

DELFLIA BATAVORUM

historisch jaarboek

voor Delft

2002

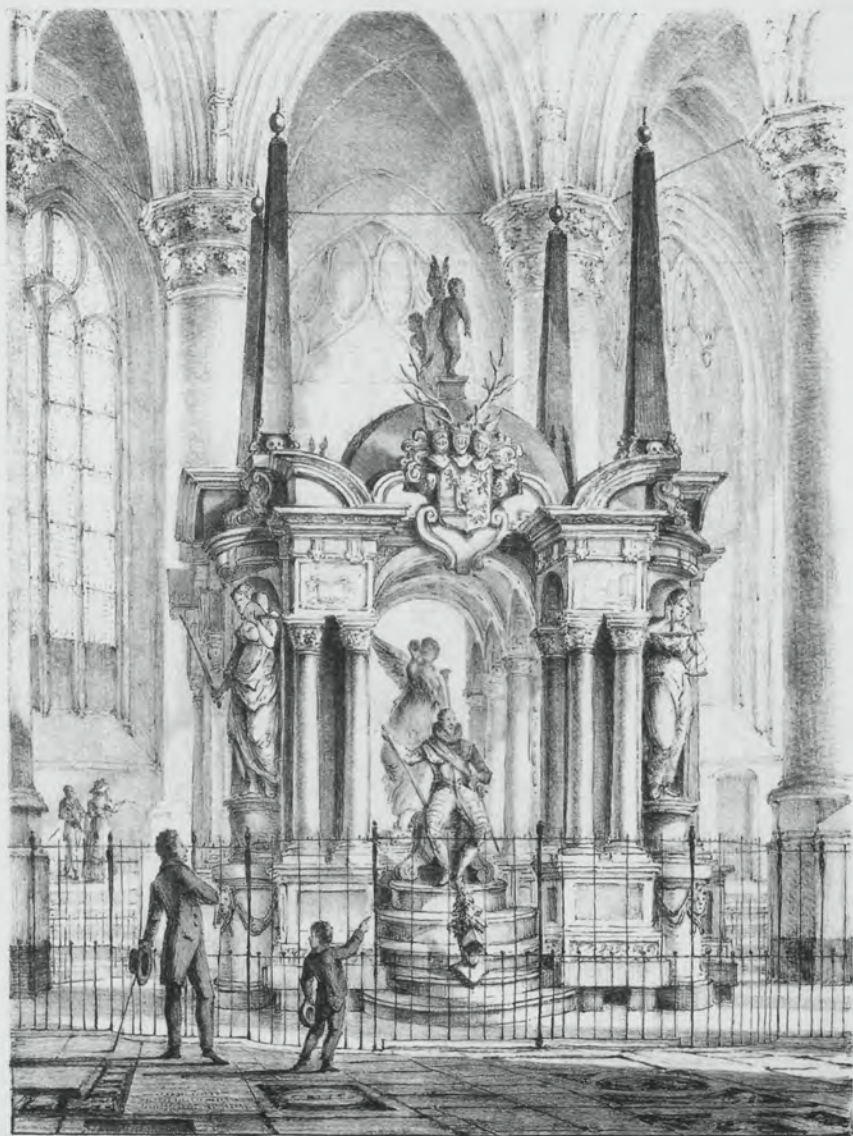

Delfia Batavorum
Twaalfde Jaarboek 2002

Historische Vereniging Delfia Batavorum
Delft, 2003

Salgervorstens Bæst. del. 1. 16.

*Verstelyk Graf van
Prins Willem den Eersten
van vooren te zien*

del. 1. 17.

*Tombeau du
Prince Guillaume Ier
vu de face*

Uitgegeven by P. de Groot te Delft

Delfia Batavorum

Twaalfde Jaarboek 2002

Historische Vereniging Delfia Batavorum
Delft 2003

De redactiecommissie van de Historische Vereniging Delfia Batavorum
draagt dit jaarboek op aan

Mevrouw drs. Lidy Thijsse

vanwege haar grote inzet voor het beheren en toegankelijk maken van het
erfgoed van de schilder Paul Tétar van Elven in het naar hem genoemde
museum te Delft.

De vorige jaarboeken zijn opgedragen aan:
H.W. van Leeuwen (1991)
Ir. H.H. Vos† en mw. W.M. Vos-de Koning (1992)
Drs. A.J.H. Rozemond† (1993)
A.C. Kleyweg (1994)
J. Grakist (1995)
Mr. H.V. van Walsum (1996)
Ir. W.F. Weve (1997)
B.K.P. Griffioen en mw. M.C.M. Griffioen (1998)
Mw. G.T.M. Gerritsma (1999)
Mw. P.C. van der Heijden-Wolfhagen (2000)
Drs. J.L.W. van Leur (2001)

ISSN 0927-409X

Dit jaarboek is een uitgave van de Historische Vereniging Delfia Batavorum,
secr. Pater Doumenstraat 9, 2286 PP Rijswijk, <http://www.delfia-batavorum.nl>

Redactie:

Dr. H.L. Houtzager, voorzitter

Mw. drs. F. de Jong

Dr. P.C.J. van der Krogt, eindredacteur

H.W. van Leeuwen

Mw. drs. M.A. van der Meer, secretaris (Buitenwatersloot 336, 2614 GR Delft,
e-mail gab.lansbergen@wanadoo.nl)

Dr. M.A. Verschuyf

Druk- en bindwerk: Vis Offset, Alphen aan den Rijn

Frontispies (blz.2): Grafmonument van Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk.

*Lithografie van J.A. Daiwaille naar J. Jelgerhuis Rz. uit Monuments erigés dans les
deux grandes églises à Delft (Delft: P. de Groot, 1829).*

Inhoud

Redactioneel	7
Historische Vereniging Delfia Batavorum	9
Jaarverslag over 2002	11
<i>A.M. Bergman</i> Kroniek over 2002	19
<i>M.A. van der Meer</i> Het Bagijnhof te Delft in de Middeleeuwen	47
<i>H.W. van Leeuwen</i> Tussen twee poorten: Impressies van reizigers naar en door Delft, 1500-1850	61
<i>L.J. Meilink-Hoedemaker</i> Klok kijken in Delft	101
<i>M. van Lunteren-Spanjaard</i> Hak, pak en sak: Joden in Delft gedurende de achttiende eeuw	127
<i>A.J.J.M. Olieboek</i> De enerverende beginjaren van de St. Elisabethvereniging te Delft (1860-1871)	137
<i>W.P.H. Peterse</i> Jeugdherinneringen, 1910-1924	153
<i>F. de Jong</i> Het vliegveld dat aan Delft voorbij ging	163
<i>F.M. Boon</i> Geschildeerde muurreclames in Delft	177
<i>W.F. Weve</i> De Le Comteprijs over het jaar 2001	191
<i>M. van Noort</i> Delfiana	199

<i>E.J. Bult en E.J. van der Steen</i> Archeologische kroniek van Delft en omstreken 2002	219
<i>P.C.J. van der Krogt</i> Nieuwe straatnamen 2002	231
<i>J.A. Meter Hagg</i> Publicaties over Delft of door Delftenaren 2001-2002	233
Het gemeentebestuur van Delft, 1-1-2003 De Delftse bevolking	255
Over de auteurs	257
Naamregister	260
Lijst van adverteerders	271

Redactioneel

Voor u ligt het twaalfde jaarboek van de Historische Vereniging Delfia Batavorum. Zoals gebruikelijk vindt u in dit jaarboek een aantal vaste rubrieken. Moest door ziekte van J.A. Meter Hagg de rubriek 'Publicaties over Delft of door Delftenaren' in het jaarboek 2001 vervallen, nu is ruim aandacht besteed aan de nieuwe publicaties die de laatste jaren zijn verschenen. De redactiecommissie is de heer Meter Hagg zeer erkentelijk voor deze bijdrage.

Een aantal auteurs heeft voor dit jaarboek artikelen geschreven over uiteenlopende onderwerpen die alle betrekking hebben op de Delftse geschiedenis. Facetten van die boeiende geschiedenis van de Middeleeuwen tot en met de twintigste eeuw worden in woord en beeld belicht. Zo kunt u zich verdiepen in het leven van de middeleeuwse begijntjes, de kleine criminaliteit van joodse inwoners van Delft rond 1800 en de problemen van de Delftse geestelijkheid met de dames die zich inzetten voor de liefdadigheid in de negentiende eeuw. Verder kunt u lezen hoe in het verleden reizigers uit binnen- en buitenland over Delft oordeelden en hoe onze stad bijna een vliegveld rijk was geworden. De tijd rond de Eerste Wereldoorlog herleeft in de jeugdherinneringen van W.P.H. Peterse. Twee rijk geïllustreerde artikelen geven een beeld van alle tijdsaanwijzingen in Delft en van de vele (resten van) muurreclames.

De redactiecommissie wil alle auteurs danken voor hun bijdrage.

Mede door de zeer gewaardeerde financiële steun van onze adverteerders kunnen wij dit jaarboek aan de leden van onze vereniging aanbieden.

De redactie wenst u enkele aangename uren toe bij het lezen van dit historisch jaarboek 2002.

De redactie

Wort u. lig. bei rechtlichen Entscheidungen. Diese Entscheidungen sind in der Regel durch die Richter des obersten Gerichtshofs zu treffen. Die Richter des obersten Gerichtshofs sind in der Regel durch die Richter des obersten Gerichtshofs zu treffen. Die Richter des obersten Gerichtshofs sind in der Regel durch die Richter des obersten Gerichtshofs zu treffen.

Ein zentraler Aspekt der rechtlichen Entscheidungsfindung ist die Interpretation des Gesetzes. Die Richter des obersten Gerichtshofs sind in der Regel durch die Richter des obersten Gerichtshofs zu treffen. Die Richter des obersten Gerichtshofs sind in der Regel durch die Richter des obersten Gerichtshofs zu treffen. Die Richter des obersten Gerichtshofs sind in der Regel durch die Richter des obersten Gerichtshofs zu treffen.

Die rechtliche Entscheidungsfindung ist ein komplexer Prozess, der die Zusammenarbeit von Richter und Staatsanwälten erfordert. Die Richter des obersten Gerichtshofs sind in der Regel durch die Richter des obersten Gerichtshofs zu treffen.

Die rechtliche Entscheidungsfindung ist ein komplexer Prozess, der die Zusammenarbeit von Richter und Staatsanwälten erfordert. Die Richter des obersten Gerichtshofs sind in der Regel durch die Richter des obersten Gerichtshofs zu treffen.

Die rechtliche Entscheidungsfindung ist ein komplexer Prozess, der die Zusammenarbeit von Richter und Staatsanwälten erfordert. Die Richter des obersten Gerichtshofs sind in der Regel durch die Richter des obersten Gerichtshofs zu treffen.

Die rechtliche Entscheidungsfindung ist ein komplexer Prozess, der die Zusammenarbeit von Richter und Staatsanwälten erfordert. Die Richter des obersten Gerichtshofs sind in der Regel durch die Richter des obersten Gerichtshofs zu treffen.

Die rechtliche Entscheidungsfindung ist ein komplexer Prozess, der die Zusammenarbeit von Richter und Staatsanwälten erfordert. Die Richter des obersten Gerichtshofs sind in der Regel durch die Richter des obersten Gerichtshofs zu treffen.

Die rechtliche Entscheidungsfindung ist ein komplexer Prozess, der die Zusammenarbeit von Richter und Staatsanwälten erfordert. Die Richter des obersten Gerichtshofs sind in der Regel durch die Richter des obersten Gerichtshofs zu treffen.

Die rechtliche Entscheidungsfindung ist ein komplexer Prozess, der die Zusammenarbeit von Richter und Staatsanwälten erfordert. Die Richter des obersten Gerichtshofs sind in der Regel durch die Richter des obersten Gerichtshofs zu treffen.

Die rechtliche Entscheidungsfindung ist ein komplexer Prozess, der die Zusammenarbeit von Richter und Staatsanwälten erfordert. Die Richter des obersten Gerichtshofs sind in der Regel durch die Richter des obersten Gerichtshofs zu treffen.

Historische Vereniging Delfia Batavorum

Opgericht 30 oktober 1935

Ereleden

P. Bouwmeester † (1950)
Mr. G.E. van Walsum † en mw. mr. J.M. van Walsum-Quispel † (1951)
Mr. H.E. Phaff † (1952)
P.C. Visser † (1959)
J. van Oel † (1969)
Jkvr. dr. C.H. de Jonge † (1970)
C.D. Goudappel † (1976)
A.J.J.M. van Peer † (1977)
G.G. Kunz † (1982)
Mw. J.M. de Wijs-Kamp † (1984)
Drs. A.J.H. Rozemond † (1985)
Ir. K.J.H.W. Deen (1996)
Dr. M.A. Verschuyf (1997)
Prof. dr. J.J. van Loef (1998)
Ir. J.F. van Heel (2000)

Delfia Batavorumprijs (J.W. Blokpenning)

D. Wijbenga † (1993)
Drs. A.J.H. Rozemond † (1994)
Oudheidkundige Werkgemeenschap Delft (1995)
Redactiecommissie Delfia Batavorum (1996)
Projectgroep Delfts Aardewerk (2001)

Le Comteprijs

Dr. F. Spies (1999)
Ir. J. Koelstra en mw. J. Koelstra-van der Struif (2000)
J.C. van Dijk (2001)

Bestuur

Drs. W.H.M. Aalbers (1997, voorzitter)
Mw. drs. G.D. van Walsum-Kieft (2001, 2e voorzitter)
Dr. W.C.M. Zwennis (1995, secretaris en lezingen)
Ir. J.F. van Mierlo (2000, penningmeester)
Mw. A.M. Bergman (1996, publiciteit en lezingen)
Dr. H.L. Houtzager (1998, namens redactiecommissie)
Mw. W.J.B.I. Leupen-van den Bosch (1996, excursies; tot mei 2002)
M. van Noort (vanaf mei 2002; excursies)

Mw. M. Poppink-de Kleer (1996, excursies; tot mei 2002)
Ir. F.N. Vroom (1998, namens Commissie Behoud Stadsschoon; tot mei 2002)
Ir. W. Schoeman (vanaf mei 2002, namens Commissie Behoud Stadsschoon)
Mevr. drs. A.M.G. Sterringa (1998, commissaris boeken)

Commissie Behoud Stadsschoon

Dr.ir. M. Tienstra (voorzitter; tot mei 2002)
Ir. W. Schoeman (voorzitter; vanaf mei 2002)
Ir. F.N. Vroom (secretaris; tot mei 2002)
Ir. E.M.C.J. Quanjel (secretaris; vanaf mei 2002)
P. van der Eijk
W.A.F.X. de Fraiture
Mw. P.C. van der Heijden-Wolfhagen
J.T. Muller
Ir. T. Remmerswaal

Redactiecommissie

Dr. H.L. Houtzager (voorzitter)
Mw. drs. M.A. van der Meer (secretaris)
Mw. drs. F. de Jong
Dr. P.C.J. van der Krogt
H.W. van Leeuwen
Dr. M.A. Verschuyf

Excursiecommissie

M. van Noort (voorzitter en secretaris)
Ir. J. Koelstra
Mevr. J. Koelstra-van der Struif
Mevr. M. Slotboom

Commissie voor de Le Comteprijs

Ir. W.F. Weve (voorzitter)
Mr. A.P.A. van Daalen (secretaris)
Ing. W.A.G. van Leeuwen

Publiciteit

Mw. A.M. Bergman
P.A. van Koppen

Activiteiten van de voorzitter namens Delfia Batavorum:
Contacten met de VVV Delft.

Lid van het Comité van Aanbeveling voor de Restauratie van de Koornbeurs.

Lid van het Comité van Aanbeveling voor het Johannes Vermeerhuis.

Lid van de Raad voor Advies van de Stichting VOC Delft 2002.

Jurylid van de A.J. Prins 100 Cultuurprijs.

Jaarverslag over 2002

Bestuur

Mevrouw I. Leupen en mevrouw M. Poppink hebben het bestuur meegedeeld dat zij, na zes jaar gezamenlijk de excursies te hebben georganiseerd, na de algemene ledenvergadering (ALV) van 22 mei niet voor een nieuwe termijn beschikbaar zijn. Het bestuur is hen zeer erkentelijk voor hun aandeel in de bestuurstaken en voor de voortreffelijke wijze waarop zij met veel succes tal van grote en kleine excursies hebben georganiseerd. De ALV stemde in met het voorstel van het bestuur om in hun plaats te benoemen de heer M. van Noort. Het bestuur was verheugd dat de heer Van Noort, na vanaf de oprichting deel te hebben uitgemaakt van de redactiecommissie, nu bereid was een bestuursfunctie te aanvaarden. Samen met ir. J. Koelstra, mevrouw J. Koelstra-van der Struif en mevrouw M. Slotboom zal hij de excursies gaan verzorgen. Eveneens statutair aftredend was mevrouw A. Bergman. Onder applaus werd zij herkozen voor een derde periode van drie jaar.

Ir. F.N. Vroom had besloten zijn functie in het bestuur en daarmee ook in de Commissie Behoud Stadsschoon, te beëindigen. Zijn plaats in het bestuur werd ingenomen door ir. W.C.J. Schoeman.

En verder

- Het algemeen bestuur kwam negen maal bijeen; hiernaast overlegden bestuursleden en petit comité over lopende zaken.

- In maart heeft het bestuur mr. H.E. Phaff gefeliciteerd met zijn vijftigjarig ereldmaatschap van onze vereniging. Helaas overleed mr. Phaff op 13 juli.

- Ter nagedachtenis aan ons in 2001 overleden erelid en oud-bestuurslid drs. A.J.H. Rozemond heeft het bestuur besloten een jaarlijkse Anders Rozemond-reading in te stellen. De eerste reading vond plaats in december.

- Het plan voor een website van Delfia Batavorum werd gerealiseerd, dank zij de onmisbare steun van ons lid ir. P. Barendse. De website was vanaf december te bezoeken (www.delfia-batavorum.nl). In de komende tijd zal de inhoud verder worden uitgebreid en geactualiseerd. Mevrouw Sterringa zal, voorlopig samen met de heer Barendse, als 'webmaster' optreden.

- Op initiatief van Genootschap Amstelodamum te Amsterdam werd in november een bijeenkomst belegd van tien historische verenigingen om te overleggen over belangrijke gemeenschappelijke vraagstukken. Namens onze vereniging waren aanwezig de 2e voorzitter en de voorzitter van de CBS. De als zeer nuttig ervaren vergadering krijgt een vervolg in 2003.

- Met medewerking van enkele leden werd tijdens Open Monumentendag op 14 september door het bestuur acte de présence gegeven met een stand in de Burgerzaal van het Stadhuis. Er werden inlichtingen over onze vereniging verstrekt en folders uitgereikt. Ook werd een aantal nieuwe leden ingeschreven.
- Aan een aantal leden en niet-leden werd informatie verstrekt t.b.v. onderzoek waaraan door hen werd gewerkt.
- Bestuursleden vertegenwoordigden de vereniging bij verschillende gebeurtenissen, zoals jubilea en lezingen van zusterverenigingen, de opening van tentoonstellingen, de presentatie van nieuwe uitgaven, etc.

Algemene ledenvergadering

De 67ste jaarlijkse ALV werd gehouden op 22 mei. Na de opening memoreerde de voorzitter drs. A.J.H. Rozemond, archivaris van het Delftse gemeentearchief, die op 19 november 2002 onverwacht overleed. Anders Rozemond was 13 jaar secretaris van onze vereniging en werd voor zijn grote belangstelling voor en betrokkenheid bij onze vereniging in 1985 benoemd tot erelid. Bij zijn afscheid van het gemeentearchief in 1994 ontving hij tevens de Delfia Batavorumprijs (J.W. Blokpenning). De voorzitter herdacht tevens mevrouw B. Zwennis-de Vries, echtgenote van de secretaris. Zij overleed op 1 januari 2002. Met hun overlijden verliest de vereniging twee trouwe leden, aldus de heer Aalbers.

De goedbezochte jaarvergadering op 22 mei 2002 (Foto: Peter van der Krogt)

Het verslag van de ALV van 15 mei 2001 door de secretaris werd zonder opmerkingen goedgekeurd. Wegens ziekte van de voorzitter van de kascommissie werd de verklaring van de commissie voorgelezen door de heer Aalbers: de financiële stukken van de penningmeester werden gecontroleerd en in orde bevonden. Hierna werd het bestuur door de vergadering gedechargeerd. Als opvolger van het aftredende lid van de kascommissie, de heer J.W. Zuiderwijk, werd gekozen de heer J. van Dalen. De commissie bestaat thans uit de heren A.W. Brouwer (voorzitter), ing. W.A.G. van Leeuwen en Van Dalen

Het Jaarboek en overige publicaties

Bij afwezigheid van dr. H.L. Houtzager, gaf mevrouw Van der Meer, secretaris van de redactiecommissie, in de algemene ledenvergadering een toelichting op de inhoud van het Jaarboek 2001. Zij dankte de auteurs voor hun bijdragen waardoor het wederom mogelijk was een interessant jaarboek samen te stellen. Verder maakte zij bekend dat de redactiecommissie had besloten het jaarboek op te dragen aan drs. J.L.W. van Leur 'vanwege zijn inzet voor uiteenlopende Delftse instellingen, waaronder het Etnografisch Museum Nusantara en de Openbare Bibliotheek'.

Het convocaat werd verzorgd door de secretaris en penningmeester en verscheen vier keer.

Na een aantal aanloopmoeilijkheden, met name met de verzending, verliep de uitvoering van het plan om de mededelingen aan onze leden mede via het elk kwartaal verschijnend Cultuurhistorisch Bulletin DELF te laten lopen goed. Uit reacties bleek dat onze leden de extra informatie in het blad zeer waardeerden.

De Le Comteprijs

In de ALV werd voor de vierde keer de Le Comteprijs uitgereikt. Ir. W.F. Weve, voorzitter van de Commissie voor de Le Comteprijs, deelde mee dat in de commissie twintig verfraaiingen aan de orde waren geweest. De commissie heeft hieruit drie genomineerden gekozen. Het waren in willekeurige volgorde: de heer J.C. van Dijk, voor de restauratie van de voorgevel en de reconstructie van de samengestelde kapvorm van Voldersgracht 6/6a. De gemeente Delft, Taakveld Onroerend Goed Management en het vakteam Beheer Gemeentelijke Onroerende Zaken, voor het behoud en de restauratie van het brandspuithuisje van de voormalige gemeente Vrijenban aan de Nieuwe Plantage 113. De derde genomineerde was de Sint Barbara Stichting, voor het plaatsen van een nieuw ingangspoortje in de muur van Sociëteit Alcuin aan de Oude Delft 55/57. Door het bestuur werd de heer Van Dijk unaniem gekozen als winnaar van de Le Comteprijs 2001. De voorzitter overhandigde de genomineerden een oorkonde en bloemen. De winnaar ontving tevens een speciaal voor hem door de NV Koninklijke Delftsch Aardewerfabriek De Porcelayne Fles vervaardigd herinneringsbord.

Uitreiking van de Le Comteprijs (Foto: Peter van der Krogt)

Lezingen

Het jaarprogramma omvatte negen lezingen. Enkele lezingen stonden in het teken van de herdenking dat 400 jaar geleden de Verenigde Oost-Indische Compagnie werd opgericht.

- De eerste lezing werd gegeven door mevrouw drs. M.A. van der Meer. Op 16 januari sprak zij in de overvolle Oud-Katholieke Kerk aan het Bagijnhof over 'De geschiedenis van het Bagijnhof en enkele bekende bewoners'. De oorsprong van het Bagijnhof gaat terug tot de dertiende eeuw. Ook als in 1575 het stadsbestuur alle privileges intrekt blijft het een belangrijk centrum van kerkelijk leven. Bekende bewoners waren Geertruid van Oosten en Stalpaert van der Wiele.

- De geschiedenis van de loterij was het onderwerp van de lezing door de heer E. Diepgrond op 20 februari. In 1726 werd de Generaliteitsloterij in het leven geroepen als vervolg op allerlei stads- en dorpsloterijen. Thans, 276 jaar later, bestaat nog steeds de Staatsloterij.

- Op 12 maart sprak ir. J.P.M. van Elk over tijdrekenkunde.

Enkele onderwerpen die ter sprake kwamen waren: de christelijke kalender, de geschiedenis van de burgerlijke kalender, waarom er kalenders zijn en wanneer het Pasen is.

- Enthousiast en boeiend vertelde dr.ir. N.P.H.J. Roorda van Eysinga op 17 april over de resultaten van zijn huizenonderzoek aan de Oude Delft nrs. 199-211. Na de lezing werd het eerste exemplaar van het door de lezinggever ge-

schreven en zeer fraai uitgegeven boekje 'Stadspaleizen aan de Oude Delft' gepresenteerd.

- Na de ALV op 22 mei sprak dr. G. Verhoeven over 'Het Oude Gasthuis/Koningsveld. Voor het eerst in 1252 is er sprake van een gasthuis in Delft. Dit gasthuis is nauw verbonden met het klooster Koningsveld. In de Middeleeuwen vindt langdurig strijd plaats tussen het stadsbestuur en Koningsveld over de zeggenschap over het gasthuis. De achtergronden van deze twist werden door de spreker uitvoerig belicht.

- Op 4 juni was onze vereniging te gast bij de Faculteit voor Werktuigbouw en Maritieme Techniek van de Technische Universiteit Delft. Daar sprak dr. B. Loeve over 'Drie decennia discussie over de driedekker'. De driedekker was een nieuw type schip voor de VOC. Maar het duurde dertig jaar van overleg en ruzie voordat het uiteindelijk werd gebouwd en in gebruik genomen. Na de pauze konden de aanwezigen een demonstratie bijwonen van de sleep-tank van de faculteit.

- De fraaie Museum- of Nachtwachtzaal van de Porceleynse Fles was overvol toen drs. L. Schledorn op 27 juni sprak over 'De Delftse Kamer van de VOC'. De VOC heeft invloed gehad op alle facetten van het leven in Delft. In het bijzonder het Oost-Indisch avontuur van de Delftenaar Pieter Walichsz. was onderwerp van de lezing.

- De geplande forumdiscussie op 15 oktober over 'De verbeelding van de VOC' waarin enkele deskundigen onder leiding van drs. P. Westerkamp, conservator van de Gemeente Musea Delft, zouden spreken over de schaduwzijden van de VOC, moest wegens het overlijden van prins Claus worden geannuleerd.

- In de toepasselijke De Genestet-kerk sprak mr. H.V. van Walsum op 20 november over de dominee en dichter P.A. de Genestet. In zijn lezing schetste spreker een beeld van het leven en werk van De Genestet en van de kleine markt- en garnizoensstad Delft in het midden van de negentiende eeuw.

- In aanwezigheid van mevrouw J. Rozemond-Adriaanse gaf mr. K.F. van Eijk op 12 december de eerste Anders Rozemondlezing. Het onderwerp was het Trésor van de Technische Universiteit Delft, de afdeling die de kostbare en kwetsbare werken van de bibliotheek beheert.

Excursies

Ook beide excursies stonden in het teken van de herdenking dat 400 jaar geleden de VOC werd opgericht.

- Op 6 juli kregen onze leden de gelegenheid de Botanische Tuin van de Delftse TU te bezichtigen. In twee groepen werden ongeveer 40 belangstellenden rondgeleid door medewerkers van de tuin en kregen zij uitleg over de grote verzameling planten en over het wetenschappelijk onderzoek dat aan de verschillende gewassen wordt verricht. Het was tevens mogelijk de tentoonstelling 'Henri d'Acquet, botanisch verzamelaar van de Delftse VOC' te bewonderen.

- De jaarlijkse dagexcursie ging dit jaar naar Enkhuizen en Hoorn. Op 7 september gingen ongeveer 80 personen met twee bussen naar deze VOC-steden. Na een wandeling in het historisch Enkhuizen onder leiding van een stadsgids werd de lunch gebruikt in een restaurant met een zeer fraai uitzicht. Vervolgens reden de bussen naar het schilderachtige Hoorn waar ook een wandeling werd gemaakt. Aansluitend werd een bezoek gebracht aan het Westfries Museum met de prachtige VOC-kamer.

Ledenbestand

Dit jaar konden 57 nieuwe leden en/of gezinsleden worden ingeschreven. Er werden 50 leden uitgeschreven wegens overlijden, verhuizing of andere reden. Het aantal leden op 31 december 2002 bedroeg 1281, een toename van zeven in vergelijking met de vorige peildatum. Ook dit jaar was er helaas opnieuw een aantal leden dat pas na herhaalde verzoeken en soms persoonlijke benadering er toe kwam de contributie te voldoen.

W.C.M. Zwennis, secretaris

Jaarverslag van de Commissie Behoud Stadsschoon.

De commissie heeft dit jaar een aantal wijzigingen in de samenstelling ondergaan. Mevrouw Pauline van der Heijden-Wolfhagen en de heren Jan Abels, Menno Tienstra en Frank Vroom hebben de commissie verlaten. Maar niet voordat zij goede raad en adviezen aan de nieuwe leden hadden toevertrouwd. Zij worden vanaf deze plaats nogmaals bedankt voor hun jarenlange inbreng.

De Commissie Behoud Stadsschoon bestaat nu uit de heren Werner Schoeman (voorzitter), Emile Quanjel (secretaris), Piet van der Eijk, Winand de Fraiture en Tammo Remmerswaal. Het vrouwelijk element in de commissie wordt node gemist.

De commissie komt maandelijks bijeen en heeft zich georiënteerd op haar positie, missie, visie en doelstellingen. Dit vanuit de wens om zo efficiënt en effectief mogelijk toegevoegde waarde te kunnen leveren ten aanzien van het behoud van het cultureel erfgoed in Delft. In dit kader zijn er inmiddels ook contacten met andere historische verenigingen om werkwijzen en ervaringen uit te wisselen.

De commissie heeft uitvoerig stilgestaan bij het Bestemmingsplan Binnenstad Delft en heeft hierover op 28 juni een uitvoerige notitie aan de verantwoordelijke wethouders geschreven. Hoofdelementen hiervan waren:

- methodiek waarop de inventarisatie van de huidige situatie heeft plaatsgevonden;
- de waardering en status van de monumenten;
- noodzaak van een beeldkwaliteitsplan en/of duidelijke randvoorwaarden vooraf voor de transformatie en ontwikkelingslocaties;
- kwaliteit van het openbaar gebied en de herbestrating;

- het ontbreken van duidelijkheid over het openbaar groen en privé groen. De voorzitter en secretaris van de commissie hebben deze notitie aan de wethouders C.L. Baljé en H.J. Grashoff aangeboden en toegelicht.

De commissie heeft als klankbord gefungeerd in de vergaderingen van het binnenstadsforum waar de hoofdonderwerpen waren: de herinrichting van de Markt en het eerder genoemde Bestemmingsplan Binnenstad Delft.

De commissie volgt op afstand de ontwikkelingen ten aanzien van de spoorzone, het gasthuisterrein en TU-Noord. Hierover zijn (nog) geen wapenfeiten te melden.

Als laatste heeft de commissie, zoals vele Delftenaren, de meningspeiling over de herinrichting van de Markt ingevuld. Maar dat was voor de commissie niet voldoende, een aanvullende brief heeft de meningspeiling begeleid en is verzonden aan de verantwoordelijke wethouders.

Belangrijke thema's van de brief zijn:

- het plaatsen van de te nemen besluiten ten aanzien van de Markt in een historische context;
- handhaven van de oude bestratingsmaterialen en verbeteren van de stoepen;
- handhaven van de positie van Hugo de Groot centraal op de Markt en plaatsen van leilinden voor de kerk;
- terugbrengen van de gracht op de Oude Langendijk.

Piet van der Eijk

LOGEMENT STADS-KOFFYHUIS.

D. SCHAAP te DELFT.

Sinds april 1966 hebben al veel klanten dit gezellige koffybus aan de Oude Delft ontdekt. Er zijn mensen die uit alle delen van de wereld komen en bij ieder bezoek aan Delft ook het Stads-Koffybus niet overslaan. De student die hier vroeger kwam, komt nu met zijn gezin, opa komt met zijn kleinkinderen, een stelletje heeft zijn eerste afspraakje.. En iedere eerste dinsdag van de maand wordt er een seniorenochtend gehouden in de oergezellige Opkamer. Kortom de deur van het Stads-Koffybus staat open voor iedereen. Het biedt nog immer ruimte voor exposities maar is ook nog steeds die gezellige buitskamer, waar je rustig je krantje kunt lezen onder het genot van een heerlijk kopje koffie...

Na een puzzeltocht of stadsverandering is het eindpunt...

KLEYWEG'S
STADS - KOFFYHUIS

Oude Delft 133
2611 BE Delft
Telefoon 015-2124625

*En pik om
afsluit naar af te spreken...*

Kroniek over 2002

samengesteld door mw. A.M. Bergman

Januari

- 2 De nieuwjaarsreceptie in het stadhuis wordt druk bezocht. Burgemeester H. van Oorschot voorspelt in zijn toespraak, dat Delft met zijn Lichtjesavond, de Goudse Kaarsjesavond naar de kroon zal steken.
- 5 Wekenlang is er enthousiast gebruik gemaakt van de ijsbaan op de Beestenmarkt die op deze dag wordt gesloten. Volgens de directeur van het Evenementenbureau Delft, H. Weyers, is deze ijsbaan al niet meer weg te denken van de Beestenmarkt.
- 7 Met 'Alex' Keuze' wint Helma Kleyweg de prijs van 'Het lekkerste Broodje van Nederland.'
- 11 De rector magnificus van de TU Delft, professor K. Wakker, ontvangt uit handen van burgemeester H. van Oorschot de onderscheiding tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Hij draagt het rectoraat over aan zijn opvolger professor J. Fokkema.
- 14 Wethouder H.J. Grashoff geeft via het in werking stellen van een zogenaamde poller het officiële startsein, waarmee de autoluwe binnenstad een feit wordt.
- 16 Op 78-jarige leeftijd overlijdt drs. J. Don, oud-lid van de gemeenteraad voor de Partij van de Arbeid.
- 23 Loco-burgemeester J.P. Torenstra brengt een bezoek aan mevrouw W.C. van Roon, die 101 jaar is geworden.
- 24 De voorspelling van een storm maakt dat de donderdagse markt, op een enkele kraam na, onbemand is en bijna spookachtig aandoet. In de loop van de dag blijkt, dat die weersvoorspelling er volkomen naast zit.
- 26 In Museum Paul Tétar van Elven presenteert kunstexpert Theo Laurentius het nieuwste boek van de Delftse schrijver F.H. Kreuger, de schelmenroman *Vals*.
- 26 De Delftse Tennisbond viert haar 75-jarig jubileum.

28 Op 89-jarige leeftijd overlijdt Paul Lopes Cardozo, oud-geneesheer-directeur van het Delftse Bethel Ziekenhuis en emeritus hoogleraar Klinische Cytologie van het Academisch Ziekenhuis in Leiden. Hij was Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.

februari 2002

- 1 Burgemeester H. van Oorschot opent het Bluesfestival Delft, dat dit jaar voor het eerst in het vierjarig bestaan twee dagen zal duren. Vijftig bands en artiesten treden op in zo'n vijftendertig kroegen.
- 2 Veel oranje in de binnenstad, maar druk is het niet. Net als overal in Nederland volgt men in Delft via de televisie de plechtigheden rondom het huwelijk van Z.K.H. Prins Willem Alexander met Máxima Zorreguieta.
- 5 De Dierenkliniek Delft-Centrum wint de prijs 'De Dierenartsenpraktijk van het jaar 2001'.

5 Mevrouw Ilja van Haaren, directeur van de Porcelayne Fles, is zakenvrouw van het jaar geworden. Onder grote belangstelling wordt haar de Prix Veuve Clicquot uitgereikt door de voorzitter van de Tweede Kamer Jeltje van Nieuwenhoven.

7 In Museum De Griffioen opent burgemeester H. van Oorschot, de expositie '750 jaar onder doktershanden'. De tentoonstelling is samengesteld ter gelegenheid van het 750-jarig bestaan van het Delftse Reinier de Graaf Gasthuis.

9 De carnavalsoptocht trekt door de binnenstad. Praalwagens en loopgroepen trotseren de regen. Zeventig deelnemers maken er een bont spektakel van.

5 februari: Ilja van Haaren, zakenvrouw van het jaar (Foto: Fotoburo Fred Nijs).

- 12 Loco-burgemeester M. Mahler bezoekt mevrouw Bak-Kattevilder, die 105 jaar is geworden. Zij is de oudste inwoner van Delft.
- 13 In de endoscopiekamer van het Reinier de Graaf Gasthuis stelt de voorzitter van de Mooi Weer Spelen, Paul Mekking, een diagnose vast voor het komende programma, dat in het teken komt te staan van het 750-jarig bestaan van dit Gasthuis. 'Delft wordt een kuuroord, een Medisch Centrum Delft met de straat als wachtkamer', aldus Paul Mekking.
- 14 Na een dienstverband van 35 jaar neemt conciërge Ton Bosch afscheid van het Christelijk Lyceum Delft.
- 15 Wethouder M. Oosten van cultuurbeheer presenteert de vondst van de resten van de Sint Sebastiaanstoren door de gemeentelijke archeologische dienst. De ontdekking werd gedaan tijdens het slaan van een damwand voor de nieuwe parkeergarage Zuidpoort aan de Zuiderstraat .
- 15 Tijdens een druk bezochte receptie neemt directeur R. Rieborn afscheid van de Scholengemeenschap Van der Made en het Grotius College, waar hij meer dan 25 jaar aan was verbonden.
- 20 Minister T. Netelenbos van Verkeer en Waterstaat slaat op het Stationsplein symbolisch de eerste paal voor de treintunnel. Hieraan voorafgaand sloot de minister een samenwerkingsovereenkomst met de gemeente Delft, de provincie Zuid-Holland, het Stadsgewest Haaglanden en het ministerie van Volkshuisvesting.
- 21 In het Gemeentearchief Delft overhandigt wethouder J. Groenewegen uit Schipluiden aan wethouder Oosten de eerste drie dossiers uit het archief van deze gemeente. Binnen een jaar zal het historisch archief van Schipluiden in Delft zijn ondergebracht.
- 22 Duizend witte en blauwe ballonnen stijgen op uit een gigantische champagnefles en kiezen het luchtruim. Dit onder luid applaus van de velen die de officiële opening van de nieuwe Stadsradio door wethouder M. Mahler van Mediazaken bijwonen.
- 26 Twee jaar lang zijn de restaurateurs Fokke Verboom en Martijn Afman bezig geweest om de ruim 31.000 beschimmelde, gescheurde en uit elkaar vallende bladzijden van het archief van het Gasthuis te restaureren. De lange geschiedenis van het Reinier de Graaf Gasthuis en zijn voorgangers is hiermee weer beschikbaar voor raadpleging in het gemeentearchief.
- 26 Met het stukslaan van een fles champagne tegen de ruim tweehonderd meter lange graffitiwand bij het Zuidpoortterrein, opent wethouder M.

Mahler dit kunstproject Delfts Blauw, dat door jongeren onder begeleiding van de Amsterdamse kunstenaar Hugo Kaagman tot stand is gekomen.

Maart

- 2 Verpleeghuis De Bieslandhof, Woonzorgcentrum Stefanna, de GGZ Delfland en de thuiswinkel van Maatzorg houden open dag. Er zijn minder belangstellenden dan verwacht.
- 4 De wethouders M. Mahler en M. Oosten ont-hullen aan de Stadshal (het voormalige laboratorium van DSM Gist) een naamplaat. 'BACINOL' heet dit gebouw voortaan. Deze naam stamt uit de Tweede Wereldoorlog toen de Gistfabriek voor de Duitse bezetter wilde verbergen, dat er in het bedrijf aan de ontwikkeling van penicilline werd gewerkt. Bacinol was toen de codenaam voor penicilline.
- 6 Bij de gemeenteraadsverkiezing is de opkomst in Delft 59,8 % (zie blz. 256).
- 6 Aan de Van Bleyswijkstraat opent wethouder J. D. Rensen de nieuwe vleugel van het Grotius College.
- 10 In boekhandel Huyser speelt grootmeester Jan Timman simultaan tegen 24 deelnemers. Niemand kan het van hem winnen. Drie deelnemers gelukt het remise te behalen.
- 11 Tegen de Oude Kerk staat een enorme kraan. Het is het begin van een onderhoudsbeurt. De vastgeroeste spijkers waarmee de galmborden bij de klokken zijn bevestigd, moeten vervangen worden.

4 maart: Ontbulling van de naam 'Bacinol'
(Foto: Fotoburo Fred Nijs).

- 12 De Delftse gemeenteraad neemt afscheid van 14 raadsleden, onder wie Wim van Leeuwen en Corina Heuvelman. Zij ontvangen uit handen van burgemeester H. van Oorschot de versierselen behorende bij het lidmaatschap van de Orde van Oranje-Nassau en de Erepenning van de gemeente Delft.
- 16 Ter gelegenheid van haar 15-jarig bestaan organiseert Boekhandel De Omslag in Theater De Veste het Lokaal Provinciaal Boekenbal. Aan het eind van de avond maakt Trude Gerritsma bekend dat 'De Onregelmatige Omslagprijs' dit keer gaat naar literator Arthur Japin.
- 20 In de vernieuwde Jacob Gillishof hijst de 90-jarige Jaap Dahmeijer als oudste bewoner te samen met Shelby Bazuin en Rodney Jongeling, de jongste leerlingen van de nabijgelegen Gabriëlschool, de vlag. De klanken van een draaiorgel verhogen de feestvreugde van de bewoners in dit, volgens hen, nu leefbaarder geworden hof.
- 22 In het Amsterdamse Stedelijk Museum wordt een lijvig boek over het werk van de Delftse industrieel ontwerper Bruno Ninaber van Eyben ten doop gehouden. Ninaber van Eyben is onder andere de ontwerper van de Nederlandse kant van de euromunten. Eerder ontwierp hij de nu verdwenen gulden.
- 25 Op 94-jarige leeftijd overlijdt de arts F. Wiebenga, voormalig directeur van de G.G. en G.D. Delft.
- 27 Er is grote belangstelling voor de in Museum Paul Tétar van Elven gehouden taxatiedag. Ongeveer 150 Delftenaren laten hier hun kunst en antiek taxeren door deskundigen van het Venduehuis der Notarissen uit Den Haag.
- 28 Burgemeester H. van Oorschot feliciteert in woonzorgcentrum Stefanna mevrouw J.E. van Gent-Schenkels met haar honderdste verjaardag.

April

- 1 Tweede paasdag. Gezellige drukte in de stad, maar er zijn minder toeristen dan andere jaren. Moest het VVV Delft in het verleden een beroep doen op de burgerij om kamers beschikbaar te stellen, dit jaar zijn de hotels niet volgeboekt.
- 4 Verraste reacties van Delftse burgers die minister-president W. Kok in de stad tegenkomen. De premier is hier voor een gesprek met studenten van de TU, een vraaggesprek met de redactie van de *Delftsche Courant* en het beantwoorden van vragen van luisteraars van Stadsradio Delft.

- 6 Na een halve eeuw sluit Snackbar Simons haar deuren. De snackbar was sinds de vijftiger jaren op de Brabantse Turfmarkt gevestigd en werd een begrip in Delft.
- 6 Uit handen van wethouder J. Torenstra ontvangt Olga Zandvliet de gouden sportspeld. Half maart werd zij in Ankara Europees kampioen handboogschieten.
- 7 In de sporthal aan de Brasserskade vindt de vijfde Delftse Jongleerdag plaats. Ruim 220 mensen uit Nederland, België en Duitsland vertonen hier hun kunsten en wisselen hun trucs uit.
- 9 Leo Thoen, organisator van de tweede Wollbrandcross, overhandigt een cheque ter waarde van € 8500 aan Wilma Lispet en Nico van der Lelij van de 'kinderpoli' van het Reinier de Graaf Gasthuis. Dit bedrag is een deel van de opbrengst van de hardloopwedstrijd op 9 februari in Honselersdijk. De bijdrage zal worden gebruikt voor het extra aankleden van de poli.
- 10 In de Oude Kerk wonen honderden genodigden de opening bij van het VOC-jaar in Delft. De gemeentearchivaris, G. Verhoeven, houdt een lezing, getiteld 'De VOC als venster op de wereld'. Hierna verricht burgemeester Van Oorschoot de officiële opening van zowel het VOC-jaar als de hieraan verbonden tentoonstelling 'Schatten in Delft, burgers verzamelen 1600-1750'.
- 10 Algemeen directeur Laurens Touwen van de Reinier de Graaf Groep ontvangt uit handen van minister Ad Melkert, 750 rode rozen ter gelegenheid van het 750-jarig bestaan van het Reinier de Graaf Gasthuis. Vervolgens leidt de minister een debat tussen deskundigen over hoe verbeteringen in de zorg kunnen worden gerealiseerd. Inmiddels is bekend geworden, dat de Reinier de Graaf Groep wat betreft de wachttijden veruit het beste scoort in de regio Haaglanden.
- 12 De dienst Voeding van Verpleeghuis De Bieslandhof ontvangt het HACCP-certificaat, een waarmerk dat borg staat voor voedselveiligheid. Na de uitreiking volgt een feestelijke receptie.
- 13 Gedwongen door moederbedrijf PTT Post sluit het postagentschap aan de Van Bossestraat om 12 uur zijn deuren. Een groot verlies voor de wijk. De waardering voor Louis Bracco Gartner, zijn echtgenote Reina 't Mannetje en hun medewerkers wordt door velen tot uiting gebracht via woorden van dank en boeketten bloemen. Ook andere postagentschappen zullen binnenkort worden opgeheven.

- 13 Open dag in de Botanische Tuin. Er wordt een wedstrijd 'kruiden ruiken' gehouden. Van de 50 deelnemers, blijkt alleen mevrouw Els Wallenburg alle tien kruiden juist benoemd te hebben, wat met een boeket wordt beloond.
- 13/14 Het Nationaal Museumweekeinde is een groot succes. Het bezoekersaantal in het Stedelijk Museum Het Prinsenhof met zijn pas geopende VOC- tentoonstelling 'Burgers verzamelen' bedraagt 3.227, museum Nusantara telt 750 bezoekers, het Legermuseum 2.550. In museum Paul Tétar van Elven bewonderden 635 personen het aldaar tentoongestelde porselein uit de VOC-tijd en museum Lambert van Meerten trekt 421 bezoekers. Opvallend is het grote aantal kinderen.
- 14 De Buddy's Jongens Zanggroep boekt groot succes in Disneyland Parijs.
- 16 Met stomme verbazing kijken voorbijgangers naar het bed dat voor het stadhuis staat en of dat al niet vreemd genoeg is, ook nog eens hun burgemeester daarin. Het doel van dit alles is, ruchtbaarheid te geven aan het komende Voorschotfestival, waarvan de opbrengst bestemd is voor de Mooi Weer Spelen, die dit jaar in het teken staan van het 750-jarig Reinier de Graaf Gasthuis .

17 Na maanden van voorbereiding worden de twee uit 1911 daterende machinistenwoningen aan de Ezelsveldlaan enkele meters naar achteren verschoven. De verplaatsing is noodzakelijk omdat de nieuwbouw in Zuidpoort meer ruimte nodig heeft. Op 1 augustus 2002 kon de familie Aarts in hun woning terugkeren.

20 Kunstenaar Coen de Jong maakt zijn project Delft = Here bekend. Hij is er achter gekomen dat er in de wereld nog drie andere plaatsen met de naam Delft bestaan, nl. in Zuid-Afrika, in Minnesota (zie het jaarboek van 2000) en het eilandje Delft bij Sri Lanka. Hij be-

17 april: De familie Aarts met wethouder Grasboff bij de verschuivingsoperatie van de machinistenwoningen aan de Ezelsveldlaan (Foto: Fotoburo Fred Nijs).

zocht ze alle drie en brengt zijn impressies tot uiting in het project 'Buiten de muren'.

- 23 Het Voorschotfestival in Theater de Veste is een groot succes. Het gevarieerde programma, de heerlijke hapjes en drankjes zorgen voor een gezellige sfeer met als verrassingselement een drummende burgemeester Van Oorschot.
- 25 Bertus Schniedewind (72 jaar) en Ria Kriek (78 jaar) staan vijftig jaar op de donderdagse markt. Bertus met zijn bloembollen op de Hippolytusbuurt en Ria met haar linteriekraam bij het standbeeld van Hugo de Groot. Reden voor marktmeester Rob Gerrebrands hen vandaag vanwege dit gouden jubileum in het zonnetje te zetten.
- 26 Lintjesregen. Elf Delftenaren ontvangen een onderscheiding. De verdeling was als volgt: Lid in de Orde van Oranje-Nassau: G.H.J. Bekking, T.L. Jansen, mw. J.F. Ouwkerk-de Koster, K. Schroot, C.G. Sluijman, C. van Velzen en J. van Ijken. Ridder in de Orde van Oranje-Nassau: H.R. Schoeman, J.K. Seinstra, A.G. Toppenberg en J.A. Touw.
- 30 Geen oranjezon op deze Koninginnedag, maar toch een gezellige drukte in de stad. De kermis op de Paardenmarkt wordt druk bezocht evenals de vrijmarkt.

Mei

- 1 In het stadhuis gaat na een korte openingsceremonie de Kunstmanifestatie De Plek van start. Zestien speciaal geselecteerde kunstenaars exposeren hun werk op verschillende plaatsen in Delft. Auteur Arjan Duinker geeft met een kort verhaal weer waar het bij het kunstproject om draait, waarna projectleider George Degenhart het eerste exemplaar van de catalogus aan wethouder M. Oosten overhandigt.
- 4 Dodenherdenking. Op de begraafplaats Jaffa houdt loco-burgemeester J. Torenstra een toespraak bij het oorlogsmonument voor de 65 Nederlanders, die bij de slag om Ypenburg omkwamen. Niet alleen oud-strijders uit de Tweede Wereldoorlog, maar ook veteranen, die in Azië waren gelegerd, zijn aanwezig en leggen na twee minuten van stilte, kransen en bloemstukken neer. Vanuit de Nieuwe Kerk vertrekt na een kerkdienst een stoet naar het monument aan de Nieuwe Plantage. Ook hier de stilte en de kranslegging, gevolgd door het spelen van het Wilhelmus door de Koninklijke Politiekapel Haaglanden.
- 5 Bevrijdingsdag. In het Legermuseum worden doorlopend demonstraties gegeven met modellen van legervoertuigen uit WO II. Alle bezoekers ontvangen een herdruk van 'De Vliegende Hollander', die ten tijde van de bezetting

door de geallieerde luchtmacht werd verspreid. Voor de tentoonstelling: 'De oorlog voorbij' en de film 'Filmflitsen Delft 1944-1945' is veel belangstelling.

- 5 Op de Brabantse Turfmarkt staan enkele kramen en op een klein podium worden zelfgeschreven gedichten voorgedragen. Dit alles in het kader van Vriendschapsdag. Er is weinig belangstelling, wat voor een groot deel te wijten is aan het miezerige weer.
- 11 Nationale Molen- en Gemalendag. Molen De Roos laat zijn wieken draaien. Bezoekers mogen doorlopen naar de derde zolder, waar zij tekst en uitleg krijgen over het werk van de molenaar en hem ook aan het werk zien. Op de tweede zolder is een expositie van schilderijen getiteld 'Molens in de molen'.
- 13 Bart Ronteltap is de nieuwe voorzitter van de Stichting Delft Kennisstad. Doel van deze stichting is: de kloof tussen wetenschap en bedrijfsleven te dichten.
- 14 Vijftien vrijwilligers van de Reinier de Graaf Groep ontvangen uit handen van directeur Bert Ploeger een gouden speld. Gedurende vijftientig jaar en sommigen zelfs langer, hebben zij zich ingezet op het gebied van de geestelijke verzorging van de patiënten.
- 15 Verkiezingen voor de Tweede Kamer. Met een opkomst van 81,1 % ligt Delft boven het landelijk gemiddelde.
- 18 Pinksterzaterdag. Onder grote belangstelling legt op de Hooikade de replica van het zeventiende-eeuwse VOC-schip 'Het Duyfken' aan. Drie dagen lang nemen belangstellenden aan boord een kijkje. Enkele duizenden bezoekers hebben van deze gelegenheid gebruik gemaakt en hebben zich verbaasd afgevraagd, hoe zo'n notendop de overtocht vanaf Australië heeft kunnen volbrengen. Aan wal trekken kramen met specerijen, koffie, thee en tabak veel publiek.
- 19/20 In en rond het Legermuseum worden toneelstukken uit vroeger eeuwen opgevoerd. Op de Korte- en Lange Geer paraderen Delftse toneelspelers in kledij uit de VOC-tijd. Ook hiervoor is massale belangstelling.
- 21 De vormgeving van de *Delftsche Courant* is veranderd. De vernieuwde krant bevat tevens meer regionaal nieuws.
- 22 Burgemeester H. van Oorschoot krijgt het lustrumboek *Delfts Goud, leven en werk van achttien markante hoogleraren* aangeboden, dat is verschenen ter gelegenheid van het 160-jarig bestaan van de TU Delft.

18 mei: De replica van het zeventiende-eeuwse VOC-schip 'Het Duyfken' aan de Hooikade (Foto: Peter van der Krogt).

- 22 Tijdens de Algemene Ledenvergadering van Delfia Batavorum wordt de prijswinnaar van de Le Comteprijs bekend gemaakt. (zie elders in dit jaarboek)
- 23 Feest in 'De Hovenpassage'. Wethouder C.L. Baljé opent via het doorzagen van een boomstam dit vernieuwde winkelcentrum.
- 24 Met een popconcert dat ook voor de burgerij gratis toegankelijk is sluit de TU Delft haar lustrumweek af. Helaas is de belangstelling minder groot dan werd verwacht.
- 27 Bij buurthuis de Border in het Tanthof geeft hoofdinspecteur Henk Postma van de Politie Haaglanden het startschot voor de 'Week van de Leefbaarheid'. Met een reeks van activiteiten met onder andere een demonstratie over de gevolgen van vandalisme, een discussieforum leefbaarheid in de wijk en een opruimshow, hopen de bewoners in samenwerking met de politie de leefbaarheid te verbeteren.
- 29 Het chemieconcern Koninklijke DSM bestaat 100 jaar. Tweehonderd medewerkers van DSM-Gist worden getraakteerd op een luxueus ontbijt. Degenen die door plaatsgebrek of door hun werkzaamheden niet aanwezig kunnen zijn ontvangen een ontbijtpakket.
- 30 De wethouders Jan Torenstra en Meine Oosten ontvangen uit handen van burgemeester H. van Oorschot de versierselen die behoren bij het ridderschap in de Orde van Oranje-Nassau.

- 31 Professor J.J.M. de Goeij, hoogleraar Toegepaste Radiochemie aan de TU Delft, ontvangt uit handen van burgemeester H. van Oorschoot een koninklijke onderscheiding en wordt hiermee benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw

Juni

- 1 Onder de bomen van de Beestenmarkt vindt het DUWO Kennisstad Damtoernooi plaats.
- 1 Kantoorvakhandel Prins wordt gesierd met het wapen met de tekst 'Hofleverancier'. Het is de kroon op het werk van deze 101 jaar bestaande zaak.
- 2 Op de Boterbrug onthullen wethouder Meine Oosten en Ernesto Di Tella een plaquette van het muzikantenechtpaar Fusco-Capocci, beter bekend als de Italiaanse orgeldraaier en zijn vrouw, die in het begin van de twintigste eeuw in Delft een opvallend straatbeeld vormden. Via deze plaquette, gemaakt door beeldhouwer Els Benjamins, staan zij symbool voor alle Italiaanse immigranten in Delft. Onder de aanwezigen, was ook de in Delft wonende achterkleinzoon Antonio Fusco.
- 3 Op de hoek van de Doelenstraat en Verwersdijk wordt een wandschildering van de Delftse kunstenaar Juul Smulders onthuld.
- 6 Voorzitter Tieleman van de Delftse Radio Ziekenomroep (De RAZO) ontvangt een cheque van € 2.250, afkomstig van een deel van de inkomsten uit de Maatpas, dat jaarlijks aan een goed doel wordt geschonken.
- 6 Burgemeester H. van Oorschoot krijgt in de Schaapskooi door de voorzitter van de Delftse Horecaorganisatie het boekje *Ronde van Delft* van Joost Verhoeff aangeboden. De inhoud bevat aanwijzingen en tips van anonieme Delftenaren om de stad nog aantrekkelijker te maken. Het initiatief hiertoe kwam van de Kamer van Koophandel, de Koninklijke Horeca Nederland en de gemeente.
- 7/8/9 Vanaf vrijdagavond is Delft in de ban van de Mooi Weer Spelen. Moeder Natuur werkt mee, zodat deze naam volkomen tot zijn recht komt. Duizenden bezoekers genieten, ook al is het soms griezelen bij het optreden van vreemd gekleurde reuzenspinnen, vooral voor de kinderen.
- 15 Wethouder Jan Torenstra heropent de vernieuwde Waterspeeltuín de Delftse Hout. Direct daarna leggen de aanwezige kinderen enthousiast beslag op alle nieuwe speeltuigen. Ook bij de verderop gelegen kinderboerderij is het feest met Oudhollandse spelen en oude ambachten.

- 17 Na 44 jaar gemeentedienst neemt ambtenaar Arie Elshout afscheid. De eerste tien jaar van zijn loopbaan bracht hij door in de huisdrukkerij van het stadhuis. Na zijn overplaatsing naar het gemeentearchief in 1968 bestond zijn werk voornamelijk uit het indexeren van oude archiefbestanden, waarvoor hij honderdduizenden systeemkaartjes heeft getypt.
- 18 De gemeente opent een digitaal loket. Via www.gemeentedelft.info kunnen veel zaken, zoals het aanbieden van grofvuil, klachten over een losliggende stoeptegels, het doorgeven van adreswijzigingen enz. op deze wijze worden afgehandeld.
- 22 Museum Paul Tétar van Elven is 75 jaar voor publiek toegankelijk. Ter gelegenheid van dit jubileum brengt het museum een prentenkaartenboekje uit met schetsen en aquarellen van Paul Tétar van Elven.
- 23 Natuurdag. Zo'n 300 mensen bezoeken in de Botanische Tuin aan de Julianalaan het daar opgevoerde muzikale Vlindersprookje van Wergelmir. Een initiatief van de KNNV afdeling regio Delft.
- 26 Het Delftse Bureau Fabrique ontvangt vanuit Duitsland het bericht dat het is onderscheiden met de Red Dot Communication Design Award voor het door Paul Roos ontworpen affiche voor de oudejaarsconference van Freek de Jonge, getiteld: Het Laatste Oordeel. In totaal waren er 2686 inzendingen uit achttien landen.
- 27 Joost Verhoeff van paviljoen Knus ontvangt de Dak Award 2002 Het dak van zijn paviljoen bestaat uit grote plakken grijze en gekleurde leisteen en is ontworpen door de architecten Molenaar en Van Winden. Zij deden hiervoor inspiratie op bij de Noorse Kerk in Rotterdam.
- 27 Tientallen fietswralen worden verwijderd van het Stationsplein en het Laantje van Mater, dat loopt vanaf de fietstunnel naar de Houttuinen, wordt met hekken afgesloten. Hiermee hoopt de politie een einde te maken aan de criminaliteit in dit slecht verlichte straatje.
- 29 De enige nog aan huis bezorgende melkboer, Simon de Jong (62 jaar), maakt na 47 jaar zijn laatste ronde. Delft is weer een straatbeeld armer.
- 29 Ook kapper Koos van der Horst (57 j.) houdt het voor gezien. Gedurende 43 jaar heeft hij het vak uitgeoefend. Voordat hij zijn eigen zaak in de Jacob Catsstraat begon, werkte hij bij kapper De Groot, kapsalon Anton Haring en vervolgens bij de chique zaak van Gerbrands aan het Oude Delft.

29 juni: Koos van der Horst bedient een van zijn laatste klanten (Foto Delftse Post/Aad van der Drift).

Juli

- 1 Bij de Rotaryclub Delft-Koningsveld wordt ir. F.M. van der Jagt door zijn voorganger dr. J.W. Hekkelman geïnstalleerd als gouverneur van het district 1600.
- 5 Op 84-jarige leeftijd overlijdt pastoor J. Sul. Als bouwpastoor kwam hij in 1960 vanuit Rotterdam naar Delft-Zuid, waar hij de Adelbertparochie oprichtte. Pastoor Sul is een aantal jaren deken van Delft geweest.
- 5 In de Max Havelaarschool nemen leerlingen, oud-leerlingen, ouders en collega's afscheid van Gery Moerman-van den Berg, die gedurende bijna 30 jaar in deze school heeft les gegeven.
- 6 Dirigent Van Grevenhoek van de Koninklijke Harmoniekapel Delft heeft het provinciaal volkslied van Zuid-Holland in een nieuw jasje gestoken. In de Haagse Houtrustkerk wordt het met medewerking van het kinder- en jeugdkoor De Robbedoezen, het meisjeskoor Cantiamo, het gemengd koor Bel Canto uit Delft en mannenkoor De Vereenigde Zangers uit Den Haag ten uitvoer gebracht.
- 6 In de Remonstrantse Kerk geeft Jan J. van den Berg met zijn kleindochter Nicolette een orgelconcert.
- 8 Negenduizend Delftse kinderen in de leeftijdsgroepen van 0-5 jaar en van 15-18 jaar worden ingeënt met het meningokok C vaccin. Na de zomervakantie komen de kinderen van 6-14 jaar (eveneens negenduizend) aan de beurt.

- 8 Bij de opleiding Industrieel Ontwerpen van de TU Delft ontvangt Maarten van Pul de 2500ste ingenieursbul.
- 9 Drie rooms-katholieke parochies, Maria van Jesse (binnenstad), Allerheiligst Sacrament (Wippolder) en Onze Lieve Vrouw Onbevlekt Ontvangen (Indische buurt) zijn gefuseerd. De nieuwe naam wordt Sint Hippolytusparochie.
- 10 In Delftstede wordt tijdens de eerste informatiebijeenkomst de cd-rom 'Eerste gedachtenvorming herinrichting Markt Delft' gepresenteerd.
- 12 Regenbuien maken, dat het grachtenconcert door het accordeonsymfonieorkest Prins Hendrik zijn toevlucht moet zoeken in de zaal van dansschool Wesseling.
- 13 In Haarlem overlijdt op 88-jarige leeftijd mr. H.E. Phaff, sinds 1952 erelid van Delfia Batavorum. Als gemeentesecretaris van Delft in de periode 1949-1952 is hij tevens enige tijd waarnemend directeur geweest van het Stedelijk Museum Het Prinsenhof. Na Delft vertrok mr. Phaff naar Haarlem, wederom als gemeentesecretaris. Later werd hij directeur van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG).
- 14 De laatste dag van de expositie 'Schatten in Delft' in het Stedelijk Museum Het Prinsenhof. Ter ere van dit feit leidt directeur Daniëlle Lokin persoonlijk en met veel enthousiasme de bezoekers rond.
- 17 De Delftse fotojournalist Henk Koster wint voor de tweede maal in zijn carrière de Wimbledon Fotoprijs.
- 19 De voorbereidingen voor de Amerikaanse televisiefilm 'Girl in Hyacinth Blue' zijn begonnen. Decorbouwers toveren met hun materiaal diverse locaties om naar de tijd van Johannes Vermeer. Oude boten, karren met grote biervaten, paard en wagens, personen in de kleding uit die tijd bepalen het beeld in de stad.
- 20 Wethouder J.P. Torenstra heropent op symbolische wijze het heringerichte Bagijnhof.
- 25 Op 60-jarige leeftijd overlijdt ex-topvoetballer en trainer Hans Dorjé.
- 26 De Koninklijke Harmoniekapel Delft maakt op uitnodiging van het Comité des Fêtes d'Aigne, een concertreis door het Franse Languedoc-Rousillon en Caunes-Minervois.
- 27 Aan het Stationsplein sluit de eigenaar van broodjeszaak De Lilliput deze 56 jaar bestaande zaak, voor de laatste maal af.

19 juli: Voor de film is de Beiaardiersschool verlengd met een niet van echt te onderscheiden aanbouw langs de gracht (Foto: Riet Jutte-van der Krogt).

30 Loco-burgemeester M. Koop feliciteert het echtpaar Van Leeuwen-de Haan met hun 65-jarig huwelijk.

Augustus

- 2 Een schip, een oude Westlander, versierd met gerbera's en ballonnen prijkt aan de voet van het standbeeld van Hugo de Groot. Een wonderlijk schouwspel dat dient als reclame voor het Varend Corso, dat vandaag van start gaat.
- 3 Ongeveer 5.000 bezoekers zijn aanwezig bij het African Festival Delft, dat dit jaar voor de twintigste keer wordt gehouden en plaatsvindt op het sportterrein van DHC.
- 3 Geschrokken publiek, een man met een gekneusde pols en 25 beschadigde fietsen, dit alles doordat een van de paarden voor de Delftse paardentram op hol sloeg. Het paard zelf raakte licht gewond aan het rechter achterbeen.
- 4 Hoewel zware regenval het Varend Corso Westland 2002 bij aanvang behoorlijk parten speelde, volgden er gelukkig ook zonnige perioden. Een schitterend schouwspel, waarvan in totaal 175.000 mensen genoten. In Delft en Schipluiden waren zo'n 60.000 belangstellenden.

Oude klederdrachten en antieke voertuigen laten het verleden berleven op het Vrouwenregt. De muurschildering in de Trompetstraat is afgedekt (vergelijk de foto op blz. 190) (Foto: Riet Jutte-van der Krogt).

- 6 Het Hoogheemraadschap van Delfland zet alle gemalen in werking en plaatst noodpompen. Hierbij wordt gebruik gemaakt van kilometers lange slangen om het water, veroorzaakt door de wolkbreuken, weg te pompen.
- 10 Op de Oosterse markt lopen drommen mensen langs de diverse kramen. Boven dit alles uit hangt de geur van oosterse producten. Het broeierige weer geeft aan dit alles een extra exotisch accent.
- 10 Bij de Europese Kampioenschappen atletiek in München wint stadgenoot Simon Vroemen de zilveren medaille op het onderdeel 3000 meter steeple chase.
- 17 In het stadhuis wordt kennisgemaakt met mevrouw Rensch, sinds vorig jaar de nieuwe burgemeester van onze zusterstad Freiberg. Na een welkomstwoord van burgemeester H. van Oorschoot volgde een stadswandeling, een bezoek aan Rotterdam en Den Haag. Ook woonde mevrouw Rensch en haar gezelschap een optreden bij van het Kamermuziekfestival.
- 18 Een rumoerige zondagavond. De Owee (ontmoetingsweek voor aankomende eerstejaars studenten) gaat van start. De diverse studentenverenigingen zetten hun beste beentje voor om zoveel mogelijk nieuwe leden te winnen.

- 20 Het is noodweer. Blikseminslagen zorgen voor trein- en tramvertragingen, losgeslagen putdeksels voor wateroverlast.
- 20 Stadsbeiaardier Henk Groeneweg geeft vanuit de Nieuwe Kerk het laatste beiaardconcert in deze zomerserie.
- 22 In de Aula van de TU Delft reikt rector magnificus Fokkema aan 76 buitenlandse studenten, afkomstig uit 28 landen, een ingenieursdiploma uit. Twee jaar geleden begonnen zij hun studie in het internationale Master of Science Programma van de TU Delft.
- 22 Voorafgaand aan het driedaagse Jazz- en Bluesfestival ontvangt Jos van Koppen uit handen van Machteld Neubauer, in de functie van stichtingsvoorzitter, de Delftse Jazzprijs 2000. Jos van Koppen is gedurende 17 jaar de stimulator van dit jaarlijks terugkerende festival.
- 23 Aan de Hooikade meren 40 historische schepen af. Morgen vertrekken ze naar Delfshaven, waar dit weekend de oprichting van de VOC in 1602 wordt gevierd.
- 24 De regen valt met bakken uit de hemel. Overal in de stad worden optredens van het Delftse Jazz- en Bluesfestival afgeblazen. IJlings worden andere locaties gezocht. Gelukkig wordt het in de avond droog en stroomt het publiek weer toe.
- 28 Burgemeester H. van Oorscot ontvangt in het stadhuis de ruim 300 wetenschappers uit 25 landen die zullen deelnemen aan het biotechnologisch symposium bij de TU Delft, dat is georganiseerd door het Kluyster Laboratorium. De Porceleyne Fles heeft ter ere van dit symposium een tegel ontworpen, waarop Antoni van Leeuwenhoek staat afgebeeld en die aan alle deelnemers wordt uitgereikt.

September

- 2 In de aula aan de Mekelweg vindt de traditionele opening van het academische jaar plaats. Sprekers zijn staatssecretaris drs. A.D.S.M. Nijs en de voorzitter van het college van bestuur ir. G.J. van Luijk.
- 5 In het Techniekmuseum opent directeur P. Hoogweg de tentoonstelling 'Nat en Droog', die speciaal gericht is op kinderen van de groepen 7 en 8 van de basisschool en de eerste twee klassen van het voortgezet onderwijs. Onderwerp is het 75-jarig bestaan van de Dienst Weg- en Waterbouwkunde van Rijkswaterstaat.
- 6 Maar liefst elf ooievaars strijken neer op het grasveld voor de flat Die Delf-

10 september: Wrakken van fietsen worden bij Station Delft weggebaald (Foto: Fotoburo Fred Nijs).

- gaauwse Weije, waarboven het inmiddels vertrouwde ooievaarsechtbaar voor twee jongen heeft gezorgd. Misschien een kraamvisite?
- 9 Op 55-jarige leeftijd overlijdt zanger Peter Tetteroo, die in de jaren zeventig internationale bekendheid kreeg met zijn band Tee Set. Vanaf maart maakte hij deel uit van de gemeenteraad voor Leefbaar Delft.
  - 10 Zo'n honderd fietswrakken worden rond het NS station verwijderd. Bruikbare onderdelen worden door de Stichting Over de Brug naar Zuid Afrika verzonden.
  - 13 De Delftse Voorleesestafette gaat van start. 35 uur achtereenvolgens lezen Delftenaren elkaar afwisselend voor op diverse locaties. Oud-burgemeester H.V. van Walsum die in verpleeghuis De Bieslandhof een stuk voorlas, deed dit op een ludieke wijze, gezeten in een speciale stoel, die veel weg had van de zetel, waarin koningin Beatrix haar troonrede uitspreekt.
  - 14 Monumentendag. Mr. Pieter van Vollenhoven maakt, als voorzitter van het Nationaal Restauratiefonds, onder begeleiding van wethouder H.J. Grashoff en bouwhistoricus W.F. Weve, een wandeling langs de historische winkelpuien. In totaal trok Delft ongeveer 25.000 bezoekers. Het pand het Dubbele Anker, Oude Delft 38, dat voor de eerste keer haar deuren opent, telde de meeste bezoekers, namelijk 2.200.
  - 15 In het Art Centre Delft opent voormalig staatssecretaris Erica Terpstra twee bijzondere tentoonstellingen, 'Requiem in de Kunst' en 'Herinneringskistjes'.
  - 18 Opening van de nieuwe vestiging van kinderopvang Plukkebol aan de

Raamstraat. Wethouder J. Torenstra onthult tezamen met eigenaar/directeur A. Siep de naam op de gevel.

- 18 In een lange feestelijke optocht lopen kinderen van de Freinetschool naar de bouwput in de Frederik van Eedenlaan waar de nieuw te bouwen J.P. Thijsseschool komt te staan. Wethouder J.D. Rensen, oud-leerkracht D. Scherft en directeur W. Bering van kinderopvang Octopus verrichten de opening, terwijl de kinderen ballonnen de lucht in laten gaan.
- 20 Tijdens het symposium 'De gynaecoloog in de toekomst' dat in het Reinier de Graaf Gasthuis wordt gehouden, worden de eerste Reinier de Graafpenningen overhandigd aan Dr. J.C. Kuijpers en Dr. H.L. Houtzager. Deze bronzen penning zal om de drie jaar worden uitgereikt aan die afdeling van het ziekenhuis die zich op enigerlei wijze bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt voor de patiëntenzorg in de meest ruime zin van het woord.
- 20 Opening van het nieuwe Rode Kruisgebouw aan de Vulcanusweg. Uit handen van voorzitter G.J. Augustinus ontvangt mr. E.M. d'Hondt een cheque ter waarde van 117.500 euro voor een project in Azerbeidzjan. Bovendien gaat een cheque van € 11.111,11 naar het project ongeneeslijk zieke kinderen van het Nederlandse Rode Kruis.
- 21 De Federatie van Delftse Zangkoren bestaat dit jaar 50 jaar. In het Grotius College aan de Van Bleijswijkstraat worden workshops gehouden, alle onder leiding van dirigenten van de Delftse koren.
- 25 Onder een wolk van blauwwitte confetti en een symbolische eerste paal wordt het startsein gegeven voor de bouw van een nieuw DSM-laboratorium. Vanaf 2004 zullen hier voedingsingrediënten en smaakstoffen worden ontwikkeld voor een breed scala aan voedingsmiddelen, zoals brood en bakkerijwaren, vleesproducten, kaas, yoghurt, soepen, sauzen, kant-en-klare maaltijden en pizza's.
- 27 Door het gehele stadsgewest Haaglanden begint de Stadstaxi zijn service. Een vaste standplaats bevindt zich bij het winkelcentrum In de Hoven, maar er zijn ook haltes bij verpleeghuis De Bieslandhof en aan de Kruisstraat.

Oktober

- 1 Wethouder H.J. Grashoff maakt de winnaar bekend van de prijsvraagactie rond de bestemming van de Delftse watertoren. De winnaar is het Utrechtse Ontwerpbureau Mevrouw Verkade en het Architectenbureau Me.X. Van de 26 ingezonden ideeën kwam hun plan om los van de binnenmuren van de watertoren klimwanden aan te brengen, als beste uit de bus.

- 1 Slagerij Van Vliet in de Oude Kerkstraat viert haar 60-jarig bestaan.
  - 2 In het Reinier de Graaf Gasthuis neemt de 65-jarige dr. F.A.Tjebbes afscheid als chirurg.
  - 3 In het Stedelijk Museum Het Prinsenhof wordt de tentoonstelling 'De Snijkunst Verbeeld' geopend. Ter gelegenheid van haar 750-jarig bestaan draagt de Reinier de Graaf Groep een collectie van vier schilderijen met als onderwerp Anatomische lessen in Delft over aan het museum. De tentoonstelling is geheel gewijd aan de geneeskunde in de zeventiende en achttiende eeuw.
  - 5 Bierhal De Klomp, vooral bekend door Lena van Velzen die er 39 jaar de scepter zwaaide, houdt vanwege het 350-jarig bestaan van deze, vooral onder studenten bekende zaak, een receptie.
- 6-15 Voor Delft betekent het overlijden van Z.K.H. Prins Claus op 76-jarige leeftijd een begin van veel activiteiten om de bijzetting in de koninklijke grafkelder in de Nieuwe Kerk te doen plaatsvinden.

De rouwkoets op het Noordeinde (Foto's blz. 38-41 Peter van der Krogt)

6-15 oktober Bijzetting ZKH Prins Claus

Zondagavond 6 oktober 2002 overleed prins Claus der Nederlanden. Kort na de bekendmaking van dit nieuws begonnen in Delft de voorbereidingen voor de eerste koninklijke begrafenis in bijna 40 jaar. Op 8 december 1962 was koningin Wilhelmina bijgezet in de koninklijke grafkelder, op 15 oktober 2002 was de echtgenoot van haar kleindochter de eerstvolgende.

In negen dagen moesten stad en kerk gereed gemaakt worden voor deze gebeurtenis. Dat dit meer betekende dan het oplichten van de deksteen in de Nieuwe Kerk is de Delftenaren in die anderhalve week wel duidelijk geworden.

Op de eerste plaats moest de route in orde gemaakt worden. De koninklijke rouwstoet kwam de gemeente Delft binnen bij de Vrijenbanselaan, de route vervolgde zich dan over de Reineveldbrug, door het Kalverbos, over het Noordeinde en Oude Delft (westzijde) en vervolgens door de Nieuwstraat en de Camaretten naar de Markt. Op de Markt aangekomen ging de stoet eerst achter het stadhuis langs en dan links over de zuidzijde van de Markt en vervolgens schuin de Markt over om met een bocht voor de hoofdingang van de Nieuwe Kerk uit te komen. Het geschikt maken van de route bestond uit het weghalen van paaltjes, lantaarnpalen en andere objecten (ook Delfts kleinste galerie 'Voor de Kunst' op de Oude Delft moest wijken), het afvlakken van stoepranden, weghalen of oververven van graffiti, en zelfs

het wieden van het onkruid tussen de stenen en bij de bomen. Tegelijkertijd werd ook de Nieuwe Kerk en omgeving gereed gemaakt. Bij de zij-ingang aan de Oude Langendijk verschenen allerlei bouwsels, op de Burgwal en op het plein aan de Kruisstraat werd een perscentrum ingericht, en in de Kerkstraat werd alles in gereedheid gebracht voor de elektriciteitsvoorziening.

Voor de te verwachten 40.000 bezoekers werd een extra perron bij het station gebouwd. 200 medewerkers van de gemeente Delft zijn daarvoor in touw geweest.

Op maandagmiddag 14 oktober konden Delftenaren een vreemd verschijnsel waarnemen: Noordeinde en Oude Delft geheel autovrij.

Vanuit Paleis Noordeinde in Den Haag ging de rouwstoet eerst naar het Instituut Defensie Leergangen in Ypenburg, waar de stoet werd uitgebreid met de koninklijke familie, en zo'n 800 militairen, waaronder de twee militaire muziekkapellen (luchtmacht en landmacht), die muziek uit Valerius Gedenkbundel speelden.

Op 15 oktober om 11.48 reed de stoet de gemeente Delft in. Op hetzelfde moment begon de Bourdon in de toren van de Oude Kerk te luiden, ook iets uitzonderlijks voor de Delftse bevolking. Langs de gehele route stonden militairen in de houding.

Voor het stadhuis had burgemeester Van Oorschot inmiddels de koninklijke gasten en andere hoogwaardigheidsbekleders verwelkomd en zij hadden plaatsgenomen in de rijk met bloemen en planten versierde Nieuwe Kerk. Ds. C.A. ter Linden en Huub Oosterhuis spraken so-

bere woorden. Acht militairen van het Garderegiment Grenadiers droegen de kist de kerk en later de grafkelder in, waar burgemeester Van Oorschoot, nu in de functie van commissaris van de koninklijke grafkelder de toegangsgordijnen opende en sloot, een ritueel dat hij herhaalde toen de koninklijke familie en de zusters van prins Claus waren afgedaald om gezamenlijk in besloten kring afscheid te nemen. Na gebed en troostende woorden vanaf de kansel volgde tot slot een samenzing.

Uiteindelijk was de verwachte grote drukte achterwege gebleven. Op de Markt stonden zo'n 4500 mensen.

Het nieuwe perron van het station was nauwelijks nodig, en op de Provinciale weg 15, die geheel ingericht was als parkeerplaats, stonden slechts een tiental auto's.

Een waardige Koninklijke Uitvaart, die vlekkeloos verliep, aldus de landelijke pers.

- 8 Het echtpaar Sie is 70 jaar getrouwd en ontvangt uit handen van de burgemeester, naast zijn persoonlijke felicitaties, een taart van koningin Beatrix.
- 10 In de Oude Kerk wordt het door het 750-jarige Reinier de Graaf Gasthuis georganiseerde symposium 'Op uw gezondheid' gehouden, in verband met het overlijden van prins Claus in een sobere vorm. De plaquette, voorstellende de zeventiende-eeuwse medicus Reinier de Graaf, werd onthuld door dr. H.L. Houtzager
- 17 Speciaal voor degenen, die tijdens de eerste vredesoperatie van de Verenigde Naties tussen 1950 en 1954 dienst deden in Korea, is er in het Legermuseum een veteranendag georganiseerd. Herinneringen aan de zware gevechten, waarbij van de 636 Nederlandse militairen er 123 sneuvelden, worden opgehaald.
- 19 De *Delftsche Courant* maakt bekend dat er een bijzondere 'kunstruil' heeft plaatsgevonden, waardoor het Stedelijk Museum Het Prinsenhof in het bezit kwam van een olieverfschilderij van Cornelis de Man uit 1666. Het is een typisch Hollands binnenhuistaferel, dat in het bezit was van de verzamelaar Kahrim Khan. Museumdirecteur Daniëlle Lokin, die geen sponsors kon vinden om de aankoop te financieren, is er uiteindelijk in geslaagd met de heer Khan tot een akkoord te komen. Voor zes Brusselse tapijten en één Antwerps tapijt, kreeg het museum dit voor Delft belangrijke werk in haar bezit.
- 20 Showorkest Excelsior start met een druk bezochte receptie haar festiviteiten ter gelegenheid van haar 70-jarig bestaan.
- 21 Aan de Van Leeuwenhoeksingel 36 vindt de officiële opening plaats van het opvanghuis voor dakloze jongeren.
- 25 De *Delfse Post* bericht, dat prof. dr. ir. Jacob Swaan Arons, emeritus-hoogleraar Toegepaste Thermodynamica, benoemd is tot 'chair professor' aan de Tsinghua University in Beijing, China.
- 27 Een zware storm, windkracht 11, zorgt ervoor dat brandweer en politie 134 keer moet uitrukken. Dakpannen vliegen rond, bomen waaien om, zoals een 250 jaar oude kastanje aan de Nieuwe Plantage.
- 29 Op 70-jarige leeftijd overlijdt Johanna Maria van Koppen-Warning, voorzitter van de Ondernemers Federatie Delft.
- 31 Na 24 jaar verbonden te zijn geweest aan de Reinier de Graaf Groep, neemt internist dr. J.H. van Maanen op 61-jarige leeftijd afscheid van Delft.

In het Koningin Beatrix Ziekenhuis te Winterswijk wacht hem een nieuwe taak, het opstarten van een volwaardige afdeling maag-, darm- en leverziekten.

November

- 1 Ter ere van het 750-jarig bestaan van het Reinier de Graaf Gasthuis verzorgt de RAZO een marathonuitzending van 750 minuten vanuit een mobiele studio in het B-gebouw van het ziekenhuis.
- 2 De Delftsche Schoolvereniging viert haar 80-jarig bestaan.
- 4 Dank zij de financiële steun van de Vereniging Rembrandt is het Stedelijk Museum Het Prinsenhof in staat bij de veiling van Sotheby's voor 109.800 euro twee zeldzame zeventiende-eeuwse figuren van de Delftse zilversmid Adriaen de Grebber te kopen. De in 1623 vervaardigde beeldjes zijn 20,5 cm. hoog en stellen twee Afrikaanse slaven voor met een indianen-
tooi (zie ook de rubriek Delfiana in dit Jaarboek).
- 8 Om de binnenstad weer gezellig te maken, het zelfvertrouwen van de winkeliers terug te brengen en vooral meer toeristen naar de stad te lokken, is vandaag de Stichting Promotie Delft opgericht.
- 9 In het Aula Congrescentrum van de TU Delft wordt de zevende Technologydag gehouden. Het motto is dit jaar 'Hoe de aarde proeft en beweegt'.
- 11 In de Burgerzaal neemt Wil Steffen met een receptie afscheid als lid van de gemeenteraad, waar zij gedurende 20 jaar deel van uitmaakte.
- 13 Burgemeester Van Oorschot neemt het eerste exemplaar in ontvangst van het boek 'Dubbel Delft'. Dit 224 pagina's tellende boek geeft met ongeveer 40 jaar oude foto's van Tiemen van der Reijken en de foto's van Willem de Bie, genomen vanaf dezelfde locaties maar nu in de huidige situatie, een schitterend overzicht van het Delft van toen en nu.
- 13 De Delftse Studenten Vereniging Sint Jansbrug opent vanwege het 55-jarig bestaan op feestelijke wijze de lustrum-tiendaagse.
- 16 Zanger Jody Bernal opent de jeugdounge in het Reinier de Graaf Gasthuis. De leden van de Serviceclub Ronde Tafel hebben deze ruimte, waar zieke jongeren zich kunnen ontspannen, verzorgd.
- 16 Fotograaf Fred Nijs is prins Carnaval Fred de Eerste, Kabbelaar de 27ste.
- 20 Wethouder Oosten opent in De Lindenhof een website over de buurt Ag-

netapark. Deze site is ontwikkeld in samenwerkingsverband met archief, musea, archeologie en monumentenzorg van de gemeente Delft.

- 20 Studenten strijden om de titel 'nationale pastabruggebouwer'. De wedstrijd wordt gewonnen door Simon Visser en Jerry Gaarhuis. Hun spaghetti-constructie kan een belasting van 57,1 kg aan.
- 23 Sinterklaas en zijn Pieten arriveren met drie boten en twee jetski's. Begeleid door een muziekcorps rijdt de Sint door de binnenstad, waar Zwarte Pieten op rondvaartboten pepernoten werpen naar de kinderen langs de grachten. Het carillon van de Nieuwe Kerk speelt bekende sinterklaasliedjes.
- 26 Het Legermuseum ontvangt uit handen van kolonel H. Zwitzer, militair attaché van Frankrijk, een zeer zeldzame negentiende-eeuwse sjako, een hoofddeksel zoals infanteristen in dienst van Napoleon droegen.
- 28 Vivianne van Schaik, Tom Bina en Stefan van der Voort, leerlingen van het Stanislascollege, winnen in 's-Hertogenbosch de hoofdprijs (10.000 euro) van de Think Quest websitewedstrijd.
- 30 Op 82-jarige leeftijd overlijdt Henk Fahrner, wethouder in Delft van 1970-1978. Mede door zijn toedoen zijn in Delft Zuid sportparken ontwikkeld. Hij verrichtte ook baanbrekend werk bij de ontwikkeling van de Delftse Hout en het nabijegelegen heempark.

December

- 1 Tijdens het Delftse festival 'Verwacht de Amateur' in Theater de Veste geven amateurverenigingen en individuele acteurs acte de présence.
- 1 Dr. Ben Ale is benoemd tot hoogleraar Veiligheid en Rampenbestrijding in Nederland, een nieuwe leerstoel bij de TU Delft.
- 2 Ir. R.E. Keijser, Algemene Zaken van DSM Gist draagt op symbolische wijze de archieven van de voormalige Gistfabriek (totaal 530 meter) over aan het Gemeentearchief Delft. Wethouder Oosten neemt het eerste voorkeursaandeel in ontvangst.
- 3 Het gemeentearchief heeft op een veiling in Amsterdam een unieke tekening bemachtigd van de achttiende-eeuwse tekenaar/apotheker Isaac van Ketweg. De voorstelling betref twee molens aan de Delfgauwseweg (zie ook de rubriek Delfiana in dit Jaarboek).
- 4 Zoals bij al haar vestigingen in het land houdt IKEA ook de Delftse vestiging wegens een bommelding voor het publiek gesloten. Een bom wordt in Delft niet gevonden.

- 5 Gemeentearchivaris Gerrit Verhoeven ontvangt uit handen van uitgever Thijs Uijthoven het eerste exemplaar van de Atlas Delft.
- 6 Op de Beestenmarkt wordt de schaatsbaan op feestelijke wijze geopend. De buitentemperatuur ligt rond het vriespunt, waardoor de ijsmachines minder hard behoeven te werken.
- 9 Bij de DSM Gist dreigt een tankwagon met ammoniakoplossing te imploderen. Brandweer en medewerkers van DSM weten de situatie onder controle te houden. Dankzij de koude verdampt de ammoniak niet, zodat er geen giftige stoffen in de lucht komen.
- 10 Op initiatief van de gemeente en het Bureau Vrijwilligerswerk zijn in Theater De Veste 500 vrijwilligers uitgenodigd voor de avondvullende voorstelling van 'Ik ben blij, dat ik je niet vergeten ben'.
- 11 Door de grachten vaart een filmploeg van de BBC, die een film over Vermeer maakt. Ondanks de kou is producente Sarah Mortimer dik tevreden. Havenmeester Jannie Zeer, die voor de schuit, de schippers en de gemeentelijke ontheffing zorgde, geniet mee, evenals de schippers Jaap van Konijnenburg en Jos Schuurman Hess.
- 11 Op de Mekelweg wordt met een 27 meter lange fiets, gefabriceerd door studenten van Werktuigbouwkunde, getracht een afstand van 100 meter af te leggen om een plaats te veroveren in het *Guinness Book of Records* met 'de langste fiets'. Onder het toezien van een notaris leggen Teije Meijers en Jan-Bart Brinks de 100 meter af.
- 16 Op de Markt wordt een 16 meter hoge kerstboom geplaatst, die met een boot vanuit Noorwegen naar Gent in België en vervolgens met een dieplader naar Delft is vervoerd.
- 17 Lichtjesavond. Op de Markt gaan precies op de zevende slag van de Nieuwe Kerkklok de lichtjes in de kerstboom branden en worden onder begeleiding van de Koninklijke Harmoniekapel de kerstliederen gezongen. Op elke hoek in de binnenstad smeulen vuurkorven. Een groep hardlopers rent met brandende fakkels door de menigte. Aan de Hippolytusbuurt vormen de vele kraampjes de kerstmarkt en op het Vrouwjutenland wordt een kerstdiner voor 340 mensen geserveerd. Het Stedelijk Museum Het Prinsenhof maakt onder de naam 'Lichtjeshof' deel uit van de feestelijkheden. Het met kaarsen verlichte museum doet sprookjesachtig aan. Aan het eind van de avond telt men daar een bezoekersaantal van 2800 personen.
- 18 Op 103-jarige leeftijd overlijdt mevrouw M.J. van der Wal-van Woerden.

- 19 Met een druk bezochte receptie neemt directeur dr. E.J. Ploeger afscheid van de Reinier de Graaf Groep Delft.
- 20 In het kader van de Tweede Kanjerssubsidieregeling ontvangt de Maria van Jessekerk € 991.284 ten behoeve van de restauratiewerkzaamheden.
- 31 Gecontroleerde vreugdevuren in de Wippolder en Westerkwartier. Helaas ook ander vuur. Op drie plaatsen breekt brand uit: in een woning boven snackbar Ernie en Bert aan de Van Leeuwenhoeksingel, in een flatwoning in de César Franckstraat en in de Freinetschool aan de Frederik van Eedenlaan af. Deze school brandt geheel af.

*Voor al uw handelsdrukwerk
en periodieken
kunt u terecht bij:*

Drukkerij Vis Offset

Postbus 68, 2400 AB Alphen a/d Rijn
A. Einsteinweg 25 A

Telefoon: 0172-444667*
Telefax: 0172-440209

Het Bagijnhof te Delft in de Middeleeuwen

Ria van der Meer

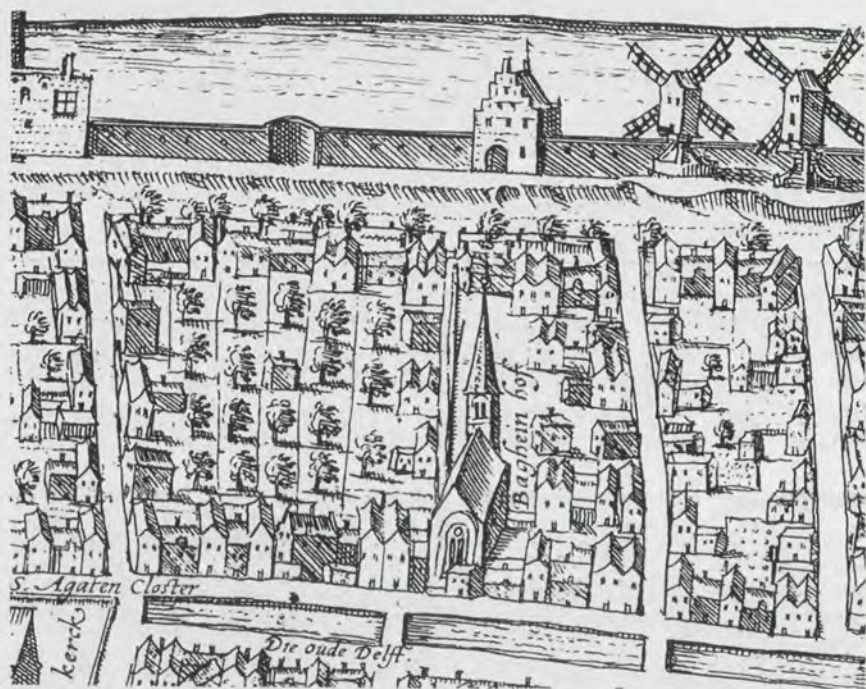
“Waarom aan een Delfts begijnhof woorden, papier en geld verspillen?” vraagt F. Verachtert zich af in zijn omvangrijke werk waarin hij de nog bestaande begijnhoven in Nederland en België beschrijft. In vergelijking met een aantal nog bestaande hoven verdient het Delftse Bagijnhof geen schoonheidsprijs. Als je het prachtige poortje aan het Oude Delft doorgaat, ervaar je inderdaad iets van teleurstelling bij het zien van het achterliggende plein. Om het Bagijnhof in Delft op de juiste waarde te schatten, moeten we teruggaan naar de Middeleeuwen en ons verdiepen in de rijke geschiedenis van dit hof.

Oorsprong

De oorsprong van de begijnenbeweging ligt in de twaalfde eeuw, een tijdperk van algemene religieuze vernieuwing, waarbij diverse nieuwe kloosterordes ontstaan. Vooral het aantal vrouwen dat kiest voor een leven als religieus neemt sterk toe. Mogelijk speelt hierbij het vrouwenoverschot een rol. Naast de traditionele kloosters, waar degene die intreedt de eeuwige geloften van kuisheid, armoede en gehoorzaamheid aflegt, ontstaat er een veel vrijere beweging waarbij vrouwen wel kiezen voor een kuis en vroom leven, gebonden aan bepaalde regels, maar zonder de bindende kloostergeloften en met een grotere individuele vrijheid. Zo ontstaan in veel steden de begijnhoven: wooncomplexen, door muren en poorten afgescheiden van de buitenwereld, waar ongehuwde vrouwen alleen of met

*Christus op de koude steen, zestiende eeuw.
Een dergelijk beeld bevond zich volgens Boitet bij de kapel op het Bagijnhof in Delft.*

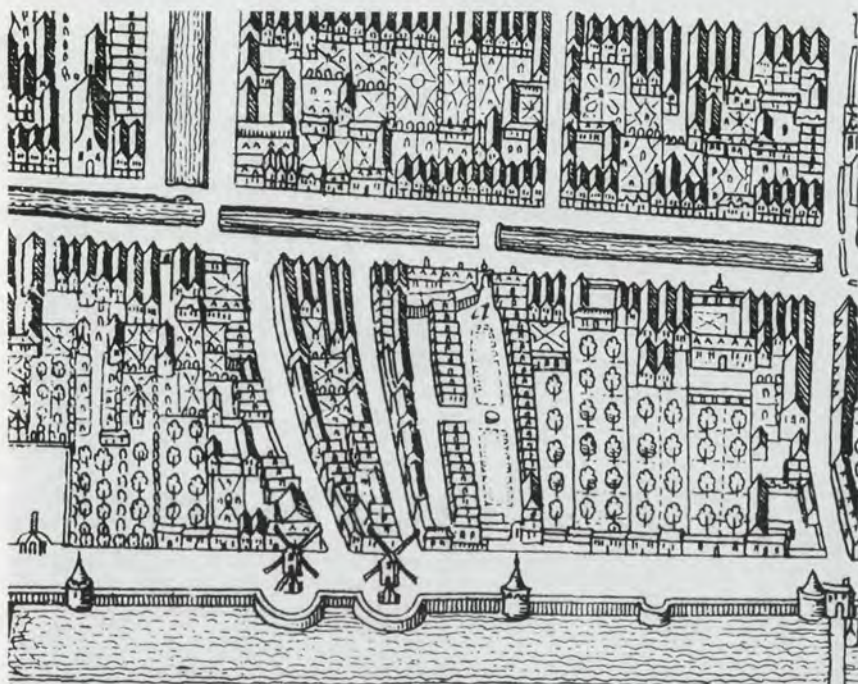

Het Begijnhof, detail van de kaart van Braun en Hogenberg uit 1581.

enkele anderen in een huisje wonen, in hun eigen levensonderhoud voorzien en een ingetogen leven leiden met veelvuldig kerkbezoek en gebed.

Juist omdat een duidelijke kloosterregel en een centraal gezag ontbreekt, is het moeilijk de oorsprong van de beweging te bestuderen. Vooral in het begin bestaan er veel verschillende vormen naast elkaar.

Over de oorsprong van de naam begijnen voor de vrouwen of begarden voor de mannen bestaan diverse verklaringen. Lange tijd dacht men dat de naam was afgeleid van de heilige Begga, een dochter van de Frankische hofmeier Pepijn van Landen. Zij stichtte in de 7^e eeuw een klooster in Andenne en kan dus onmogelijk de stichteres zijn van de begijnenbeweging die vele eeuwen later ontstond. In de bloeitijd van de Vlaamse begijnenbeweging werd zij in de 17de eeuw door de kerkelijke overheid erkend als medepatrones van de begijnen. Andere naamsverklaringen spreken over het woord *bège* als Franse term voor de vaalgrijze kleur van de kleding, of *bégayer* in de betekenis van prevelen, bidden. De term *begijn* heeft in de 13e eeuw aanvankelijk een negatieve betekenis en wordt geassocieerd met onbetrouwbaarheid en ketterij. De officiële kerk bekijkt de ontwikkeling in de beweging met wantrouwen. Het ontbreken van een kloosterregel en de verscheidenheid aan vormen die

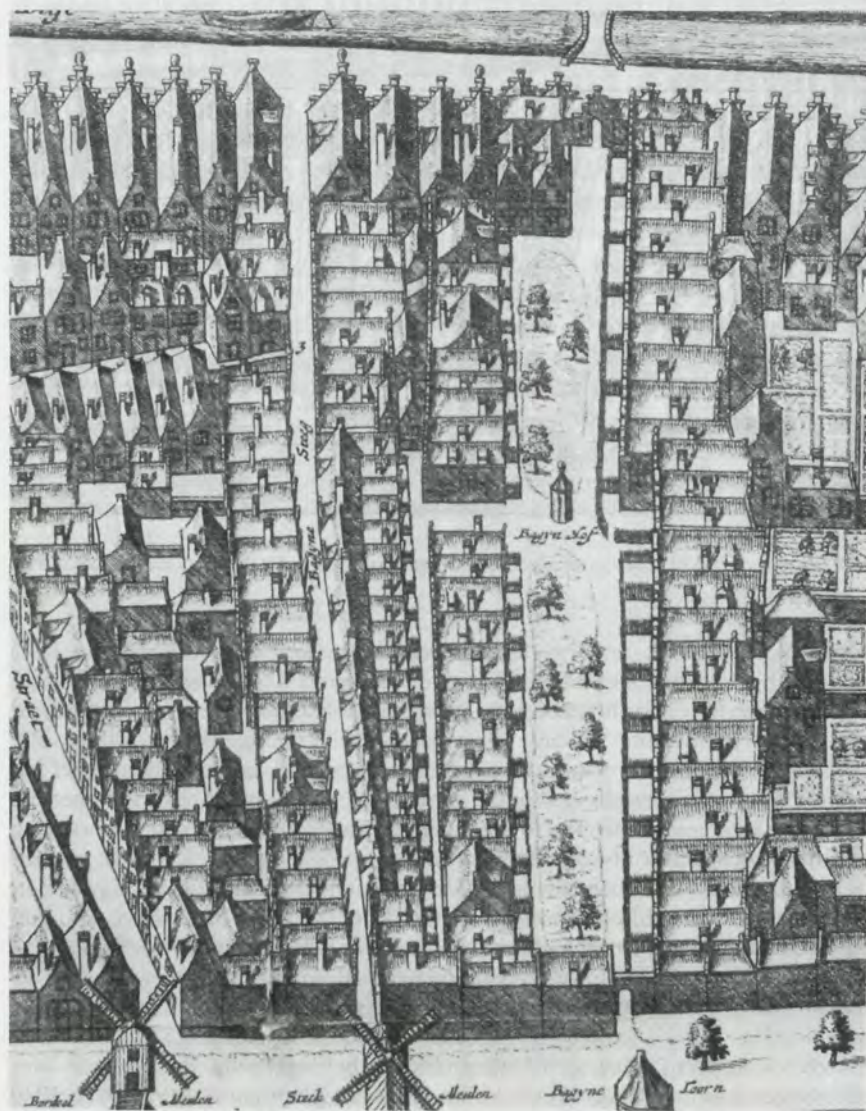
Het Bagijnhof op de kaart van Marcus Boxborn uit 1632. De kapel is hier verdwenen.

aanvankelijk bestaat, voeden de angst van de kerkelijke autoriteiten. In 1317 worden op het concilie van Vienne twee decreten uitgevaardigd, waarbij de beweging in feite wordt verboden uit angst voor ketterij. De tweeslachtigheid van het decreet komt tot uiting in de slotclausule: rechtgelovige vrouwen die al dan niet een gelofte van kuisheid hebben afgelegd, een eerzaam leven leiden en God in nederigheid dienen, mogen dit leven ongestoord voortzetten. Vanwege deze onduidelijkheid ontstaan er grote verschillen in de houding van de bisschoppen in West-Europa. Vooral in de Nederlanden is de vervolging nauwelijks merkbaar en komt de begijnenbeweging tot grote bloei. In Holland en Zeeland bestaan in de dertiende eeuw al elf begijneninstellingen en in de veertiende eeuw komen daar nog vijf nieuwe bij.

Annotationes Begginarum

In 1867 komt het Delftse gemeentearchief in het bezit van de nagelaten aantekeningen van mr. P. van der Schelling, die het plan had opgevat de in 1729 verschenen *Beschryving der Stadt Delft* van Reinier Boitet te verbeteren. De toenmalige archivaris J. Soutendam is beslist niet onder de indruk van de ca-

paciteiten van Van der Schelling, die hij 'kolossale onbeduidenheid en onkritisch-liefhebberend bedrijf' toeschrijft. Wel vindt hij tussen de aantekeningen een belangrijk geschriftje over het Bagijnhof dat hem zeer geloofwaardig lijkt. Het betreft een oud Latijns document 'Annotationes Begginarum' dat

Het Bagijnhof op de 'Kaart Figuratief' (1675-1677).

door Van der Schelling vertaald is. Het zou in 1420 geschreven zijn door Petrus Daniels, waarschijnlijk een priester verbonden aan de Oude Kerk in Delft. Het oorspronkelijke handschrift, drie bladen groot, door 'vuil en verwatering' gedeeltelijk onleesbaar, is verloren gegaan. De Annotationes Begginarum geven een beeld van het prille begin van het Delftse begijnhof.

'In den jaare 1283 woonde een devote maget Maria van der Made met nog 6 andere dogters te zamen byeen in haare huizinge op 't Oude Delft, en leefden afgezonderd van de wereld. In 't jaar 1285 quamen nog drie maagden aldaar met er woon, des zy besloten een geestelijk leven te leiden en een begynhof te stigten, waar toe zij van Grave Floris vergunning verzochten, om des te beter voir haare perzoonen en goederen beschermt te zijn; van wien zij in het volgende jaar ook zulks verkregen.'

Maria van der Made, die hier vermeld wordt als stichteres, is waarschijnlijk de zuster van Bartholomeus van der Made, de stichter van de Oude Kerk. Er is trouwens al een eerdere vermelding van het Delftse begijnhof in 1271 in het testament van Aleid van Holland, de zuster van graaf Willem II. Zij begunstigt in haar testament een aantal begijnhoven waaronder het Delftse met vijf pond. De graven van Holland staan welwillend tegenover het ontstaan van begijnhoven. Zij bevorderen de ontwikkeling van steden in hun gebied en steunen daarbij de stichting van een kerk, een gasthuis en een begijnhof in de stad. In de Annotationes is ook de inhoud weergegeven van de oorkonde van Floris V uit 1286.

'Florens, Grave van Hollandt, doen condt allen luden, die desen brieff sullen sien of boren lezen, dat ons die devote maget Joncvrouwe Maria van der Made met meer anderen ootmoedelic gebeden hebben, dat wi haer gonnen ende toestaen willen, dat si van haeren huse ende hoffstede, gelegen in onzer stede van Delft op de oude side mach oprichten een begynhove om Gode in aller volgsaembeden, te dienen; Soo is 't, dat wi om den Goidts dienste te merren, haer gegont hebben mit dese onse brieven in onse stede van Delft (ter genoemde plaetse) te mogen maeken een begynhove, waerinne sy Godt in stillicheyt ende alle kersten doegden als geestelicke maegden moghen dienen. Oick moegen si die plaetse ront tomme afsluiten, als een geestelicke gestichte behoort... Oick sullen si van onsen lieven Here die Bischop te Utrecht oirloive versoeken tot alle saecken hier toe behorende. Vorder nemen wi haer alle ende die er namaels woenen sullen mit haere goeden in onsen beschermenisse... Gegeven te Delft in 't jaer onses Heren 1286., des vridaghes nair Paissen.'

De graaf geeft hierin dus toestemming een begijnhof te stichten, het rondom af te sluiten en belooft de begijnen en hun goederen te beschermen. Het is niet alleen de graaf die bemoeienis heeft met de nieuwe stichting. In de Annotationes lezen we het volgende:

Johan van Syrik, bisschop van Utrecht, heeft deze vergunning in den jaare 1287 goedgekeurt, en haar eenige regels voorgeschreven om naar te leven. In 't zelve jaar vergunde de Wet te Delft haar hier toe ook volkome vrijdom.'

Zo zien we dat de grafelijke toestemming en bescherming gevolgd wordt door de bisschoppelijke goedkeuring en erkenning van het Delftse stadsbestuur.

De Annotationes stellen ons in staat in die eerste jaren de groei van het Bagijnhof te volgen. Het huis op het Oude Delft wordt te klein. Het hof breidt zich steeds meer uit in de richting van de stadsvest en waarschijnlijk wordt de ommuring, waarvan in 1286 al sprake is, ook steeds aangepast. In 1379 wordt volgens de Annotationes de poort aan het Oude Delft gebouwd en 'alles met muren afgesloten'. Boven de poort wordt een reliëf aangebracht met een voorstelling van de evangelist Johannes op het eiland Patmos. Johannes is de patroonheilige van het hof. Ook de kapel is aan hem gewijd.

Het aantal begijntjes neemt nog steeds toe en er worden regelmatig nieuwe huisjes 'getimmerd'. In het jaar 1381 wonen er zo'n 60 begijnen.

Inrichting van het hof

In de loop van vele jaren krijgt het Bagijnhof het grondplan dat nu nog zeer herkenbaar is: een aantal huisjes rond een groot rechthoekig plein, afgesloten door muren met een hoofdboort aan het Oude Delft en een kleinere boort aan de stadsvest.

De grond van het hof is gemeenschappelijk eigendom en is volgens het tynsboekje van 1461 - 1465 vrijgesteld van het betalen van erfhuur, een soort grondbelasting die aan de graaf moet worden betaald.

Er bestaat een speciale rechtstoestand ten aanzien van de huizen. Vaak koopt een begijn een huis voor de duur van het leven. Bij haar dood vervalt het huis weer aan het hof. Ook als er vrije vererving bestaat, kan het huis alleen aan een begijn worden verkocht. Niet iedereen kan zich veroorloven een huis te kopen. Soms huurt men bij een huizenbezitster een kamertje of een slaapplek. Op veel begijnhoven staat een infirmerie, een soort ziekenhuis, waar ook wel niet-begijnen worden verpleegd, die in ruil daarvoor soms hun bezit aan het begijnhof afstaan. In Delft wordt na de reformatie het 'ziekhuis' op het Bagijnhof door de stedelijke overheid verkocht. Verder is er over dit Delftse 'ziekhuis' niets bekend.

Begijnen die nog in hun proeftijd zitten, worden ondergebracht in het conventshuis. Meestal beschikt het hof ook over een gemeenschappelijk was-, bak- en slachthuis, bleekvelden, privaten en een waterput.

De kapel

Een van de belangrijkste bouwwerken op een begijnhof is uiteraard de kapel. In de Annotationes komt de kapel verschillende keren ter sprake.

'In't jaar 1302, het getal der maagden 25 sterk zijndent verzogten zy een klein kapelleke te mogen bouwen, dat haar wierd vergunt, zedert welke tijd door een priester der gemelde kerke alhier dagelijks voor haar mis gelezen wierd, uitzondert op Zondagen of heilige dagen, wanneer zy den Godsdienst in de Parochie-kerke bijwoonden.... Omtrent dees tijd wierd Heer Jan, kapellaan van St. Bartholomeuskerke biegtvader dezer begynen.'

'In den jaare 1359, ten tijde der belegeringe, leed het begynhof groote schade, want de kapel en 6 huisjes wierden verbrand, zoodat eenige begynen voor een tijd by haare ouders en vrienden gingen wonen....

In 't jaar 1360 verkregen zy verlof om een kerk te bouwen, welke daags naar half vasten wierd begonnen, en wierd in 't jaar 1365 ingewijd met het hooge outaar, doch wierd eerst in 't jaar 1369 geheel volmaakt, wanneer noch vier outaren en het kerkhof ingewijd wierden. Zedert welke tijd de begynen door een Pastoor (begyne-vader) wierden bedient, en niet meer den Godsdienst in de Oude Parochiekerke bijwoonden.

Het bestaan van een eigen kapel op het Bagijnhof wordt tegengesproken in twee andere bronnen. In de kroniek van de Nieuwe Kerk, een handschrift uit de zestiende eeuw, wordt vermeld dat er rond 1350 buiten drie altaren in de Oude Kerk en een in het gasthuis geen andere altaren in Delft aanwezig waren.

'Want sonderlinge binnen deze stede van Delft geen goodshuysen, cloosteren, capellen noch outaren en waren, anders dan in doude prochie alleen 3 outaren ende int oude gasthuys een outair tot behoef der zieken.'

In de levensbeschrijving van Geertrui van Oosten wordt dit nog eens herhaald. Een verklaring kan zijn dat de auteur van de kroniek van de Nieuwe Kerk in zijn ijver om te pleiten voor de bouw van een tweede parochiekerk de situatie in Delft wat te somber heeft geschetst. De kleine kapel op het Bagijnhof zal trouwens van weinig betekenis zijn geweest voor de Delftse bevolking. De Vita van Geertrui van Oosten baseert zich misschien op de kroniek van de Nieuwe Kerk als ook daarin het bestaan van de kapel wordt ontkend.

Volgens de Annotationes worden de begijnen bij de bouw van de tweede kapel minder afhankelijk van de parochiekerk. Van veel belang is dat zij een eigen pastoor hebben. Ook later wordt er – zoals ook bij begijnhoven in andere steden – gestreefd naar een grotere kerkelijke autonomie. In de eerste helft van de vijftiende eeuw worden verschillende overeenkomsten gesloten met de pastoor van de Oude Kerk. Ook worden er verzoekschriften aan de paus gericht om deze overeenkomsten te bekrachtigen en de autonomie nog uit te breiden. Om inkomstenderving voor de Oude Kerk te voorkomen wordt het aantal gezongen missen op het Bagijnhof beperkt tot dertien, op kerkelijke feesten moet de dienst vroeg worden gehouden en als er in een mis wordt gepreekt, mag de klok niet worden geluid.

Uit latere bronnen kunnen we ons een beeld vormen van de kapel die in

1365 wordt ingewijd. Ook daarna vinden nog verfraaiingen en uitbreidingen plaats. In 1369 worden er nog vier altaren en het kerkhof gewijd.

Boitet geeft van de Bagijnhofkapel een uitvoerige beschrijving, waarbij hij gebruik maakt van een oud handschrift dat hij van pastoor Oosterling ter inzage kreeg. Hij spreekt over een kerk met een 'schoon' koor, een hoofdaltaar en nog acht of negen andere altaren, 'altemaal vercierd met goude en zilvere outaarcieraden; als Remonstrantzien, Hostidoozen, Wierooksvaten, zilvere kandelaaren en ander outaargereedschap'.

Binnen en buiten de kerk stonden o.a. beelden van Maria, de patroon van de kerk Sint Jan, Paulus, Elisabeth, Christus op de koude steen.

De stadsbrand van 1536 treft ook de kapel op het Bagijnhof. Waarschijnlijk is de kapel daarna nooit helemaal hersteld want na de alteratie in 1572 wordt deze afgebroken. De begijnen die geld hebben geïnvesteerd in de wederopbouw, worden schadeloos gesteld.

Bestuur

Ondanks het feit dat begijnhoven in feite autonoom zijn, zien we toch grote overeenkomsten tussen de verschillende hoven wat betreft bestuur en leefregels. Tegen het einde van de veertiende eeuw worden de bestaande regels

Het Bagijnhof in de achttiende eeuw. (GA Delft)

vaak schriftelijk vastgelegd. In Haarlem bijvoorbeeld stelt graaf Albrecht van Beieren in 1390 de statuten vast in een oorkonde, die in 1408 door het stadsbestuur wordt bekrachtigd. Amsterdam en Leiden nemen deze statuten met enkele wijzigingen over.

Meestal bestaat het bestuur uit een meesterse, die aanvankelijk wordt aangesteld door de graaf, waarbij soms de invloed van de bisschop speelt. Later wordt de meesterse gekozen door de begijnen zelf en wordt deze keuze door de graaf of het stadsbestuur bevestigd.

Maria van der Made kunnen we zien als de eerste meesterse in Delft. Zij wordt volgens de *Annotationes* in 1325 opgevolgd door Magtelt Adriaensdr., oudste begijn. Magtelt krijgt 'tot hulpe' Maria Pieters. In 1455 wordt zelfs melding gemaakt van drie meestersen in Delft. De verantwoordelijkheid van deze bestuurders is groot. Zo moeten zij de orde op het hof handhaven. In geval van ernstige of regelmatige overtreding van de regels kunnen zij straffen opleggen: een boete, een verplichte vasten, overplaatsing naar een ander hof of zelfs uitzetting. Het stadsbestuur steunt deze maatregelen. Weigert iemand het hof te verlaten, dan wordt ze na drie dagen buiten de poort gezet met al haar bezittingen en wordt ze door de schout uit de stad verbannen.

De meesterse beheert ook de financiën. Al voorzien de begijnen in principe in hun eigen levensonderhoud, er zijn wel gemeenschappelijke inkomsten zoals collectes, pacht en schenkingen. Ook worden er gezamenlijk inkopen gedaan.

Naar buiten toe vertegenwoordigen de meestersen de begijnengemeenschap bijvoorbeeld in processen. Zij worden daarin bijgestaan door een voogd omdat vrouwen in die tijd niet zelfstandig een proces kunnen voeren.

Een belangrijke taak is ook weggelegd voor de kosteres. Boitet citeert een handschrift uit 1564 waaruit blijkt dat er in het Delftse begijnhof twee kosteres (misschien twee priesters) en een opper- en een onderkosteres zijn. De taken van de kosteres worden in dit handschrift uitvoerig beschreven.

'Item die Costerisse sal in die kerck besorgen wijn en de broot, besemen, wicken, matten ende oock yet te laten maeken dat gebroken word van candelaeren off anders.'

Aanvankelijk is de kosteresse ook verantwoordelijk voor het beheer van de gelden die betaald werden voor bepaalde kerkdiensten. Die taak blijkt echter te zwaar en wordt daarom volgens de overeenkomst van 1564 overgenomen door de meesterse.

'Item wanttet die Costerisse moeyelick valt dagelijckse te rekenen die Vigilien ende het gelt, soe heeft die Costerisse begeert aen die Bewaersters datment het Memoryboek wel rekenen soude, ende dat die Bewaersters het gelt op die viere deel jaers den Priesteren wtreycken souden twelck die Bewaersters geconsenteerd hebben om die Costerisse te verlichten, als hier nae volcht.'

Leven als begijn

Als een vrouw zich voelt aangetrokken tot het begijnenleven, meldt ze zich bij de meesterse van het hof. Om te worden toegelaten als aspirant-begijn moet ze een smetteloze reputatie hebben, van wettige geboorte zijn en ongehuwd of weduwe. Zij trekt dan in het conventshuis of bij familie op het hof en ontvangt een falie, een begijnenmantel die ze over haar gewone kleding draagt. Na een proeftijd van ongeveer anderhalf jaar kan ze haar faliebrief halen, een soort schepenakte waarin de belofte is vastgelegd dat ze zich zal houden aan de regels van het hof. Meestal worden maar een keer in de zeven jaren bij een plechtige ceremonie de nieuwe begijnen ontvangen. De begijn legt hierbij geen eeuwige gelofte af, zij behoudt het recht het hof te verlaten. De aspirant-begijn is soms nog heel jong, op sommige hoven is de minimum leeftijd twaalf jaar. Vaak wonen op het hof vrouwelijke familieleden van de begijnen, die daar hulp en onderdak zoeken. Zij moeten zich in grote lijn aan de hofregels houden.

Aanvankelijk bestaan er geen voorschriften voor uniforme kleding behalve de falie. Wel zijn er meestal voorschriften om de kleding onopvallend en sober te houden: geen bont of modieuze details.

Contacten met de buitenwereld moeten beperkt blijven. De poorten zijn overdag wel open, maar worden bewaakt door portiersters. De begijnen mogen het hof niet te vaak verlaten en vooral vooral niet teveel feesten bijwonen. Daaronder worden ook begrafenissen gerekend omdat die vaak gevolgd worden door overvloedige maaltijden. Bezoek van mannen is ten strengste verboden en alleen toegestaan als werkzaamheden op het hof dat noodzakelijk maken. De begijnhofpastoor mag ook niet op het hof wonen.

Een ingetogen leven met veelvuldig gebed en kerkbezoek past de begijnen. Dat bepaalt ook in zekere mate hun werkzaamheden. Begijnen moeten in hun eigen levensonderhoud voorzien. In de eerste eeuwen van de beweging kiezen relatief veel vrouwen van adel voor een leven als begijn. Zij hoeven niet te werken voor de kost. De kosten van levensonderhoud op het hof zijn relatief laag en het hof ontvangt regelmatig legaten en geschenken in natura. In later tijd neemt het aandeel van vrouwen van adel af en worden de begijnhoven bevolkt door de gegoede burgerij en het gewone volk. In Delft vinden we bij de met naam bekende begijnen uit de vijftiende eeuw een relatief groot aantal familienamen die ook in het stadsbestuur terug te vinden zijn. Deze begijnen stammen dus waarschijnlijk uit gegoede families.

Een aantal begijnen zal vrijwillig hebben gekozen voor een vorm van armoede waarbij ze werken voor hun levensonderhoud. Meerdere malen komen we ook regelingen tegen om 'arme begijnen' te steunen. Als zij niet meer kunnen werken worden ze soms opgenomen in het conventshuis.

Over de werkzaamheden van de Delftse begijnen is niet veel bekend. Wel vinden we hen terug op de loonlijst in het kasboek van de Oude Kerk. Begijnen bewaken daar de Mariakapel waarin zich het beeld bevindt van Maria van Jesse en het heilig Kruis 'mitten hair', waarschijnlijk een kruisbeeld met

echt haar op het hoofd van Christus. Van beide beelden zijn een aantal wonderverhalen overgeleverd.

De kapel wordt bewaakt door een, later twee begijnen. Zij krijgen hiervoor een jaargeld van 18 pond Hollands per persoon, in 1496 verhoogd tot 24 pond. Deze begijnen nemen schenkingen in ontvangst, doen daarvan weer betalingen en declareren vergoedingen voor schoonmaakwerk. Het beeld van Maria van Jesse bezit zeven mantels die door de begijnen worden onderhouden. Zij schaffen ook laken en andere stoffen aan voor het maken van liturgische gewaden.

In feite is er niets bekend over andere werkzaamheden in het Delftse begijnhof. Van begijnhoven in andere steden weten we dat de bewoonsters zich bezighouden met spinnen en weven. Soms zijn er kleine schooltjes op het hof waar meisjes leren lezen, schrijven en borduren. Ook wordt er bij rijke burgers thuis kleding gemaakt en gerepareerd. Het verzorgen van zieken en het waken bij doden levert de begijnen wat geld op. Tegen vergoeding bidden zij ook bij het graf van overledenen. Dit wordt vaak specifiek in testamenten vermeld.

Gezien de negatieve uitdrukkingen die in de volksmond worden gebezigd, staan de begijnen niet als harde werkers bekend. Zo heeft het gezegde: daar heeft een begijn voor gebeden de betekenis van: daar hebben we geen hoge verwachtingen van.

In sommige steden ontstaan problemen als de economische activiteiten oneerlijke concurrentie vormen voor de gewone ambachtsman. In Delft is daar niets over bekend. Het stadsbestuur houdt wel toezicht op het wel en wee van het Bagijnhof door middel van speciale functionarissen, de begijnmeesters of hofmeesters. Naarmate in de loop van de jaren de bemoeienis van de graaf met het hof vermindert, neemt de invloed van het stadsbestuur toe. Het hof deelt niet ten volle in de voorrechten die de kloosters in Delft genieten van vrijstelling van accijnzen. In tegenstelling tot de kloosters betaalt het Bagijnhof een vast bedrag voor de bierconsumptie op het hof.

Twée Delftse begijnen

Van een aantal Delftse begijnen weten we de naam, van enkelen de functie. Van twee begijnen uit de veertiende eeuw weten we iets meer.

Volgens de kroniek van de Nieuwe Kerk ging aan de bouw van de Nieuwe Kerk een aantal visioenen vooraf. In 1351 zagen broeder Simon en een jonge man, Jan Col, een helder licht aan de hemel met daarin een gouden kerk waarin Maria woonde. Dit visioen herhaalde zich jaarlijks tot in 1381 besloten werd op de plaats van het visioen – het marktveld – een kerk te bouwen. Ook twee begijnen waren bij deze visioenen betrokken. In de kroniek lezen we het volgende:

'Binnen desen voirscreven 30 jaren deser openbaringe des voirscreven visioens woenden mede hier binnen Delft opten Bagijnhof twie sonderlinge devote bagijnen, die dair leefden in groter vuricheit tot Gode ...'

Als eerste noemt de kroniekschrijver Geertrui van Oosten, van wie wij door twee later verschenen vita's wat meer weten. Zij wordt geboren in 1320 in Voorburg in een arm landarbeidersgezin. Haar verloofde laat haar in de steek en zij kiest voor een leven als begijn. Geertrui heeft de gave de toekomst te voorspellen. Zo voorspelt zij de uitslag van een veldslag in de twisten tussen Hoeken en Kabeljauwen, de invaliditeit van een wereldse vrouw Elisabeth, en de moord op Dirk van Renen. Deze gebeurtenissen maken grote indruk op haar tijdgenoten.

Geertrui wordt vooral bekend om haar mystieke ervaringen. Zo komt in een bepaald jaar op de dagen tussen Kerstmis en Maria Lichtmis op 2 februari melk uit haar borsten. Op Goede Vrijdag in het jaar 1340 ontvangt zij de stigmata, de wonden van Christus. Zeven maal per dag bloedden deze wonden, tot 40 dagen na Pasen als de Hemelvaart van Christus wordt gevierd. Bedevaartgangers komen naar Delft om dit wonder te zien. Tot haar dood in 1358 draagt Geertrui de littekens van deze wonden. Zij wordt begraven buiten de Oude Kerk bij de toren, waar in 1958 haar beeld werd geplaatst, vervaardigd door Arie Teeuwisse.

Bij het visioen op het marktveld is een tweede begijn betrokken: Catharina van Coudenhoven. Zij wordt jonkvrouw genoemd en zij voert een eigen zegel. In de kroniek wordt haar vroomheid beschreven:

'...also dat si diewil twee of drie dagen lanc in hair camer in bedinge was, dat si noch at noch en dranck, ende als si dan uut hair camer quam, so scheen hair aanschijn als een enghel ...'

Haar biechtvader, heer Jacob Jan, als priester aan de Oude Kerk verbonden, verklaart dat ook zij een verschijning boven het marktveld had gezien. Een aantal 'eerbare' mannen krijgt rond 1380 de opdracht van het stadsbestuur geld in te zamelen voor de bouw van een nieuwe kerk op het marktveld. Zij komen ook bij Catharina die hen 'antwoerde met harteliken begeerten'. Zij offert tien oude gouden schilden.

1572

In 1572 kiest Delft de zijde van prins Willem van Oranje in de opstand tegen Philips II. Dat impliceert ook een keuze voor de gereformeerde godsdienst. Kloosters worden opgeheven, de bezittingen worden geconfisqueerd en de kloosterlingen krijgen een alimentatie. Juist nu blijkt het bijzondere karakter van het Bagijnhof. Het wordt gezien als een lekeninstelling. De huizen zijn privé-eigendom en worden dus niet onteigend. Wel worden in 1575 alle privileges ingetrokken die het hof heeft genoten. De kapel wordt afgebroken. De poorten mogen niet meer worden gesloten en het speciale erfrecht verdwijnt. De meeste begijnen blijven op het hof wonen. In de jaren na 1572 wordt het Bagijnhof een bolwerk van de oude religie. Het biedt onderdak aan verschillende priesters en er ontstaan enkele schuilkerkjes. In 1600 is er in het

kohier van het haardstedengeld sprake van 51 woonhuizen en het conventshuis. De bewoonsters worden niet meer aangeduid als begijnen maar worden 'klopjes' of 'geestelijke' maagden genoemd. Hun leefwijze verschilt aanvankelijk niet veel van die van hun voorgangers, maar in de loop van de jaren wordt het Delftse Bagijnhof steeds meer een gewoon stadsdeel.

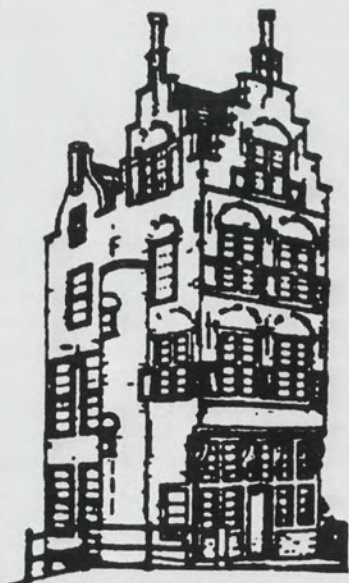
Literatuur

- Boitet, Reinier. *Beschrijving der Stadt Delft*. Delft: Reinier Boitet, 1729. Herdruk, Alphen aan de Rijn: Visdruk, 1972.
- Gout, M. en M.A. Verschuyl. "De Oud-katholieke kerk aan het Bagijnhof te Delft." *Delfia Batavorum, Jaarboek 1992* (1993): 43-60.
- Jacobs, J.Y.H.A. "Katholiek leven binnen Delft, 1650 - 1813." In *De stad Delft: Cultuur en Maatschappij van 1667 tot 1813*, red. I.V.T. Spaander en R.-A. Leeuw. Delft: Het Prinsenhof, 1982.
- Klooster, L.J. van der. "De Oud-katholieke kerk op het Bagijnhof." In *De stad Delft: Cultuur en Maatschappij van 1667 tot 1813*, red. I.V.T. Spaander en R.-A. Leeuw. Delft: Het Prinsenhof, 1982.
- Kok, M.A. "Het katholiek leven binnen de stad Delft in de jaren 1572-1650." In *De stad Delft: Cultuur en Maatschappij van 1572 tot 1667*, red. I.V.T. Spaander en R.-A. Leeuw. Delft: Het Prinsenhof, 1981.
- Koorn, F.W.J. *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de Middeleeuwen*. Assen: Van Gorcum, 1981.
- Leeuwen-van Dijk, M.M. van. "Het Begijnhof te Delft." In *Pennevruchten uit Delfts historie*, H.L. Houtzager [et al.]. Serie-uitgave van het Genootschap Delfia Batavorum; nr. 13. Amsterdam: Rodopi, 1986.
- Moor, G. de. "Geertruida van Oosten." In *Delftse vrouwen van vroeger door Delftse vrouwen van nu*. Derde druk, red. Aafje Meijer-Schaap [et al.]. Delft: Vrouwen Organisatie & Coördinatie, 1996.
- Oosterbaan, D.P. "Kroniek van de Nieuwe Kerk te Delft: Inleiding en aantekeningen." *Haarlemse bijdragen: Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 65 (1958).
- Oosterbaan, D.P. *De Oude Kerk te Delft gedurende de Middeleeuwen*. Den Haag: Voorhoeve, 1973.
- Philippen, L.J.M. *De begijnhoven: Oorsprong, geschiedenis, inrichting*. Antwerpen: Veritas, 1918.
- Philippen, L.J.M. *Onze begijntjes, hun naam, hun leven*. Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1944.
- Soutendam, J. "Het oude of groote Bagijnhof te Delft." *Delftsche Courant* 29 augustus 1880.
- Verachtert, F. *Voorsale des bemels ofte het begijnhof in de XVII provinciën*. Retie: Kempsche boekhandel, 1973.
- Verhoeven, G. *Devotie en negotie: Delft als bedevaartplaats in de late middeleeuwen*. Amsterdam: VU Uitgeverij, 1992.
- Wijbenga, D. "De pastoor op het achtererf." Hoofdstuk 5 in *Delft, een verhaal van de stad en haar bewoners: Deel II, van 1572 tot het jaar 1700*. Rijswijk: Elmar, 1986.

KOOS ROZENBURG ANTIQUITEITEN

*spec. tegels en delfts blauw
uit de 17e en 18e eeuw*

*ook: vroeg ijzer,
meten en wegen
oude schaatsen*

DELFT
MARKT 2
2611 GT
015 2147828

Tussen twee poorten

Impressies van reizigers naar en door Delft, 1500-1850

H.W. van Leeuwen

Vele miljoenen reizigers van alle rangen en standen zijn in de loop der jaren door Delft getrokken, duizenden uit de elite hebben er misschien iets over opgeschreven, van vele honderden is het bekend, bewaard gebleven en later soms gepubliceerd. In de meeste gevallen kwam men uit Rotterdam over of langs de Schie door de Rotterdamsepoort de stad binnen, keek hier voor korte of langere tijd rond en vertrok door de Haagsepoort over of langs de Vliet richting Den Haag. Een kleiner aantal deed de reis andersom, van Den Haag via Delft naar Rotterdam. Het is symbolisch voor de ligging van deze kleine stad – meestal geen doel op zich – tussen de twee grote broers, die men moest of wilde bezoeken, maar het heeft wel voor veel extra belangstelling gezorgd.

Een selectie uit gepubliceerde en ongepubliceerde reisverslagen, dagboeken en brieven geeft een indruk van wat men aan opmerkelijks signaleerde of be-

Schilderij van Jan de Vos, Delft vanuit het Noorden, ca. 1675, met centraal een trek-schuit. (Museum Het Prinsenhof, Delft).

leefde, ieder naar zijn belangstelling en achtergrond. Het gaat hier nadrukkelijk om persoonlijke notities, die soms al snel na terugkomst werden gepubliceerd, maar vaak pas na honderden jaren door de beoefenaars van cultuurgeschiedenis werden ontdekt en openbaar gemaakt. Slechts in enkele gevallen is voor dit artikel gebruik gemaakt van ten behoeve van reizigers gemaakte reisgidsen.

Wat de afsluiting van de periode betreft, het betreft hier reizenden met koets en trekschuit. In beide gevallen bepaalden paarden het reistempo; een enkeling kwam zelf te paard. Afstanden werden in 'uren gaans' gemeten, van Delft naar Rotterdam was drie uur, naar Den Haag één, naar Leiden vier en naar Amsterdam twaalf.

De zuidelijke stadspoort was als hinderlijk obstakel al gesloopt en de noordelijke stond ervoor op de nominatie toen de spoorwegen hun intrede deden. De trekschuit, die eeuwenlang het algemene vervoermiddel voor jong en oud, arm en rijk was geweest, verdween van de wateren, de diligence raakte buiten gebruik en het 'verplichte' tochtje van poort tot poort door Delft verviel: wie er niet uit wilde, bleef gewoon in de trein zitten.

Het oudste reisverslag?

Stelling 1 bij het proefschrift van gemeentearchivaris D.P. Oosterbaan, *Zeven Eeuwen, geschiedenis van het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft* (1954) luidde: 'Het verhaal van Jan Goessen, pastoor van Orten, over een bezoek aan Delft [in 1252] is een falsum'.

Wat is dat nu? Een eerzame Brabantse pastoor brengt slechts zes jaar na de verkrijging van stadsrechten een bezoek aan onze stad en zeven eeuwen (!) later wordt zijn reisverslag tot vervalsing verklaard? De aanleiding tot deze boude bewering vinden we bij Reinier Boitet in zijn *Beschrijving der Stadt Delft* (1729). Boitet had er de lucht van gekregen ('ik wierd onderregt') dat een 'ouden gryzaart' in het Brabantse Lommel een eeuwenoud handschrift bezat, waarin diverse gegevens over Delft te vinden waren.

Hij ging erop af – het dorp ligt nu in de Belgische provincie Limburg - en ja, hij mocht het twee uur inzien en eruit overschrijven. Het relaas was van de hand van de genoemde pastoor Jan Goessen, die in 1252 zijn broer Pieter in Delft eens ging opzoeken. Hij zag een stad in opbouw, waar 'vele metser, timmerlide en grevers' aan werkten, evenals aan de Oude Kerk, die mede door gulle gaven van graaf Willem II tot stand kwam. 'Ti scoene nieuwe kerke van St. Bartholomeus wans nog niet heel volmaket'. En heel belangrijk: het hout van de oude houten kerk, die dus door een stenen gebouw werd vervangen, schonken de poorters aan het in oprichting zijnde armengasthuis.

Tot halverwege de twintigste eeuw heeft men dit belangrijke en zeldzame ooggetuigenverslag over bouw van kerk en gasthuis geloofd, toen pas begon de twijfel te knagen. Oosterbaan spreekt in een brochure *Bij het Gasthuis-Jubileum 11 October 1952* nog van een nogal ongeloofwaardig, maar niet geheel en al onaannemelijk verhaal, maar na historisch en taalkundig onderzoek

door een drietal hooggeleerden was de kogel door de kerk. Het is niet be-
wezen, maar hoogstwaarschijnlijk is de mystificatie toe te schrijven aan de
meestervervalser Reinier de Graaf jr., die in dezelfde tijd ook de zogenaamd
twaalfde-eeuwse Kroniek van de gefingeerde Egmondse monnik Klaas Koliijn
had gemaakt; overigens is die vervalsing al veel eerder ontmaskerd. Deze De
Graaf – door de historicus Adriaan Kluit getypeerd als: 'een man van door-
slepen brein, maar losse zeeden en zeer bekrompen beurse' – was een zoon
van de befaamde Delftse medicus dr. Reinier (ook: Regnerus) de Graaf. Men
gaat haast denken dat de zoon zich een verrijnd grapje heeft veroorloofd door
zijn gefingeerde pastoor een bezoek te laten brengen aan de stad waar zijn
(katholieke) vader zo succesvol werkzaam was geweest!

Hoe dan ook, door dit alles was Oosterbaan een illusie armer en een stelling
rijker. Maar omdat het verhaal zo lang een eigen leven heeft geleid, mag het
curiositeitshalve hier niet ontbreken.

De arm van de H. Magdalena

Het ware reisverhaal begint voor Delft met een verslag van de Italiaan Anto-
nio de Beatis, die in 1517 als secretaris van kardinaal Luigi d'Aragona een
tocht door West-Europa maakte. De kerkvorst, (bastard)kleinzoon van een
koning van Napels, had de status van weduwnaar, niemand minder dan paus
Alexander VI was bij het huwelijk aanwezig geweest. Hij kwam met een
kleine hofstoet van tien personen op 23 juli 1517 met eigen koetsen vanuit
Rotterdam naar Delft. Zijn secretaris noteerde: 'Het is een zeer mooie stad met
ongeveer 5000 haardsteden [in feite nog geen 3000], waar wij in de hoofdkerk
de arm van de H. Magdalena zagen. De stad is doorsneden door talrijke diepe
en brede grachten'. Dat kostbaar heilig gebeente van Maria Magdalena was
blijkens een kroniek van de Nieuwe Kerk in 1462 vanuit Keulen 'mit scoenre
solempniteit ingehaelt'.

Tot aan de Reformatie zouden bedevaartgangers er speciaal voor naar Delft
komen.

De kardinaal en zijn gezelschap zagen Delft als een laat-middeleeuwse stad
met houten huizen en een beperkt aantal stenen gebouwen, zoals stadhuis,
kerken en kloosters, die nog niet het uiterlijk had van de vestingstad die het
in het midden van de eeuw was. Enkele stadspoorten en de omringende
stadsgracht waren er weliswaar, maar een groot gedeelte van de stadsmuren
en de waltorens moest zelfs nog tot stand komen. Aan de bouw van de Oost-
poort, de enige die aan de negentiende-eeuwse sloopwoede is ontkomen,
was men juist begonnen. Binnengekomen bij de Rotterdamsepoort vertrok
het gezelschap na de bezichtiging door de Haagsepoort. De Beatis noemt de
bestemming: het dorp Den Haag, 'waar de allermooiste vrouwen wonen'. Zou
hij in Delft niet goed rondgekeken hebben? Zijn verslag over de reis van tien
maanden door Duitsland, Frankrijk en de Nederlanden geldt als de oudste ka-
rakteristiek van ons land en zijn bewoners.

De Spaanse kroonprins

Het volgende verslag is alleen al om één bepaalde deelnemer aan een groot belangrijk gezelschap vol hoofdrolspelers in onze vaderlandse geschiedenis zeer gedenkwaardig. Was de kardinaal in 1517 alleen maar op pad om een stukje van de wereld te verkennen en dan nog op doorreis in onze stad, dit gezelschap kwam doelbewust naar Delft, de derde stad van Holland. Op 28 september 1549 bracht de 22-jarige Spaanse kroonprins en toekomstige koning Filips II op een kennismakingsreis door de Nederlanden een bezoek aan Delft, om ook hier te worden ingehuldigd als toekomstige landsheer. Onder het hoge gezelschap bevonden zich Filips' tante, de landvoogdes koningin Maria van Hongarije, de hertog van Alva, de graven Egmond en Horne, de voorzitter van de Geheime Raad Viglius van Aytta, en naast talrijke andere edelen, de 16-jarige Willem, prins van Oranje. Van de eedsaflegging door kroonprins en burgemeesteren werd een ondertekende akte opgemaakt, die zich nu in het gemeentearchief bevindt. Het was het eerste bezoek van Willem van Oranje aan Delft. Wie kon bevroeden dat nog geen twintig jaar later uit dit gezelschap de hertog als nieuwe landvoogd de beide graven had doen onthoofden en dat Oranje als stadhouder de Opstand tegen het gezag van de inmiddels koning geworden kroonprins zou leiden. En dat Delft, naar zijn meest eminente inwoner aller tijden vernoemd, de Prinsenstad zou worden, en het graf van die prins het hoofddoel van vele andere bezoekers...

De secretaris Vicente Alvarez noteerde: 'Zijne Hoogheid vertrok [uit Rotterdam] naar Delft, waar hij at en de eed aflegde. Delft is een aardige stad met mooie straten en nieuwe huizen. Men heeft me verteld dat de stad geheel is afgebrand en toen herbouwd. Het water loopt zo door de stad dat men er per bark in rond kan gaan. Het land ligt hier veel lager dan de zee. Zijne Hoogheid ging verder naar Den Haag, het is het grootste dorp dat ik in deze streek gezien heb, het is afhankelijk van Delft'. Dat laatste maakt weer wat goed in onze relatie met Den Haag, na die opmerking van De Beatis. De genoemde stadsbrand (1536) zal zeker nog een veelvuldig onderwerp van gesprek geweest zijn. In 1540 was het dat nog volop, toen Filips' vader, keizer Karel V, zich tijdens een reis door de Nederlanden persoonlijk op de hoogte kwam stellen van de vorderingen in de wederopbouw. Op het Oude Delft voor het fraaie stenen huis van schout Jan de Huyter – het huidige gemeenlandshuis van Delfland - staande, waar hij zou overnachten, vroeg de keizer of dat pand ook afgebrand was, waarop de schout snedig antwoordde: 'Dit huys niet, heer keyser, maer 't gene datter gestaen heeft'.

Voor en na de moord

In 1581 komt een edelman uit Pommeren, Lupold von Wedel, onze aandacht vragen. Op een grote reis door West-Europa kwam hij op 21 februari 1581 op een 'Schute, welche ein Ross getrecket' uit Rotterdam in Delft aan. Het beviel hem hier zeer goed. Hij bevond het een grote stad, die 'fein reinlich und

werklich gebuwet' was. In iedere straat liep een water met stenen bruggetjes erover, aan weerszijden van het water was zoveel ruimte dat men er goed kon rijden, alles was helder, er waren vrolijke tuinen, kortom 'eine lustige Statt', zoals hij ze verder niet gezien had in Holland. Als geestverwante Duitse edelman had hij in het Prinsenhof een ontmoeting met de prinselijke familie: de prins zelf, zijn vrouw Charlotte de Bourbon en hun vier dochters. Ongetwijfeld zal de recente ban en vogelvrijverklaring door koning Filips II ter sprake gekomen zijn; later dat jaar zal Oranje zijn Apologie de wereld inzenden en het landsheerlijk gezag overdragen aan hertog Karel van Anjou.

Als Von Wedel drie jaar later weer in Delft is, hebben de bekende tragische gebeurtenissen zich enkele weken eerder voltrokken. Balthasar Gerardsz. kwam, behalve met zijn moordwapen, ook met het nieuws over de dood van Anjou. Von Wedel zag in het koor van de Nieuwe Kerk het graf van de prins, het was, evenals het gehele koor, met rouwklenden bedekt.

Een jaar daarna maakte de Duitser Samuel Kiechel een reis en een verslag. Het beviel hem in 1585 bijzonder goed in Delft, maar hij vatte het wel erg kort en bondig samen. 'Er wordt het beste bier gebrouwen. Kort geleden werd de Prins van Oranje door een Spanjaard [!] doodgeschoten, waarna aan elk van de vier stadspoorten een kwart van zijn opgehangen lichaam te zien was'. Over persoon en betekenis van de prins verder geen woord. Overigens zullen we opmerkingen over bier en prins in een adem als Delftse bijzonderheden nog vaak tegenkomen. Alleen wordt bier in de loop van de zeventiende eeuw vervangen door aardewerk.

Jacob Rathgeb kwam in 1592 in het gevolg van de Württembergse hertog Frederik door onze stad. Hij had bepaald oog voor wat tegenwoordig infrastructuur en logistiek heet, want hij ging in zijn reisaantekeningen uitvoerig in op de plaatselijke situatie met zijn stelsel van vele grachten en grachtjes, aanlegplaatsen en bruggen. Alle goederen kunnen over het water tot voor en in de huizen gebracht worden!

In dezelfde tijd maakte de jonge Engelsman Fynes Moryson een jarenlang durende Grand Tour door het toenmalige beschaafde Europa, waarvan het verslag in 1617 in Londen werd gepubliceerd. Het geldt nu als een van de belangrijkste gedrukte bronnen voor de Europese beschavingsgeschiedenis van eind zestiende eeuw. Hij geeft geen vluchtige beschrijvingen en indrukken en is ook geen naprater, maar geeft blijk van oprechte belangstelling voor de bezochte landen en bevolkingen.

In de winter van 1592/93 studeerde hij een half jaar in Leiden, en ging toen op pad. 'Ik huurde een wagen voor zes stuivers en reed door korenvelden en weilanden naar Delft. De stad ligt noord-zuid, net zoals de mooiste straat, de Cornemart. De huizen zijn er van steen, zoals in andere steden in deze streek, maar hier zijn ze statiger, en lijken ouder te zijn dan elders. Er is in de Nieuwe Kerk een monument voor de Prins van Oranje, het armzaligste dat ik ooit zag voor zo'n beroemde figuur, gemaakt van ruwe stenen en mortel, met zwartgeverfde houten posten en slechts een weinig van de vloer verheven'. Let wel, dit heeft geen betrekking op het huidige mausoleum maar op het een-

voudige monument dat na de begrafenis werd opgericht. Na over de moord te hebben verteld – 'de dader kreeg een wreed maar verdiend einde' – en over het Prinsenhof – 'nu woont Oranjes dochter de gravin van Buren er' – gaat Moryson in op de inundatie om de Spanjaarden te verdrijven.

Ook hij roert de biernering aan, maar geeft er wel een chauvinistisch Engels tintje aan: er zijn 300 brouwers die Delfts-Engels bier maken. In hun poging om Engels bier te imiteren importeren de Delftse brouwers dan ook water uit Engeland, daarom is het bier hier nu zo goed. Waarom ze dan niet rechtstreeks Engels bier importeerden vermeldt hij niet. Het zij hem vergeven, want hij vertelt toch aardige dingen. Zo wordt er in Delft veel gewed, zoals door de man die wedde dat hij op kerstdag over de stadsgrachten zou rijden. Verder merkt hij gevat op dat het Engelse gezegde 'het is maar eens per jaar Kerstmis' in de Republiek niet opgaat, want als het in Holland Kerstmis is (volgens de Gregoriaanse kalender) is het in Utrecht en Gelre tien dagen later (volgens de Juliaanse kalender) pas feest.

We blijven met vorst Ludwig zu Anhalt-Cöthen nog even in de zestiende eeuw. In 1596 was hij in de Republiek en op doorreis in Delft. Dit Calvinistische hoofd van een klein Duits vorstendom was goed bevriend met prins Maurits. Hij maakte van zijn reis een verslag in dichtvorm, waarin hij woorden van eerbied aan de vermoorde prins van Oranje wijdde.

Een aartsvervalser

Totnutoe zijn alleen buitenlanders aan het woord geweest, maar niet alle schrijvende bezoekers kwamen uit het buitenland. Met Arnout van Buchel (Arnoldus Buchelius) komt een prominente landgenoot aan het woord. Deze Utrechtse letterkundige en geschiedschrijver geldt tegenwoordig, samen met de Leidenaar Petrus Scriverius, als de belangrijke oudheidkundige van zijn tijd, waarbij oudheid staat voor de klassieke oudheid. Hij was een ervaren reiziger, wiens weg in de jaren 1597/98 vaak naar Delft voerde, waar een zuster van zijn vrouw en haar man, de medicus dr. Aemilius Everardus Vorstius woonden. Vorstius werd in dat laatste jaar hoogleraar in Leiden, waar hij in 1624 als universitair coryfee overleed. Buchelius kwam in Delft in de voornaamste intellectuele en kunstlievende kringen, zo heeft hij ontmoetingen met de gobelinwever François Spiering, de brouwer/schilder Aper Fransz. van der Hoeven en de geleerde verzamelaar Abraham Gorlaeus. Deze laatste valt, ondanks de waardering die hij voor zijn eruditie heeft, bij Buchelius door de mand, want Gorlaeus ontziet zich volgens hem niet om originele Romeinse gemmen (gesneden stenen, zoals camees) in door de Delftse goudsmid Arnold van Meurs nagemaakte ringen te laten monteren, en ze aldus voor antiek te laten doorgaan. 'Die vervalser van de heilige oudheid', zegt hij verontwaardigd. Ook Buchelius maakt melding van het eenvoudige graf van Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk. Van gepleisterd en gemarmerd steen, met een zwart houten opbouw. Hij zag er ook de zerk van de voormalige Antwerpse abt Thomas Tilius, die als Delftse dominee in 1590 was overleden. Die

Een landelijk gezicht op Delft vanuit het Zuiden, 1790. Anonieme tekening.

zerk ligt nog steeds in de Nieuwe Kerk.

Het laatste verslag uit de zestiende eeuw is van de hand van de Boheemse edelman Zdenkonius Waldstein, ook Wallenstein, een ver familielid van de befaamde veldheer hertog Albrecht von Wallenstein. Op 9 september 1599 maakte hij vanuit Den Haag waar hij verbleef een uitstapje naar Delft. 'In het stadhuis zagen wij fraaie schilderijen. Op een ervan zijn twee zilveren mengvaten afgebeeld, waarin de mythe van Acteon en Diana is weergegeven. Wij bezochten een kerk waarin zich het graf van Willem van Oranje bevindt'. Enkele weken later is hij weer in Delft, hij heeft dan een ontmoeting met 'de stadssecretaris Grotius en diens 16-jarige geleerde zoon', wat hem verder natuurlijk niets zei. Nu zouden we zeggen: hij sprak met Hugo de Groot en zijn vader.

Groot en klein Venetië

Intussen is de jonge Republiek na de dood van Willem van Oranje en onder het stadhouderschap van Maurits in oorlog met Spanje, maar beide partijen verlangen naar rust. In 1608 is het zover dat men onderhandelt over een Bestand, waarbij de Republiek als onafhankelijke mogendheid wil worden erkend. Een van de staten waarmee de Republiek vanuit die situatie uit handels- en politieke overwegingen wel een verbond wil aangaan is de machtige Republiek Venetië, en dat verlangen is wederzijds. In december 1608 krijgt de Venetiaanse ambassadeur in Engeland opdracht om op terugreis naar de Do-

genstad via Den Haag te reizen en onderhandelingen aan te knopen. Het is ambassadeur Giorgio Giustiniano die in zijn verslag schrijft: 'Op 17 december 1608 per barca van 'Rotrodam naar Delfo', over een kanaal dat het water van het land afvoert en waarlangs de barken door paarden worden voortgetrokken. We gingen door Delft dat een mooie en volkrijke stad is, hoewel niet erg groot, en net zo gebouwd als Rotterdam. Men maakt er alle bier die in heel Holland wordt gebruikt en daarom worden er grote hoeveelheden graan aangevoerd, er zijn wel duizend plaatsen waar wordt gebrouwen. In Delft wonen ook een zuster van prins Maurits en haar man Don Emanuel van Portugal, die tegen de zin van Maurits zijn getrouwd'. Dit betreft Emilia, die net als Maurits een kind was van Anna van Saksen, Willems tweede echtgenote. Daarna ging de diplomaat door naar Den Haag voor de besprekingen.

Zijn collega Marcantonio Correr was drie jaar later aan de beurt om op terugreis naar Venetië ons land aan te doen voor verdere besprekingen. In juni 1611 arriveerde hij vanuit Rotterdam en hij zag het direct. 'Delft is een grootse stad, bij aankomst door de poort zou men zich absoluut in Venetië wanen, als men door de kanalen trekkend van de ene zijkant naar de andere kijkend een groot aantal bruggen ziet, waarvan sommige tot in de huizen gaan. De stad heeft 'grandezza', met mooie gebouwen, is rein en bevolkt; we gingen per rytuig om de Markt en de rest van de stad te zien, die ons bijzonder beviel. Het voornaamste product is bier, dat hier in vele soorten wordt gebrouwen, rood en wit, en dat in grote hoeveelheden door heel Holland en nog verder wordt vervoerd, met aanzienlijke winsten. Op het openblik ligt de Franse compagnie van Mosú de Sciatiglione [=Monsieur de Chatillon] met wel 400 man in garnizoen'. Die heer van Chatillon was de in Staatse dienst getreden Gaspard de Coligny, kleinzoon van de admiraal en neef van Louise de Coligny en Willem van Oranje, in wiens sterfjaar hij werd geboren. Ook ambassadeur Correr vertrok door de Haagsepoort richting Den Haag.

Nog steeds tijdens het Bestand (1609-1621) verscheen er weer een Venetiaans diplomaat, Pietro Contarini, hij deed het in omgekeerde richting. Komend uit Den Haag na besprekingen was hij op weg naar Rotterdam om via Den Briel naar Engeland te varen.

'Op 7 oktober 1617 stapten we uit de koets en zagen het huis waar Willem van Oranje werd vermoord. Delft is een mooie, grote en sterke stad, sterk omdat ze bij vijandelijk gevaar in een paar uur het omringende land zonder schade voor de stad kunnen inunderen. Men zegt dat hier het meeste en het beste bier van Holland wordt gebrouwen'. Bier, de mooie stad en Willem van Oranje, een trits waar men al op gaat rekenen.

Ook de laatste in het rijtje Venetiaanse diplomaten ten tijde van het Bestand en kort daarna - er is intussen een verdedigend verbond tussen de beide republieken - die een reisverslag schreven, Giorgio Giorgi, en met name zijn kapelaan-secretaris Francesco Belli, komen met dezelfde soort waarnemingen. '20 juni 1626. Delft is een grote stad met kanalen en oevers op zijn Venetiaans en een bijzonder lange straat, breed en vol met mooie gebouwen zoals je dat veel in dit land ziet'. De feiten beginnen intussen kennelijk een

beetje te vervagen, de prinsen Willem en Maurits (de laatste sinds een jaar ook bijgezet) worden uitsluitend als graaf van Nassau betiteld, en Willem laten ze in Middelburg vermoord worden.

Duitse vorsten

De Venetianen in de periode 1608-1626 zijn hier achter elkaar behandeld, maar er zitten nog enkele interessante waarnemers uit andere contreien tussen. Zo is er de landgraaf Otto van Hessen-Cassel, die in 1611 van Kassel naar Engeland via Den Haag op doorreis naar Rotterdam onze stad aandeed. Zijn secretaris noteerde: 'Op 11 juni is Zijne Vorstelijke Genade uit Den Haag vertrokken naar Delft, dat een mijl verder ligt, waar we de kerk gezien hebben waarin de Prins van Oranje begraven ligt onder een opgemetseld monument, gepleisterd en zwart geverfd'. In alle bondigheid een duidelijke veroordeling van het in aller ogen al te sobere gedenkteken.

Een paar jaar later zijn de hertogen Johan Ernst en Frederik van Saksen-Weimar op tournee, hun begeleider is Johann Wilhelm Neumayr von Ramssla, die het reisverslag maakt. Het gezelschap heeft in 1613 in Delft een ontmoeting met Maurits en Frederik Hendrik en brengt het welhaast verplichte bezoek aan de Nieuwe Kerk. De herinnering aan Willem van Oranje 'ist gar schlecht', een bouwsel met vier houten zuiltjes en een afdekking, alles zwart geverfd. 'Maar het zal binnenkort worden afgebroken en vervangen door een marmereen monument'. Zij hadden kennelijk vernomen dat Louise de Coligny zoujist bij de Staten van Holland had aangedrongen op een 'eerlycke sepulture'. Vanaf november 1613 dateren de gegevens over de voorgenomen werkzaamheden. Als het monument van Hendrik de Keyser in 1623 voltooid is, zal het het voornaamste reisdoel van vele generaties bezoekers blijken en onderwerp van zowel bewondering als afkeuring. De in 2001 voltooide groot-scheepse restauratie van het beroemde praalgraf ligt bij het verschijnen van deze bijdrage nog vers in het geheugen, evenals de bijzetting van prins Claus op 15 oktober 2002.

Praalgraven

In de periode dat een compagnie van Engelse lakenhandelaars in Delft gevestigd was, de Merchant Adventurers (1621-1635), met een voor Delft gunstige monopoliepositie bij de invoer van Engels laken in de Republiek, was er uiteraard veelvuldig contact met Engelse kooplieden en reizigers. Een van hen was William Brereton, die in 1634 in Delft verbleef.

'We hadden een mooie, ruime kamer in the English House, waar Engelse kooplieden welkom zijn, huur- en accijnsvrij', schreef hij in zijn verslag. Hij zal daarmee het Prinsenhof bedoeld hebben, want daar was de Engelse handel gevestigd. Hij heeft veel lof voor het nieuwe stadhuis, dat door Hendrik de Keyser na de stadhuisbrand van 1618 was gebouwd, hij noemt het zelfs het mooiste van de 17 provinciën! Wat voor andere reizigers een probleem

De Schiedamse en de Rotterdamse poort, eerste helft negentiende eeuw, anonieme tekening.

kon zijn: over geld beschikken, gold niet voor hem. 'Mijn geldzaken regelde ik met mr. Bayneham van de Merchant Adventurers'.

De Franse diplomaat Charles Ogier was in 1636 via de Republiek op terugreis van een langdurige missie in Scandinavië en Polen, die tot een belangwekkend reisjournaal leidde. Op 28 juli werd op weg naar Rotterdam Delft aangedaan, waar de gebruikelijke hoogtepunten werden bekeken: het praalgraf in de Nieuwe Kerk, het Prinsenhof, het fraaie marktplein tussen stadhuis en Nieuwe Kerk. Ook de Oude Kerk werd bezocht, want die was intussen voor liefhebbers van monumenten mede een rol gaan spelen. In 1611 is ook daar een groots praalgraf verschenen, voor de jong overleden Elisabeth van Marnix, dochter van Filips van Marnix van Sint-Aldegonde en gehuwd met de Engelse kolonel Morgan. Ogier noemt dat monument wel, maar niet het nog recentere (1629) praalgraf voor Piet Hein. In de Oude Kerk was het gezelschap van Ogier die middag getuige van 'een deftige begrafenis'. Het begraafboek van de kerk leert ons dat het de rijke brouwer Michiel Lambrechtsz. van Crieckenbeeck was die ten grave werd gedragen.

John Evelyn was een Engelse student van 21 toen hij in 1641 in de Republiek rondtrok. Varend in de trekschuit door de Delftse Vliet langs het Leprooshuis, ter plekke van het latere Reineveld, dus buiten de Haagsepoort, zag hij de melaatsen in hun hutjes aan de waterkant zitten. Vol deernis ging hij bij zijn medepassagiers met de hoed rond. De opbrengst werd de ongelukkigen in een drijvende doos toegeworpen. Later werd Evelyn een befaamd architect-

*Het grafmonument
voor Maerten Har-
pertsz. Tromp in de
Oude Kerk.*

*Samuel Pepys was
onder de indruk
van het afgebeelde
zeegevecht.*

*Gravure Pieter
Smith naar teke-
ning door Cornelis
Decker, ca. 1675.*

tuur- en tuinenkenner, en hij was medeoprichter en later secretaris van de Royal Society te Londen.

De Engelse schrijver Samuel Pepys was in 1660 in ons land. Het was het jaar waarin hij op zijn 27ste zijn bekende dagboeken begon, alles wat hij zag of wat hem inviel werd erin genoteerd. In Delft bezocht hij ook de Oude Kerk, en hij bofte, want juist een jaar daarvoor was er alweer een praalgraf gereedgekomen en dát had zijn interesse. Het was het monument voor Maerten Harpertsz. Tromp, in 1653 gesneuveld in de Eerste Engelse Oorlog, maar dat was voor de Engelsen geen bezwaar. Tromp was een groot admiraal en mocht als tegenstander geëerd worden. Pepys is opgetogen over het reliëf van een zeegevecht in marmer, de rook is zó goed weergegeven, 'the best that ever I saw in my life'. Minder is hij te spreken over de jongeman die hem als gids diende, die kende geen woord Engels! Tijdens de Tweede Engelse Oorlog (1665-1667) was Pepys belast met de ravitaillering van de Engelse vloot.

In 1663 maakte zijn jonge landgenoot William Fitzwilliam een driemaandse

Een blik op het Armamentarium en verder stadinwaarts, 1757. Gravure naar tekening van Isaac van Haastert.

reis door Noord- en Zuid-Nederland. Hij beschreef in zijn reisboek uitvoerig hoe hij op het Spui in Den Haag bij de toen pasgebouwde kerk de trekschuit naar Delft nam. Daar aangekomen is zijn indruk: een grote en fraaie stad, alleen een beetje verlaten, met mooie, brede en schone straten en goedgebouwde huizen. In de Oude Kerk zag hij de tombes van 'een dame genaamd Elisabeth Marnixiae en van de admirals Peter Petersen Heyn en Maerten van Tromp'. (De Engelsman James Howell vormde eerder de naam Piet Hein om in Petrus Hainus en maakte daarvan het anagram Hispanus ruit – de Spanjaard snelt heen).

Hij signaleerde dat Delft omringd is door stevige muren, grachten en poorten, en grote overvloed kent, want de stad ligt in het beste deel van Holland. Als Fitzwilliam langs de Schie het dan gloednieuwe Kruithuis ziet, gaat hij in op de kruitramp van 1654 en noteert: deze stad is altijd onderhevig geweest aan zulke ongevallen, is al een paar keer afgebrand, maar steeds herrezen als een Phoenix. Als Lord Fitzwilliam is onze reiziger later lid van het Parlement.

Schilders en geleerden

In hetzelfde jaar 1663 waren twee reizigers zeker niet toevallig op doorreis in Delft, ze kwamen met opzet. Het zijn de Fransman Balthasar de Monconys en de Engelsman John Ray. Wel was de Fransman al een keer op doorreis in

Delft geweest, hij beschreef het stadhuis toen als: het is niet groot maar zuiver en regelmatig, het is geen grootse maar aangenaam aandoende architectuur, met wat verguldsel dat geen pijn aan de ogen doet, en centraal staat er een toren die er goed bij hoort. Het 'parquet' ofwel de vierschaar wordt beschreven als: vanuit de ingang ziet men vier zuilen van zwart marmer, die drie goedgevormde bogen ondersteunen. Maar een week later kwam hij terug uit Den Haag voor een ontmoeting met Johannes Vermeer en om diens werk te zien. Dat viel tegen, de grote schilder had geen enkel eigen werk in huis, de bezoeker werd verwezen naar de bakker en verzamelaar Hendrick van Buyten. De bakker toonde De Monconys een schilderij waarop één persoon was afgebeeld, waarvoor zeshonderd gulden was betaald.

Een formidabel bedrag in die tijd. Het was niet duidelijk of Van Buyten of een ander dat had betaald, of dat het mogelijk zelfs bluff was. In ieder geval ging de Monconys zonder een Vermeer naar huis terug. In Rotterdam had hij ook schilders bezocht, als hij hun namen noteerde kwam hij tot de vreemdste verbasteringen. Herman Saftleven bijvoorbeeld werd Armanzast Leven. Diens naam is met Delft verbonden door een grote tekening van zijn hand, waarop hij de ravage na de eerder genoemde kruithuisramp van 1654 heeft vastgelegd.

John Ray had een geheel andere interesse, hij was botanicus. Het Engelse gezelschap waarvan hij deel uitmaakte op een reis door West-Europa (ook de bevindingen van reisgenoot Philip Skippon zijn gepubliceerd) bezocht vooral mensen en verzamelingen op het gebied van de natuurhistorie. Zij bleven drie dagen in Delft, naast de intussen bekende bezienswaardigheden die Ray beschrijft, besteedt hij veel aandacht aan het naturaliënkabinet van de medicus en apotheker dr. Jan van der Meer. Het was dan ook een bijzondere verzameling van alle mogelijke plantaardige, dierlijke en minerale zaken, aangevuld met exotische voorwerpen en rariteiten, mede tot stand gekomen door Van der Meers relaties binnen de Delftse Kamer van de VOC. Ook de verzameling van het stedelijke Anatomisch Theater kreeg de nodige aandacht. Op de dag van hun vertrek naar Den Haag was er juist een grote veemarkt in Delft, signaleren ze nog.

De eerste vrouwelijke reiziger, althans die iets over Delft schreef, neemt hier helaas geen ereplaats in. Het is Hortense Des Jardins, die in 1667 mogelijk in Delft is geweest, maar misschien zelfs dat niet. Ze heeft in ieder geval wel haar mening klaar in haar een jaar later in Parijs gepubliceerde reisbrieven: wie één Hollandse stad heeft gezien, heeft ze allemaal gezien. Leiden, Delft, Gouda, Edam, het is voor haar één pot nat. Een negatieve mening is natuurlijk ook een mening, maar ze had misschien beter thuis kunnen blijven.

Een Toscaanse kroonprins en een Engelse koning

Wie gelukkig niet thuisbleef was de toekomstige groothertog van Toscane Cosimo III de' Medici. In de jaren 1667-1669 bezocht hij tot tweemaal toe ons land, zijn secretarissen maakten de reisverslagen. De jonge kroonprins had

*Portret van groot-
hertog Cosimo III
de' Medici van
Toscane. Gravure
door A. Haelwegh
naar schilderij
door D. van der
Plasse.*

het niet getroffen met zijn – uiteraard niet door hem zelf gekozen - nog jongere vrouw, Margaretha Louisa van Orléans, een nicht van Lodewijk XIV. Zij had een ander willen trouwen en maakte daar geen geheim van. Volgens tijdgenoten was ze van 'een vreemd humeur'. Zijn omgeving vond dat hij er maar eens uit moest zonder zijn eigengereide vrouwtje, afleiding voor huiselijk verdriet kon geen kwaad, en wat is er voor een aanstaande vorst beter dan vreemde landen en volken te zien? Speciaal landen die op de voorgrond traden in politiek en handel, kunst en wetenschap, dus West-Europa en daarin onze Republiek, die zowel bewondering als afgunst wekte.

Op de eerste reis kwam hij met een groot gevolg van tientallen personen - edellieden en huispersoneel - op 15 januari 1668 in Delft, per (zeer geprezen) trekschuit van Den Haag voor een uitstapje naar Rotterdam. In feite was hij uit Florence vertrokken in een karos met zes paarden, teken van zijn vorstelijke waardigheid. Net als de Venetiaan Belli veertig jaar eerder zag hij hier

De begroeting van de Engelse koning Karel II, 25 mei 1660. Deel van een gravure door David Philippe naar tekening door Adriaen van de Venne.

vele mooie gebouwen, 'die ouder lijken dan die in Leiden of elke andere stad die we totnutoe gezien hebben'. Hij signaleerde en bekeek hier niet alleen de eerder genoemde bezienswaardigheden, waarvan bijvoorbeeld het stadhuis, het mausoleum in de Nieuwe Kerk en het Trompsmonument in de Oude Kerk gedetailleerd worden beschreven, maar ook het Armamentarium, het Bagijnhof en de Waalse Kerk. 'Jammer dat het niet wat hoger van de grond staat, dan zou het beter tot zijn recht komen', heet het van het mausoleum in de Nieuwe Kerk. Ook bezoeken aan plateelbakkerijen stonden op het programma; in een van die bedrijven-annex winkel, helaas weer niet met name genoemd, werden ruime inkopen gedaan. Gegeten werd er in de Stadsherberg aan de Markt. De prins reisde 'met den naam van onbekend' ofwel incognito. Dat kwam hier wel goed uit, want in de Republiek was men nogal terughoudend over de prominente reiziger, men wilde tijdens het toen al zeventien jaar durende Stadhouderloze Tijdperk niet teveel aandacht schenken aan een Toscaanse vorst wiens voorouders vóór de verheffing tot (groot)hertog een soortgelijke positie hadden als hier de Oranjes. Op een mogelijke verheffing van Willem III wilden de regenten zeker niet zelf aansturen. Ook in

Delft nam het stadsbestuur niet de minste notitie van het voorname gezelschap.

Een heel verschil met een luttel aantal jaren daarvoor toen een andere vorst, de na de Cromwelltijd kersvers tot koning van Engeland uitgeroepen Karel II, op doorreis door Delft trok. Hij was op 25 mei 1660 na ballingschap in Breda via Scheveningen op weg naar zijn land. Grootser dan groots was de Delftse ontvangst. De toen 'wijdberoemde' Haagse dichter Jacob Westerbaen liet de volgende regels uit zijn pen vloeien:

Hier was 't nu al te been; de noeste Borgery
Vroegh in 't geweer, de Wet en al de Stads Regenten
Begaven zich nae 't Jaght des Konings toe, daer zy
Hem heeten wellemekom en deen de Complimenten. (Enz.)

Des te treffender dus het negeren van prins Cosimo; op 4 februari 1668 ging het gezelschap terug naar Den Haag, dus weer door Delft, waar het zich enige tijd ophield, maar nu zonder verder iets of iemand te bezoeken, er wordt althans niet van gerept. Maar mogelijk heeft Cosimo toen de eerder genoemde medicus Reinier de Graaf ontmoet, wat voor deze dan aanleiding was enkele jaren later een van zijn boeken aan de vorst op te dragen.

Bij de tweede reis, komend uit Engeland, was hij op 16 juni 1669 onderweg van Rotterdam naar Den Haag. Er werd wat rondgelopen op de kermis op de Markt en er werd een bezoek gebracht aan het kleine Bagijnhof, dat de vorige keer was overgeslagen. Dan ging het naar het huis van een helaas ongenoemde schilder - het zal toch niet de eerste de beste geweest zijn, dus Vermeer, Bramer, Palamedes? - om naar zijn werk te kijken. Deze schilder verzelde hem daarna naar de huizen van twee aanzienlijke burgers (alweer geen namen) om meer goede schilderijen te zien. Op zijn vorige reis had Cosimo ergens een ontmoeting gehad met Cornelis Tromp (de zoon van Maerten), die juist in die jaren op non-actief was na een maritiem conflict met Michiel de Ruyter, en nu smaakte hij het genoegten ten huize van een van die burgers de vrouw en dochters van Tromp aan te treffen. Na een bezoek aan de kerk op het Bagijnhof vertrok het gezelschap Haagwaarts om verder via Amsterdam, Hamburg en Duitse staten terug te keren naar Toscane. Daar zou Cosimo een jaar later zijn vader opvolgen en 53 jaar lang aan het bewind blijven. Op 25 juni 1698 bracht zijn zoon en latere opvolger Gian Gastone een bliksembezoek aan Delft, waarvan alleen bekend is dat hij het praalgraf van Oranje bezocht.

Microscopisch onderzoek

De Engelsman Edward Browne, zoon van de medicus en wijsgeer Sir Thomas Browne, kwam in 1668 door Delft. Hij bewonderde het nieuwe Kruithuis aan de Schie, en eenmaal in de stad zijnde moest hij het Oranje-mausoleum in de Nieuwe Kerk bezoeken, voor hem 'het belangrijkste monument van Holland'. In het verlengstuk daarvan uiteraard een bezoek aan het Prinsenhof, waar hij 'de' kogelgaten zag. Op een steenworp afstand in de Oude Kerk de tombes

voor Tromp, met zijn hoofd op een kanon, en Piet Hein, hij nam daar ook kennis van een volksliedje: 'Pieter Hine, synn name is cline'. Browne deed – in tegenstelling tot de meeste Engelse reizigers – zijn best Nederlandse teksten te begrijpen.

Een andere Engelsman, die een jaar later Delft aanded, gooide er duidelijk met de pet naar. Wat anders te denken van de bewering van Thomas Style dat hij in het Prinsenhof als stille getuigen van de moord nog de bloedsporen op de marmeren (!) trap gezien had. Misschien dat hier het oude adagium geldt: reizigers en dronkelappen moet men niet geloven.

Een serieuze bezoeker was in 1674 de Deense geleerde Holger Jacobæus, die speciaal naar Delft kwam om Leeuwenhoek (hij schrijft Leuenhug, 'een vernuftig man, maar ongeletterd') te spreken en diens zelfgemaakte microscopen zelf te gebruiken. Op aanwijzing van de maker deed hij waarnemingen in bijvoorbeeld bloed en insecten, hij stelde vast dat 'haren die uit de snorren van een kat getrokken waren in doorsnede een holte als van een kanon hadden'. Net als John Ray een tiental jaar eerder bezocht hij een naturaliënkabinet, ditmaal de befaamde verzameling van dr. Henricus d'Acquet, medicus en veertigraad, later burgemeester. Een bezoek aan het Anatomisch Theater met zijn vele bijzondere voorwerpen en preparaten stond natuurlijk ook op het programma.

Kerkelijke belangstelling

Lang na de Venetiaanse gezanten uit het begin van de eeuw komen we in Delft weer een paar prominente Italianen tegen. In 1676 verschijnt mgr. Lazzaro Opizio Pallavicino, de pauselijke nuntius in Keulen, van waaruit de Nederlandse kerkprovincie werd bestuurd. 'Een ongehoord en haast ondenkbaar feit' in de Calvinistische Republiek, want in 1540 nog onder het Spaanse bewind was er voor het laatst een gezant van de H.Stoel hier rondgetrokken: mgr. Giovanni Poggio, in het gevolg van Karel V. De keizer had toen ook het eerder vermelde bezoek aan Delft gebracht, om zich op de hoogte te stellen van de wederopbouw na de verschrikkelijke stadsbrand van 3 mei 1536. Pallavicino stelt vast dat er in Delft nog tamelijk veel katholieken zijn.

De abt Guido de Bovio en zijn broer de Cavaliere Giulio de Bovio zijn hier een jaar later op doorreis. Ze doen plichtsgetrouw de rondgang langs gebouwen en bijzondere plaatsen, maar moeten constateren: de Markt (het Piazza maggiore) en het stadhuis met zijn moderne (!) gevel, er is niets opmerkelijks aan. Alleen het Bagijnhof, waar de Ware God (il Vero Dio) nog wordt gekend is de moeite waard. Ze gaan ook nog even langs het Gasthuis (Ospedale) en het Armamentarium (Arsenale), maar helaas, er is niets van enige waarde aan te zien. Jammer, maar wel begrijpelijk, in hun eigen land zagen ze niets anders dan hoogtepunten.

De Fransman Charles Lemaire, katholiek maar met jansenistische opvattingen, was hier in 1681. Tot zijn verbazing trof hij midden in de stad een weliswaar besloten maar niet verboden Bagijnhof met (katholieke schuil)kerken aan. En

dat in dat protestantse Delft, zo'n ketterse stad! Bovendien trof hij er geestverwante jansenistische priesters aan. Zouden de gebroeders De Bovio niets gemerkt hebben van de interne kerkstrijd tussen jansenisme en anti-jansenisme, die juist in Delft hevig woedde? De nog bestaande oud-katholieke kerk aan het Bagijnhof (1743) is er het resultaat van.

Pikante zaken

Van kerkelijke zaken naar het wereldse, het is maar een stap, ook in Delft. In 1682 verscheen hier anoniem een boekje in het Frans, onder de titel *L'Enfant gâté*, zogenaamd bij de Delftse drukker Pierre Boll, wat echter een gefingeerde naam is. Later verscheen het in het Nederlands onder de titel *Het Kind van Weelde, of de Haagsche Lichtmis*. De zich Frederik noemende schrijver beleefde in Den Haag en elders vele galante avonturen, een ervan bracht hem met een opgeduikelde vriendin Isabel ('een zoet diertje, dit jonge Venusje') naar Delft. Hij had wat oude kleren in een koffer gegoooid en zei in de huurkoets tegen Isabel dat het spullen waren voor een vriend aldaar.

'Aldus rittereerden wy na Delft, en gingen in een van de voornaamste herbergen logeren. Dien avond bragten wy door met rondom de Stad ons Vermaak wat te gaan nemen, en den avond gevallen zynde, gingen wy na onzen herberg, daar ik heerlyk deed opschaffen. Ik had ondertusschen stilletjes een Poeyertje in 't Bier gedaan, dat de kragt had om iemand eenige uren agter malkander wel vast te doen slaapen, waarom ik my die avond wel wagne om een druppel daar van te proeven, terwyl Isabel het ondertusschen allemaal in haar lyf kreeg, doordien haar gewoonte niet was veel wyn te drinken. De werking daar van wierd ik wel haast gewaar, want ze had het geen uur binnen gehad, of ze begon al grooten vaak te krygen, weshalven zy my verzogt om na Bed toe te gaan'.

Toen hij merkte dat ze vast genoeg sliep, haalde Frederik de vodden ('te weten: een oud Jakje, een Duffelse Rok en een onnozelen zwart Schortje') uit de koffer en legde ze op een stoel. Dit in ruil voor haar 'zwarte Zyde Tabbaard met kant, witte Zatyne Onderrok, Kap, Schoenen en Voormouwen met groote Lobben, t'eenemaal op de nieuwste moode. Een paar Diamant-Strikken die zy aan haar ooren droeg, benevens een goude Hoep, die zy aan haar duim had stak ik in myn zak'.

De volgende morgen kwam zijn kameraad, verkleed als livreknecht, op de deur kloppen met de vraag of daar een zekere heer logeerde. Hij riep hem binnen en liet hem de koffer weghalen, met opdracht die met de koets naar een bepaald adres te brengen. Daarop ging hij weer naar boven en liet vier dukaten achter, zodat 'de arme Soof' in ieder geval het gelag kon betalen en naar Den Haag terugkeren. Na met de waard nog een glas alsemwijn gedronken te hebben, hem opdragende 'dat hy myn Vrouw nog wat zou laten rusten, dat ik over een uurtje of anderhalf weer zou komen', vervolgde de anonieme schurk zijn weg. Wij moeten de bedrogen slaapster hier verder aan haar lot overlaten.

Enkele jaren later voltrok zich bijna iets soortgelijks aan een argeloze Schot, maar nu dus met een andere rolverdeling. Op 16 juli 1685 kwam de presbyteriaanse dominee William Carstairs, 36 jaar, met de trekschuit uit Rotterdam. Blijkens zijn dagboek heeft hij over Delft niet veel te melden, vol als hij is van een opmerkelijk avontuur dat hij aan het papier toevertrouwde en dat eerst twee eeuwen later werd gepubliceerd. Het zal je als eerzame dominee maar gebeuren dat je in de trekschuit enkele woorden wisselt met een keurige Hollandse dame ('a very fashionable gentlewoman'), die zich ontpopt als een hyena. Ze is bij aankomst bij de Rotterdamsepoort behulpzaam bij een geldwisselprobleem; na de gezamenlijke wandeling naar het Noordeinde voor de schuit naar Den Haag bleek de beoogde schuit al weg te zijn, zodat ze – nog steeds in elkaars gezelschap – besloten ergens iets te gaan gebruiken. Intussen kwam bij de dominee langzaam het besef dat de reizigster niet helemaal zuiver op de graat was, waarop hij voorgaf dat hij nog iets in de stad te regelen had. Maar de dame wilde mee en liet zich niet afpoeieren. Hij voegde haar toe dat hij niet in was voor zulk gezelschap en nam haastig de benen, zij bleef schreeuwend achter dat ze mee wilde. Het lukte hem uiteindelijk haar af te schudden, maar hij besloot spijtig: hoewel ik nog wat wisselgeld van haar tegoed had. Al te schadelijke gevolgen heeft de dominee niet van zijn avontuur ondervonden, want later werd hij nog raadsman voor Schotse zaken van stadhouder-koning Willem III en onder diens opvolgster koningin Anna rector van de universiteit van Edinburgh, waar hij zelf theologie gestudeerd had. Maar of hij bij het zien van 'delftware' associaties met de Gevaarlijke Vrouw van Delft kreeg?

Ooievaars

De zeventiende eeuw wordt hier besloten met een relaas van Sir Francis Child, een gesettlede Engelse bankier die in 1697 doortrok. Hij gaf zijn ogen goed de kost, want hij beschreef uitvoerig tarieven, voorrangsregels en dienstregeling van de 'trekschuyt'. Dat was dan ook bijzonder, van Delft uit ging van 's ochtends vroeg tot tegen de avond ieder uur een schuit naar Rotterdam, ieder half uur naar Den Haag, vele malen per dag naar Leiden en enkele malen naar Amsterdam, Maassluis, Vlaardingingen, Delfshaven en Schiedam. Verder nog wekelijkse vaarten op andere bestemmingen. Van Delft zegt Child dat het een mooie stad is, gelegen tussen weilanden die bij oostnoordoostenwind kunnen onderlopen. Onderweg langs de Schie signaleerde hij het Kruithuis van Holland. Het lijkt merkwaardig dat hij noch andere reizigers melding maken van de dicht daarbij gelegen galgplaats van Delft, bij de bevolking ironisch bekend als: de boomgaard van de schout. Of ze waren er zo aan gewend dat ze het niet de moeite van het noteren waard vonden, of ze wilden het niet zien. Dit in tegenstelling tot topografische tekenaars, die overal veelvuldig die voor ons nu zo gruwelijke uitingen van rechtspraak schetsten. Sir Francis proefde in Delft het nog steeds uitstekende vermaarde bier, maar merkt op dat de ware faam nu toch komt van het Delftse aarde-

werk, 'delftware', dat ze beter beschilderen dan de Chinezen, alleen kunnen die het transparant maken. En dat is nu precies het verschil tussen Delfts aardewerk en Chinees porselein. Verder bracht hij een bezoek aan de onderkenners zo hooggeschatte meneer Leeuwenhoek, 'a fellow of our Royal Society', die graag aan iedere introductie zijn perfecte microscopen toont en uitlegt. 'Het lijkt wel of hij minuscule deeltjes van insecten, bijvoorbeeld testikels en eieren van luizen, wel een miljoen maal kan vergroten! Wie zijn Arcana naturae detecta leest weet er alles van'. Onze bankier was hier juist ten tijde van de vredesonderhandelingen in Rijswijk aan het einde van de Negenjarige Oorlog, het viel hem op dat alle ambassadeurs van Europese vorsten in Den Haag verbleven, alleen de Fransen logeerden in Delft, in het Prinsenhof. Terug in zijn vaderland werd Sir Francis enkele jaren later benoemd tot Lord Mayor van Londen.

Op de grens van twee eeuwen, in 1700, zag Joseph Shaw met 'trembling horror the very holes in the wall caused by the bullets' in het Prinsenhof, ook hij signaleert dat de Franse ambassadeurs daar verbleven tijdens de 'Ryswyk Treaty'. In 1707 verscheen de jonge Engelse jurist Joseph Taylor per 'trackskuit' in Delft, dat hij net als andere Hollandse steden buitengewoon 'neat' vond. Hij bekeek alle bezienswaardige gebouwen en graftombes, ook die van 'de vrouw van een zekere Engelse kolonel Morgan'. 'Tot slot ging ik naar het huis waar prins Willem werd doodgeschoten, ze toonden me in een van de muren het kogelgat'. Hij vervolgde zijn reis naar Den Haag over de Vliet, een buitengewoon aangenaam traject. Taylor bracht het later tot Member of Parliament.

Alweer een Engelsman, John Farrington, komt onze aandacht vragen. In 1710 was hij hier, en deed iets wat anderen niet deden, namelijk een kerk bezoeken om naar een dominee te luisteren. Bij de preek van 'mr. Van Nise', die van Engels-Nederlandse afkomst was, waren er nauwelijks zoveel mensen als pilaren in de kerk. Verder zag hij tamme ooievaars op de Vismarkt, het was streng verboden ze kwaad te doen; ze schenen te begrijpen dat ze ongestraft vis konden gappen. Farrington noteerde ook precies waar hij had gegeten: in de Gouden Molen en in de Stadsherberg, beide bij de Haagsepoort. Andere bekende logementen annex eethuizen waren in die tijd nog de Doelen aan de Verwersdijk, de Toelast aan de Markt, de Stadsherberg en de Prins van Oranje bij de Rotterdamsepoort en het Wapen van Amsterdam bij de Haagsepoort.

Verzamelaars

Nog in hetzelfde jaar 1710 maakte de jonge Duitser Zacharias Conrad von Uffenbach met zijn jongere broer Johann Friedrich na voltooiing van hun studies een reis door de Nederlanden. Beiden waren bezeten boeken- en prentenverzamelaars, de oudste vooral boeken, de jongste – die 35 jaar langer leefde, dus zoveel langer kon verzamelen – gaf de voorkeur aan prenten en tekeningen. De collectie van Zacharias is na zijn dood uiteengevallen, wat

voor Johann reden was om zijn waardevolle verzameling van ruim duizend oude tekeningen onder te brengen bij de juist in die jaren nieuw gestichte universiteit van Göttingen, waar ze nog steeds berust.

Zacharias hield het dagboek bij, dat jaren na zijn dood door de goede zorgen van Johann werd uitgegeven. De broers bewezen dat men voor Delft méér dan een paar uurtjes kon uittrekken, zij bleven hier niet minder dan een week. Ruim de tijd namen zij om alle openbare bezienswaardigheden te bekijken. Maar vooral waren zij geïnteresseerd in de eerder genoemde particuliere rariteiten- of naturaliënkabinetten.

Een fraaie collectie troffen zij aan bij niemand minder dan de hoofdschout van Delft, Johan Dellafaille, bij wie zij dan ook menig uurtje doorbrachten. Vanzelfsprekend werd ook in het voetspoor van de eerder genoemde Jacobæus (1674) en Child (1697) een bezoek gebracht aan Leeuwenhoek, toen al bijna tachtig jaar oud. Zacharias wijdt niet minder dan twaalf bladzijden aan de vermaarde man, die al jarenlang gewend was aan bezoek van geleerden, vorsten en zelfs een tsaar aller Russen. In de boekhandel van drukker-uitgever Adriaan Beman op de Markt trachtte de boekenminnaar Zacharias zich nog een exemplaar van de in de jaren 1667-1680 verschenen stadsgeschiedenis van Dirck van Bleyswijck aan te schaffen, helaas... 'es war aber nicht mehr zu haben'.

Een uitzondering op de gebruikelijke route maakte de kunstenaar Sir James Thornhill, toen hij in 1711 vanuit het westen Delft benaderde: hij kwam met de trekschuit uit Maassluis over de Buitenwatersloot aan bij de Waterslootsepoort. 'I had Schipluiden on the left'. Hij dineerde in de Gouden Molen, nauwgezet noteerde hij de spijzen, dranken en het interieur.

Aubry de La Mottraye was een Franse emigrant, die als protestant niet in zijn vaderland kon wonen. Hij verbleef na 1713 vele malen in de voor hem geestverwante Republiek. In Delft bezocht hij de gebruikelijke bezienswaardigheden, waarbij vooral het monument voor Tromp in de Oude Kerk zijn bijzondere belangstelling had.

Zoals Thornhill via Maassluis kwam deden dat ook enige Nederlanders in 1723, maar... niet over het water maar lopend erlangs, blijkens hun anoniem verslag, gepubliceerd onder de titel *De Wandelaars, of: Vermakelyke Reyze door gantsch Noord- en Zuyd-Holland, gedaan door vier Personen te voet*. Van Maaslandssluis via Schiplui 'kwamen wij al vroeg in den avontstont te Delft aan, alwaar wij toen ons logement in eene van de voornaamste herbergen namen'. Of ze die avond nog iets van Delft gezien hebben blijkt niet. Waarschijnlijk gingen ze vroeg naar bed, want de volgende morgen al vroeg gingen de vier jolige tippelaars op stap naar Den Haag, met een kleine omweg, 'een vermakelyk omlands Tourtje langs de zeer nette en keurelijke Hoffstede Zion', verder via Honselersdijk en Scheveningen naar de Hofstad.

Een beeld met een gaatje

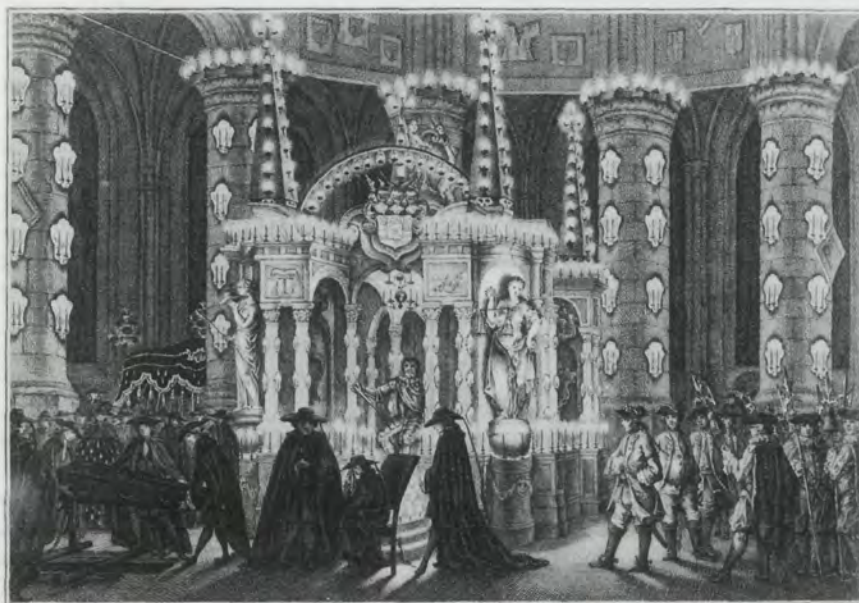
De jonge Zwitser Albrecht von Haller kwam in 1727 vier jaar te laat om Leeu-

wenhoek nog te zien, die op 91-jarige leeftijd was overleden. Hij was zojuist in Leiden op nog geen 19-jarige leeftijd – hij was op zijn vijftiende gaan studeren – bij de beroemde Boerhaave tot doctor in de geneeskunde gepromoveerd, en deed nu op doorreis Delft aan. Hij noteerde slechts dat de stad aangenaam gelegen is, en dat we hier het beste klokkenspel en het voornaamste wapenmagazijn van Holland hadden. Later werd Von Haller een vermaard hoogleraar en universeel geleerde in Göttingen.

Anoniem is weer de Fransman die in 1736 met vrienden uit Rotterdam kwam, niet over de Schie maar over de weg met gehuurde faëtons (lichte open vierwielige rijtuigen), ze reden zonder uitstappen door Delft, beroemd om zijn prachtige graftomben, rechtstreeks door naar Den Haag. Langs de Vliet passeerden ze fraaie landhuizen en tuinen, 'men zou zeggen dat de eigenaars zich om 't hardst beijveren om de smaak van ieder die het ziet af te wisselen'. Enkele dagen later kwamen ze terug om via Sion nog een dagje Delft te doen. Uiteraard stond hét mausoleum hoog op de lijst, en dat ze het goed bekeken hebben blijkt uit de opmerking dat ze op het zittende beeld van de prins tussen zijn schouders het door Hendrik de Keyser realistisch aangebrachte kogelgat zagen. Dat ze hem door een Spanjaard in het stadhuis laten vermoorden is dan een schoonheidsfoutje.

Ook anoniem is het Engelse boek dat in 1743 verscheen. 'Delft is best een bezoek van een dag waard, of in ieder geval een middag. De meeste reizigers gaan er haastig door, zonder zichzelf voldoende tijd te gunnen om zo'n belangrijke stad te bekijken. Het stadhuis, hoewel twee eeuwen oud [in werkelijkheid ruim een eeuw] ziet er goed verzorgd uit, geschilderd en verguld, het lijkt wel of het pas gisteren is gebouwd'. Dit compliment wordt afgezwakt door: 'Je kan het vergelijken met zo'n oude verlepte schoonheid, die zich volsmeeft met verf en blanketsel, om de rimpels en vervorming van de ouderdom te verhullen'. De Latijnse spreuk (distichon) boven de ingang 'Dit huis haat de schelmerij, bemint de vrede, straft de misdaden, bewaart de rechten en eert de vromen' komt volgens de auteur ook voor aan het stadhuis van Glasgow, 'maar wie van de twee het van de ander leende, dat weet ik niet'. In de Oude Kerk zag de auteur de monumenten voor 'Van Trump en Van Heine'. Op markttag en tijdens de kermis worden grote hoeveelheden Delfts aardewerk op straat verkocht, het is imitatie van Chinees porselein, maar niet transparant, ze noemen het 'delftware'. De VOC brengt enorm veel echt porselein uit China aan, zodat het eigen fabrikaat achterblijft in de verkoop. De onbekende auteur vond het carillon van de Nieuwe Kerk dat ieder kwartier speelde 'ongewoon welluidend'.

Sir Matthew Decker was als Matthijs Decker een geboren Amsterdammer. Op jonge leeftijd in Engeland terecht gekomen, slaagde hij in zijn maatschappelijke carrière als koopman en bankier zodanig dat hij het er tot directeur van de Engelse Oost-Indische Compagnie en hoogsheriff van Surrey bracht, en de baronettitel verwierf. Op ongeveer 70-jarige leeftijd bracht hij in 1748 een bezoek aan zijn geboorteland. Op een mooie augustusmorgen kwam hij met de trekschuit uit Rotterdam, zijn gastheer aldaar had hem met de koets naar de

Gezicht op het mausoleum in de Nieuwe Kerk bij de begrafenis van prinses Anna op 23 februari 1759. Het zittende wenende jongetje is prins Willem V. Gravure S. Fokke, 1760.

boot gebracht. 'Ik wist een plaats in de roef te bemachtigen. Bij de poort in Delft huurde ik een koets die me naar Den Haag bracht'. Verder vertelt hij niets over Delft, het is de bekende doorreis, maar misschien was hij hier al weleens geweest. Als ex-Amsterdammer zal hij zich in dat roerige jaar 1748 nauw betrokken hebben gevoeld bij de politieke gebeurtenissen aldaar. Terug in Engeland overleed hij een jaar later.

Een vorstelijke begrafenis

De Duitser Christlob Mylius valt op door het feit dat hij bij een bezoek aan de Nieuwe Kerk in 1753 noteerde dat het befaamde mausoleum vervaardigd was door Hendrik de Keyser. Zijn vele voorgangers vroegen zich zoiets kennelijk nog niet af. Verder heeft Mylius niet veel positiefs mee te delen, hij heeft kennelijk een afkeer van de Hollanders.

Een andere Duitser, Johann Peter Willebrandt was in 1757 in ons land. Enkele jaren later verscheen zijn reisverslag, dat eigenlijk meer een reisgids is, vol met nuttige wenken voor degenen die ook aan zo'n onderneming willen beginnen. Het mausoleum in de Nieuwe Kerk komt er goed vanaf: het is het fraaiste sieraad van de Republiek.

De Zweedse geleerde Bengt Ferrner reisde in 1759 door ons land. Eigenlijk heette hij toen nog Ferner, maar enkele jaren later na zijn verheffing in de adelstand mocht het Ferrner worden, een subtiel verschil. Op 21 februari kwam hij speciaal even voor een paar dagen uit Amsterdam om het ceremonieel rondom de begrafenis van de gouvernante prinses Anna mee te maken, de moeder van Willem V, toen nog een 10-jarig prinsje. Zij werd op 23 februari met veel luister en onder grote publieke belangstelling bijgezet in de Nieuwe Kerk. Naast zijn persoonlijke indrukken beschrijft Ferrner de vaste bezienswaardigheden, ook de aardewerkindustrie krijgt zijn aandacht. 'Delfts porselein' heeft een mooie klank, maar het barst licht door hitte, concludeert hij. Voldaan keerde hij na zijn bezoek aan Prinsenstad en Hofstad terug naar Amsterdam.

Ook de Duitser Johann Beckmann was tevreden over zijn reis in 1762. Op 9 november kwam hij met de Schuyt van 3 uur uit Den Haag, aankomst half 5, en ging rechtstreeks naar de Stadsherberg bij de Haagsepoort voor een versnapering. Als eerste stond dan een bezoek aan de om hun monumenten beroemde kerken op het programma, in de Oude Kerk zag hij de tombe van een gravin (Elisabeth Morgan), die in wit marmer met opgeheven handen ligt. Ook de andere monumenten worden uitvoerig beschreven. Van de kerken merkt hij op, dat ze dagelijks door vreemdelingen worden bezocht, daarom zijn ze ook constant open. Er is altijd wel een armlastige aanwezig, om de bezoekers op de armenkas te attenderen. Het naburige stadhuis 'macht eine vortrefliche Parade'. 'Verder verdienen ook de plaatselijke porseleinfabrieken de aandacht van de reizigers. Men noemt ze hier Platielbakkerij. Ik bezocht de grootste', waarna een gedetailleerde beschrijving van de fabricage volgt. Om zes uur vertrok Beckmann met de laatste Schuyt naar Rotterdam, die daar om acht uur aankwam.

Een bijzondere toerist was de jonge Fransman Charles Lebrun, die ook in 1762 naar ons land kwam. Zijn bezoek aan Delft was een soort bedevaart, want hij kwam hier speciaal voor de geboorteplaats van de door hem zeer bewonderde Hugo de Groot. Groot is zijn verontwaardiging als hij merkt dat de Delftenaars die hij er naar vroeg amper wisten wie dat was. 'Men kent dus in de stad zelf, die door de geboorte van grote mannen vermaard is geworden, die namen niet eens. Ziedaar wat er van de roem overblijft!' Eenzelfde ervaring deed hij op in Leiden, waar men volgens hem niet wist wie Rembrandt van Rijn was. Men vraagt zich af wie zijn gesprekspartners dan wel waren. Verbleef Lebrun in die tijd in eenvoudige herbergen, vijftig jaar later woonde de dan 73-jarige in het paleis op de Dam in Amsterdam, als prins Lebrun, hertog van Plaisance (=Piacenza), aartstresorier van het Franse keizerrijk en gouverneur-generaal namens keizer Napoleon van het bij Frankrijk ingelijfde Nederland. Als buitenplaats kon hij beschikken over het Haagse Huis ten Bosch. Het kan verkeren.

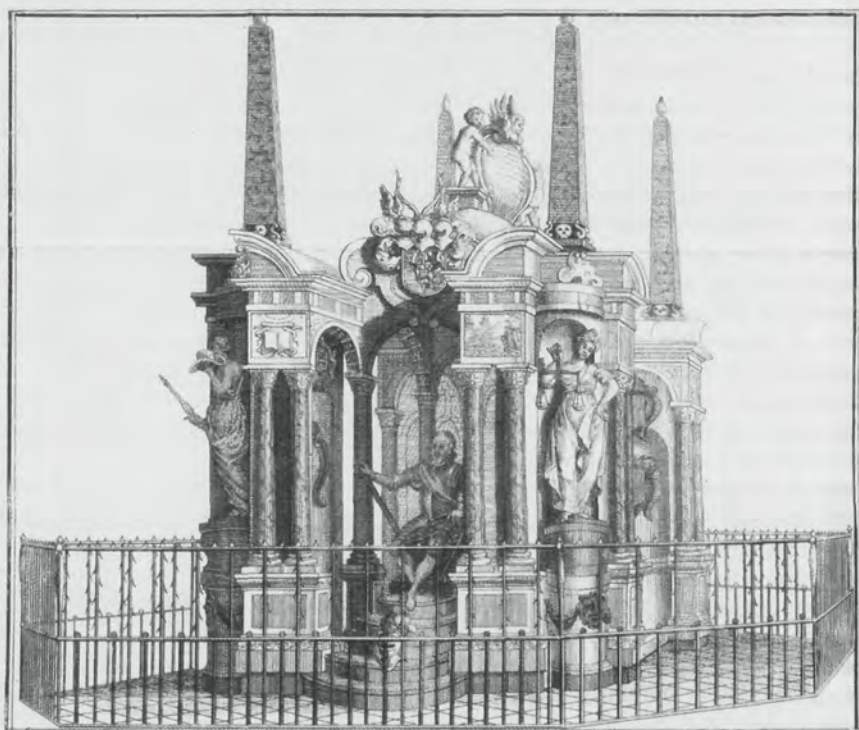
Welluidend klokkenspel

Enkele jaren later is het weer een prominente Italiaan die over ons schrijft: graaf Giuseppe Garampi, priester en prefect van de Vaticaanse archieven, die in 1764 een reis door Duitsland en de Republiek maakte. Op 5 juni stapte hij in Rotterdam in de 'barca' naar Delft, waar hij anderhalf uur doorbracht. Hij bewonderde een mooi plein, waarop het stadhuis en de aan Sint Vitus (!) gewijde hoofdkerk staan, op de toren waarvan zich het meest welluidende klokkenspel van al deze landen bevindt. Het regelmatige luiden der klokken is heel mooi. De later in Rome nog kardinaal geworden geestelijke vernam met genoegen dat een der protestantse vroedschappen in het geheim katholiek was en dat de jezuïeten er nog steeds een huis hadden, waarin pater Ovijn woonde. Garampi signaleerde buiten Delft een veld van witte aarde, waarvan de bekende Delftse majolica werd gemaakt, die de beste van heel Holland is. Op weg naar Den Haag over de Vliet bewonderde hij de fraaie laan met zijn dubbele rijen bomen.

Ook de Franse predikant Marc-Antoine Laugier vindt in 1766 Delft een aardige stad, op zijn Vlaams gebouwd met veel trapgevels. De Oude Kerk heeft een onregelmatig gotisch schip, zonder stenen overwelingen, een gebrek dat alle kerken in Holland vertonen. De toren staat uit het lood, net als in Pisa. Met namen neemt Laugier het niet zo nauw, want in de kerk ziet hij de tombe van Heinsius (Piet Hein!) en een gedenkteken voor Levenhooft, uitvinder van de microscopen. Op de Markt ('een aardig plein') staan een grote kerk en een mooi stadhuis. Overigens is het merkwaardig dat slechts weinig anderen de scheve toren van de Oude Kerk signaleren.

Een andere reislustige Fransman, de abt Gabriel-François Coyer, trekt in 1769 door Delft, 'een stad die men zou moeten bewonderen als men al niet in het land van de mooie steden was'. Hij zag met genoegen de monumenten voor onze grote mannen, maar stelde spijtig vast dat Hugo de Groot ontbrak. 'Zo gaat dat nu eenmaal met genieën!' Nog twaalf jaar zouden hij en Delft moeten wachten voor het huidige monument in de Nieuwe Kerk verscheen. Net als Farrington (1710) merkte hij op dat de stadsoeuvaaars een soort geheiligde status hadden.

De Engelsman Charles Burney reisde in die tijd door Europa om zoveel mogelijk op muzikaal gebied te horen en te vernemen. Van wat hij in de Republiek waarnam was hij niet onder de indruk en hij wist wel waarom: het is de Hollandse renteniersgeest die een eigen muzikale ontwikkeling in de weg staat. Eigenlijk had hij alleen waardering voor de klokkenspelen, bij zijn bezoek aan Delft in 1772 luisterde hij naar de befaamde organist en beiaardier Johannes Berghuys, die het Hemony-carillon in de Nieuwe Kerk bespeelde. Voor Burney was ons land op muziekgebied verder af te doen met 'the jingling of bells and ducats'. Of de familie Mozart, die in september 1765 van poort tot poort door Delft naar Den Haag trok – vader Leopold en zijn (wonder)kinderen Nannerl en Wolfgang Amadeus – ook het carillon hoorde, zullen we nooit weten, want daar schreven ze helaas niet over naar huis, wel over andere zaken.

*Het mausoleum voor Willem van Oranje door Hendrick de Keyser in de Nieuwe Kerk.
Anonieme gravure.*

Bezadigde mensen

De mening van een landgenoot over Delft en vooral zijn inwoners – andere schrijvers noemen ze niet speciaal – mag hier niet ontbreken. Het is de Leidse arts, natuurvorser en dichter Johannes le Francq van Berkhey, in zijn *Natuurlijke Historie van Holland*. In 1773 verscheen het deel waarin Delft wordt behandeld. Het is een vriendelijke en gemeenzame samenleving. Luister met instemming naar zijn oordeel over de Delftenaars: ze zijn bezadigd, ijverig, bescheiden en geduldig; stille, eerlijke en betrouwbare vaderlanders, ‘in Zeden de minstverbasterden onzer voornaamste Zuid-hollandsche Stedelingen’. Ze hebben ongeveinsde hoogachting, niet alleen voor de welgestelden (‘welker getal daar vrij aanzienlijk is’), maar ook voor de stadsbestuurders, waar ze steeds met de grootste achting en liefde over spreken. In andere steden is dat niet altijd zo. Vooral de deftige burgerstand in Delft bezit een grote oplet-

tendheid van geest, met een bestendig geduld, zie hun geleerden als Grotius en Leeuwenhoek. Het is duidelijk: Le Francq had iets met Delft, hij verdient hier een straatnaam.

De beroemde Fransman Denis Diderot had dat duidelijk niet. Hij had in het algemeen een negatief oordeel over onze beeldhouwkunst en bouwkunst; zijn doortocht in 1774 leidde slechts tot de opmerking: 'Over Delft kan ik niets anders zeggen dan dat het de begraafplaats van de prinsen van Oranje is'. Het is het bondigste oordeel uit deze reeks.

Een andere Fransman, de astronoom Joseph-Jérôme Le Français de Lalande, kwam in hetzelfde jaar, met speciale belangstelling voor sociale instellingen. Zo bezocht hij het Weeshuis en de daaraan gelieerde Fundatie van Renswoude. Bij de kerkelijke situatie maakt hij een aardige opmerking over de Waalse Kerk: die wordt bezocht door 'les gens comme il faut'.

Dat smaken kunnen verschillen bewees de Duitser Friedrich von Guenderode, ook nog in 1774, met zijn opmerking over het eerder zo geroemde carillon van de Nieuwe Kerk. Het werkte bij hem op zijn zenuwen, dag en nacht ieder kwartier dat vermoeiende 'Geklimper' (getingel)! Verder zag deze kamerheer van de markgraaf van Baden er ook niet veel in: als je Amsterdam hebt gezien heb je alle Nederlandse steden gezien. Als hij het boek van de eerder genoemde Hortense Des Jardins (1667) had gelezen was hij waarschijnlijk niet op reis gegaan.

Een plezierreiziger was wel de Zweed Jacob Jonas Björnsthål, die heel Europa en het Oosten doortrok, en daar in vele (ook in het Nederlands vertaalde) boeken verslag van deed. Op 10 september 1774 trok hij door Delft, gekomen met de trekschuit, 'men reist met deze vaartuigen gemakkelijk en voor eenen billijken prijs'. Als bereisd man kon hij het weten: de trekschuit of waterkoets was de geriefelijkste, regelmatigste en goedkoopste koets van Europa. Hij bezocht uiteraard de kerken en het Prinsenhof, en zag de kogelgaten. 'Boven deze beide gaten staat een steen met dit Hollandsch opschrift: Hier onder staen de Teykenen der koegelen daer mede Prins Willem van Orange is doorschooten op 10 Jul. Anno 1584'. Die tekst staat er nog steeds.

Klein China

Zoals de Venetianen in Delft hun Venetië herkenden, zo zag de Franse baron kolonel Charles de Montboissier op zijn beurt hier iets van China, bij zijn komst in 1776. 'Het lijkt op een Chinese stad, grote kanalen komen op een bepaald punt samen. De in diverse kleuren geschilderde huizen met hun trapgevels dragen ertoe bij. Talrijke barken met bontbeschilderde masten en wapperende vlaggen, de lichte ophaalbruggen, de kaden met ijzeren leuninggen, de hier en daar tussen de huizen en masten verspreide bomen, alles kortom roept de gedachte aan prenten van Chinese steden op'. Het is weer eens een andere visie.

Een anonieme Fransman had dat in 1786 ook, maar hij bleef dicht bij zijn laatste indruk, toen hij in 1786 per bark over een drukbevaren Schie uit Rot-

terdam kwam. 'Delft is klein maar aardig, met kanalen en bomenrijen, men zou het een miniatuur van Rotterdam kunnen noemen'. Venetië, China, Rotterdam, je kunt Delft kennelijk met alles vergelijken, dat maakt het misschien zo uniek. Onze anonymus vindt de grote kerken mooi, maar de kleinere (hij bedoelt duidelijk de voormalige kapellen) zijn 'erg lelijk en in slechte staat'. Hij ging verder te voet naar Den Haag, hij raadt iedere reiziger aan dat ook te doen, wat een heerlijk traject!

De Duitse romanschrijfster Sophie von La Roche-Gutermann, bevriend met Goethe, bestudeerde in 1787 het mausoleum in de Nieuwe Kerk, maar mogelijk met slecht licht, want in de vier symbolische staande vrouwenfiguren (deugden) herkende zij gewapende mannen 'in traurigen Stellungen'.

De Engelse schrijver Samuel Ireland vond het hier in 1789 een bijzonder ingeslapen boel. Hij deed braaf de verplichte ronde langs de bezienswaardigheden, en concludeerde: 'Deze stad is uitzonderlijk saai, en wordt hoofdzakelijk bewoond door mensen die voldoende fortuin hebben gemaakt om zich uit de zaken terug te trekken en zich verder muisstil in de wereld te houden'. Misschien hadden ze in dat jaar juist iets uit Parijs vernomen en hielden zich daarom zo rustig. De delftware, eens in heel Europa befaamd, is nu nog maar iets voor de keuken. Hij logeerde kennelijk in de Doelen, want in zijn inn – 'de grootste die ik heb gezien in Holland' – was een aparte ruimte voor de schutters, met een groot schilderij van Van Mierevelt. Het Tuchthuis kan men niet anders dan met deernis bekijken, twintig of zelfs tien jaar opsluiting voor allerlei vergrijpen is wel erg streng.

De Duitse geleerde Johann Forster, bevriend en vaak op studiereis met de befaamde botanicus en geoloog Alexander von Humboldt, schreef boeiende en literair waardevolle reisbrieven. Hij verdient hier onze aandacht omdat hij na zijn bezoek aan Delft in 1790 een geheel afwijkend oordeel had over het mausoleum: een smakeloos monument. Dat is wat anders dan de totnutoe vaak tegengekomen verheffing tot fraaiste monument van de Republiek.

Grootvaër

De Nederlander J.K. de Bruyne publiceerde in 1791 zijn *Het Vaderland*, met aardige stadsbeschrijvingen, doorspekt met historische toelichtingen. Over Delft weet hij feitjes te vermelden die men elders niet vindt. Bijvoorbeeld over de zware klok in de Oude Kerk, de Bourdon, die alleen bij plechtige gelegenheden werd (en nog steeds wordt) geluid, 'en bij den gemeenen man den naam van Grootvaër draagt'. Het stadhuis is geel geschilderd. 'De Regering [=stadsbestuur] heeft wel in overweging genomen om voor Hugo de Groot, op de Markt, voor dit haar Raadhuis, een standbeeld op te richten'. Dat standbeeld is er inderdaad gekomen, maar wel bijna een eeuw later. (Le Francq had het immers al gezegd: Delftenaars zijn bezadigd.) 'In deze stad heeft men oude Gebouwen, met een halve steens vernieuwing der voorgevelen, wel

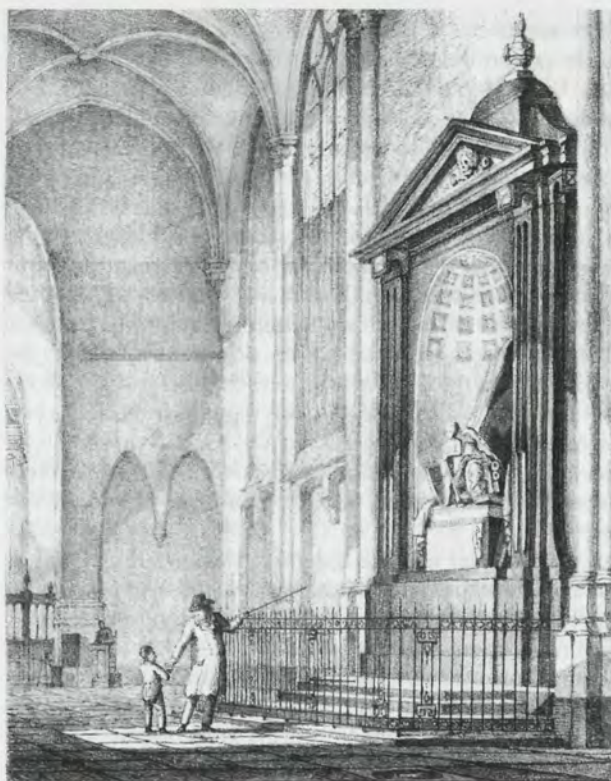
eens eene andere gedaante gegeven. Zij was, meen ik, de eerste die steenen Lantaarnpalen stelde, en de ijzeren leuninggen der bruggen wit deedt verwen'. Nog net in de tijd van de oude Republiek reisde de Engelse schrijfster Ann Radcliffe-Ward door ons land. Ze had toen al naam gemaakt met een boeiende beschrijving van Italië, hoewel ze er nooit geweest was. Vóór haar bezoek aan Delft in 1794 had ze er geen hoge verwachting van. Daar Delft noch handels- noch fabrieksstad was zou het wel een klein onbedorven plaatsje zijn, maar dat viel mee. Het is veel groter, men verdwaalt voortdurend. Het is er wel vrij vervelend, er wonen veel rijken, die maar één verdienste hebben: ze lopen er niet mee te koop. Stille rijken dus, maar hoe wist zij het dan? Ze slaat bij het zien van al die grachten, bruggen en kerken met tomben aan het mijmeren over de heldhaftige Opstandtijd, dat waren nog eens soldaten. En wat zag ze toen ze toevallig langs de Doelen kwam: schietoefeningen door verre van stoere knapen, lamlendige kerels, dat kwam vast door de lange periode van vrede sindsdien. Haar vergelijking tussen de Staatse troepen van weleer en een Delfts exercitiegenootschap van twee eeuwen later gaat uiteraard geheel mank. Maar wat zou ze gezegd hebben van onze Fluwelen Revolutie van een jaar later?

De Duitser Barthold Niebuhr was hier in 1808 tijdens het Koninkrijk Holland, als buitengewoon gezant met een speciale missie van de Pruisische koning. Hij had niet veel tijd voor 'die kleine plaats, die niet zeer belangrijk is' maar ging toch langs de geijkte monumenten, waarbij hij wel degelijk iets aan de Oude Kerkstoren zag, vanuit het noorden kijkend. 'Die leunt op een zekere onachtzame wijze tegen de huizen rechts van de kerk en wel op zulk een wijze, dat ik liever voor de dubbele huur in de huizen links zou wonen'. In het Prinsenhof wemelde het van soldaten, 'die ons intussen zeer voorkomend behandelden'.

Delfts wittebrood

Na de Franse inlijvingstijd in 1815 bezocht de Russische marineofficier Nikolaj Bestoezjev ons land, kort na zijn tsaar Alexander I. In Delft constateerde hij dat de stad 'beroemd is om haar wittebrood, en inderdaad, nergens ter wereld heb ik ooit beter wittebrood gegeten. Het is verboden dit brood uit Delft te voeren en om die reden is het van een stadsstempel voorzien'. Hij was zeer onder de indruk van de 'kathedraal' aan de Markt. 'De hoge gewelven, de somberheid van de enorme gothische kerk, het gedreun der voetstappen, de monumenten van grote mannen en grote gebeurtenissen brachten ons in een stemming van eerbiedige gevangenheid'.

Niets van dit alles bij onze landgenoot Paulus Strick van Linschoten, die in 1818 onder het pseudoniem Eleutherophilos (= de vrijheidsvriend) in het Duits een 'anti-diets' boek over zijn in het vorige jaar vanuit Duitsland - zijn tweede vaderland - gemaakte reis door ons land publiceerde. Een Nederlandse vertaling van het boek is enkele jaren later wegens de republikeinse strekking door minister C.F. van Maanen tegengehouden. Over Delft was hij

Grafmonument voor Hugo de Groot. Lepeintre vroeg zich af waarom De Groots vrouw geen monument had. Lithografie naar tekening van J. Jelgerhuis Rz., 1829.

van mening dat de oudste bewoners hun stad beter Fossarium of Fossafortia (Grachtenstad) hadden kunnen noemen, want Delft – volgens hem afgeleid van Delphi – was een geïsurpeerde naam! Alles wat Delft befaamd heeft gemaakt dankt de stad uitsluitend aan Willem van Oranje, die het tot zijn woonplaats maakte. Over deze laatste kwam hij bij zijn nieuwe landgenoten met de merkwaardige conclusie dat de moordenaar Balthasar Gerards veel heeft bijgedragen tot de 'Reinerhaltung' van de prins, en hem zo misschien een grote dienst heeft bewezen. Als hij langer had geleefd zou er nú weinig van zijn roem over zijn. Over onze stad verder nog: 'Ik ken geen treuriger stad dan Delft, hoewel er veel uitstekende straten zijn met goede huizen'. Toch nog een compliment!

De Engelsman John Murray of Clermont maakte in 1819 zijn 'Tour in Holland'. Na vanuit de trekschuit uit Rotterdam tot zijn verbazing gezien te hebben dat alle huizen langs de Schie dezelfde namen hebben (Zomerlust, Rust en Lust

De Haagsepoort in het begin van de negentiende eeuw. Lithografie door de Gebroeders Van Lier.

enz.) en alle dorpen alleen van naam verschilden, maar verder volkomen gelijkvormig zijn, kwam Delft in zicht. 'De twee kerken ziet men buitengewoon mooi, dat gezicht is reeds door verscheidene Hollandse schilders op het doek gebracht'. Eenmaal in de stad zijnde merkte hij dat die smal en nauw was, maar dat er binnen de muren toch nog vele tuinen en zelfs onbebouwde stukken grond lagen. 'Het plaveisel is uitermate slecht, de stenen zijn scherp en puntig en men kan bijna niet wandelen in Delft'. Toch haalde hij wandelend het Noordeinde voor de schuit naar Den Haag.

Pierre Lepeintre-Desroches heette de Fransman die in 1828 verscheen. Na met tegenzin een tijdje in Rotterdam vertoefd te hebben ging hij naar Delft, dat hij in enkele uren door had, 'meer dan genoeg om de stad goed te leren kennen'. Delft is net zo gebouwd als Rotterdam, 'alleen is er helemaal geen lawaai, men is in een stad van renteniers; ze is die titel waardig door de een-tonigheid en de gezondheid'. Bij het zien van het gedenkteken voor Hugo de Groot in de Nieuwe Kerk vroeg hij zich af waarom er voor diens vrouw ook niet zoiets was, zij had immers altijd haar man moedig terzijde gestaan!

Rijke Mijnheers

De schrijfster Anna Barbara van Meerten-Schilperoort uit Gouda maakte in 1829 een grote reis door het (dubbele) Koninkrijk. In Delft constateerde zij dat er van de vroegere welvaart 'nu nog slechts eene schaduw van dat alles overig is'. In de goede tijd hebben veel renteniers zich hier gevestigd, maar

Zo tekende Harriet Gunn-Turner in 1834 het uitzicht uit haar kamer in het logement De Gouden Molen bij de Haagsepoort. Afbeelding uit haar reisverslag.

door de 'willekeurige vermindering der landspapieren' (de beruchte tiërcering uit de Franse tijd) zijn velen tot een 'staat van bekrompenheid, zoo al niet behoefte' gebracht en hebben de stad verlaten. In verband met een oude Hollandse wet, volgens welke een pand moest worden gesloopt als het in openbare veiling niet genoeg opbracht om de verschuldigde belasting te voldoen, zijn er in die tijd wel honderd huizen afgebroken. De stad bestaat nu grotendeels van doorvaart, en daar het reizen steeds meer toeneemt is de doortocht met rijtuigen en schepen hier aanmerkelijk en duurt dag en nacht voort. 'Delft is dus inderdaad geene zoo stille plaats als men zich die dikwijls voorstelt'. Een aardige relativering van het kennelijk intussen gegroeide beeld, zie de opmerkingen van Lepeintre en de hierna volgende Wienbarg. Het Prinsenhof - 'eens het eerwaardig verblijf van Neêrlands Vader' - was tot haar spijt in gebruik als kazerne. (Elders, bijvoorbeeld in het immense pauselijk paleis in Avignon was dat in die tijd ook, dus we hoeven ons niet zó te generen). Die andere herinnering aan Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk mag dan wel voor een meesterstuk van beeldhouwkunst doorgaan, 'thans zou men minder bijwerk en meer éénheid in hetzelfde verlangen'.

In de jaren 1830-31 woonde de Duitser Ludolf Wienbarg in ons land als gouverneur bij het gezin van de Deense gezant. Hij had kennelijk de gelegenheid om het land grondig te verkennen; terug in Duitsland verscheen zijn reisboek, dat ondanks de kritische toon en scherpe pen een interessant beeld gaf. Hij had het niet op de doorsnee-Hollanders, ze zijn stijf, nuchter, prozaïsch, weinig vriendelijk. Wat vindt hij van Delft? 'Het is de doodste stad van Holland. Er wonen vele rijke Mijnheers, die van de rente van hun vermogen leven, dat

hun voorvaders meestal in Indië vergaard hebben. Maar ze houden zich muistil achter de gordijnen, het is het grootste aardse geluk waaraan de rijk geworden Hollander zich overgeeft'. Niet zonder humor geeft hij vaak rake typering, zoals de 'naszure Gesichter' die hij ziet, men kan er natzuur en Nassau uit halen. Wienburg maakte met Heinrich Heine en andere jonge schrijvers deel uit van de groep 'Jungdeutschen', die Duitsland wilden openbreken, weg met Kleinstaaterei, grenzen, slagbomen, douanes. Hun geschriften werden in 1835 door de Bondsdag verboden als antichristelijk en vijandig en hun politieke oppositie werd onderdrukt.

De Engelse Harriet Gunn-Turner maakte in 1834 een vierdaags toertje door Holland. Zij had het in Delft tussen twee schuiten door al gauw gezien: die drie tombes in de Oude Kerk waren lelijk en onaangenaam. Het mausoleum in de Nieuwe Kerk, waarvan ze had gehoord dat dat het fraaiste beeldhouwwerk van Holland was, beschouwde ze als een persoonlijke belediging, ze was 'grivously disappointed'.

De Duitse dominee F.W. Dethmar nam er in 1835 meer de tijd voor. Reizigers die een land en een volk willen leren kennen, moeten raadhuisen en kerken bezoeken, en zelf de torens bestijgen om van bovenaf een indruk op te doen, vindt hij. Hij deed het zelf ook in Delft, hij zag een stille stad en een Marktplaats, zo groot dat het zelfs in de grootste stad nog een sieraad zou zijn. Hij stelde vast dat de in 1806 in Brunswijk overleden vader van koning Willem I nog steeds niet was bijgezet in de Nieuwe Kerk. (Het zou nog tot 1958 duren voor Willem V voorgoed naar Delft kwam). Zijn algemene oordeel: Delft heeft niets meer van belang, het leeft van de vroegere bloei en het door vlijt vergaarde kapitaal, van de dagelijkse nering en van de vreemdelingen die in grote aantallen met diligence en trekschuit komen en gaan.

De laatste van die vreemdelingen die we hier aan het woord laten is de Duitse aardrijkskundige Johann Kohl, die ons in 1849 bezocht. Op 3 juni 1847 was intussen de spoorlijn Rotterdam-Den Haag geopend, Delft werd door een station in de versnelde vaart der volken opgenomen, maar voor Kohl hoefde het niet. Hij zwoer bij de zojuist genoemde oude transportmiddelen, waarmee hij dan ook naar Delft en de andere Hollandse steden kwam. Hij bekeek hier de gebruikelijke zaken; als vakman stelde hij vast dat al die steden van Rotterdam tot Amsterdam toch wel bijzonder dicht op elkaar lagen. En dan had hij de Randstad Holland nog niet eens met de trein gedaan!

Literatuur

Bibliografieën en bloemlezingen

- Bientjes, Julia. *Holland und der Holländer im Urteil deutscher Reisender, 1400-1800*. Groningen: Wolters, 1967. Proefschrift Amsterdam.
- Blok, P.J. *Relazioni Veneziane: Venetiaansche berichten over de Vereenigde Nederlanden van 1600-1795*. Rijks geschiedkundige publicatiën; 7. 's-Gravenhage: Nijhoff, 1909.
- Brugmans, G. (= Grietje Alingh Brugmans). *Onder de loupe van het buitenland*. Baarn: Hollandia drukkerij 1929.

- Fuchs, J.F.(= J.M.). "Hoe buitenlanders over Delft oordeelden: Onze stad in de 19e eeuw." *Delftsche Courant*, 14 november 1939.
- Fuchs, J.M., & W.J.Simons. *Het zal je maar gezegd wezen: Buitenlanders over Nederland*. Den Haag: Kruseman, 1977.
- Jacobsen Jensen, J.N. *Reizigers te Amsterdam: Beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen vóór 1850*. 2 dl. Amsterdam: Genootschap Amstelodamum, 1919-1936.
- Koumans, Madeline M.C. *La Hollande et les Hollandais aux XIXe siècle vus par les français*. Maastricht: Van Aelst, 1930. Proefschrift Leiden.
- Murris, Roelof. *La Hollande et les Hollandais au XVIIe et XVIIIe siècles, vus par les français*. Paris: Edouard Champion, 1925. Proefschrift Amsterdam (UvA).
- Strien, C.D. van. *British travellers in Holland during the Stuart period: Edward Browne and John Locke as tourists in the United Provinces*. Leiden etc.: Brill, 1993. Proefschrift Amsterdam (VU), 1989.
- Strien, Kees van. *Touring the Low Countries: Accounts of British travellers, 1660-1720*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998.
- Strien, Kees van. *De ontdekking van De Nederlanden: Britse en Franse reizigers in Holland en Vlaanderen, 1750-1785*. Utrecht: Het Spectrum, 2001.
- Strien-Chardonneau, Madeleine van. *'Le Voyage de Hollande': Récits de voyageurs français dans les Provinces-Unies, 1748-1795*. Oxford: Voltaire Foundation, 1994. Proefschrift Groningen, 1992.
- Vrankrijker, A.C.J. de. *In andermans ogen*. Utrecht: Het Spectrum, 1942.

De reizigers

Alvarez, Vicente (1549).

P.C. Visser, *Delft: Bladzijden uit zijn geschiedenis*. Delft: Elmar, 1969.

Anhalt-Cöthen, Ludwig zu (1596).

"Reisebeschreibung von ihm selbst in deutsche Verse gebracht." In Johan Christoff Beckman, *Accessiones historiae Anhaltinae*, Zerbst: Zimmermann, 1716.

Anonymus, Frans (1682).

L'enfant gâté, ou le debauché de la Haye. Delft: P. Boll, 1682.

Anonymus, Ned. (1723).

De Wandelaars of vermakelyke reyze door gantsch Noord- en Zuyd-Holland, gedaan door vier personen te voet. Amsterdam: Jac. Loveringh, 1733.

Anonymus, Frans (1736).

E. van Biema. "Een reis door Holland in 1736." *Oud-Holland* 28 (1910), 77ff.

Anonymus, Eng. (1743).

A description of Holland: or, the present State of the United Provinces: wherein is contained, a particular account of the Hague, and all the

principal cities of the Republick. London: [z.n.], 1743.

Anonymus, Frans (1786).

'Journal de mon voyage en Hollande', Handschrift in Bibliothèque municipale, Lille (Van Strien-Chardonneau 1994).

Aragona, Luigi d' (1517).

Zie Beatis.

Beatis, Antonio de (1517).

H.E. van Gelder. "Een Italiaansch reiziger over ons land." *Oud-Holland* 35 (1917), 12ff.

Beckmann, Johann (1762).

"Johann Beckmann's Dagboek van zijne reis door Nederland in 1762," uitgeg. door G.W. Kernkamp. *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* 33 (1912), 312-473.

Belli, Francesco (1626).

Francesco Belli, *Osservazioni nel viaggio*. Venetie: Gio. Pietro Pinelli, 1632. (Blok 1909)

Bestoezjev, Nikolaj (1815).

Over Holland in 1815, uit het Russisch vert. en van een naw. voorz. door J. van het Reve-Israël. 3e druk. Leiden: De Slavische Stichting, 1989. Vertaling van *Zapiski o Gollandii 1815 goda*. St. Petersburg, 1821.

Björnsthål, Jacob Jonas (1774).

J.J. Björnsthåls Reize door Europa en het Oosten, V. Het dagboek der reize door Zwitserland, Duitschland, Holland en Engelland. Utrecht: G. van den Brink; Amsterdam: Wed. van Esveldt en Holtrop, 1783.

Bovio, Giulio & Guido de (1677).

Een Italiaansche reisbeschrijving, red. G. Brom. *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 36 (1915): 81-230.

Brereton, William (1634).

Sir William Brereton. *Travels in Holland, the United Provinces, England, Scotland, and Ireland*, M.DC.XXXIV-M.DC.XXXV. Manchester: printed for the Chetham Society, 1844.

Browne, Edward (1668).

Naukeurige en gedenkwaardige reysen van Edward Brown door Nederland, Duytsland, Hongaryen, Servien, Bulgarien, Thessalien, Oostenrijk, Stiermark, Carintbien, Carniole, en Friuli, enz. Amsterdam: Ten Hoorn, 1682.

Bruyne, J.K. de (1791).

Het vaderland, met geheel nieuw geteekende en gekleurde kaarten van iedere provincie, de generaliteitslanden en de geheele republiek, en zeer gewigtige vaderlandsche afbeeldingen. Amsterdam: Johannes Allart, 1791. In getypte kopie ca. 1940 van de Delftse bladzijden door mej. Beydals toegeschreven aan J.K. de Bruyne.

Buchelius, Arnoldus (1597 e.v.).

Diarium van Arend van Buchell, uitg. door G. Brom en L.A. van Langeraad. Werken uitg. door het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht); 3e serie, nr. 21. Amsterdam: Müller, 1907.

Burney, Charles (1772).

Charles Burney. *The Present State of Music in Germany, the Netherlands and the United Provinces*. London: T.

Beckett, 1773.

Carstairs, William (1685).

Journal and expenses of a journey in Holland and Flanders: Selections from the Family Papers Preserved at Caldwell, ed. W. Mure. Maitland Club, new series; vol. VII. Paisley, 1883.

Child, Francis (1697).

'A Journal of my Travels through the United Provinces', handschrift London Metropolitan Archives; handschrift (Van Strien 1998).

Contarini, Pietro (1617).

Verhaal van de reis van Pietro Contarini, handschrift in Staatsarchief Venetië (Blok 1909).

Correr, Marcantonio (1611).

Verhaal der reis van Marcantonio Correr, handschrift in Staatsarchief Venetië (Blok 1909).

Cosimo III de' Medici (1667 e.v.).

De twee reizen van Cosimo de' Medici, prins van Toscane, door de Nederlanden (1667-1669): journalen en documenten, uitgeg. door G.J. Hoogewerff. Werken uitg. door het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht; 3e serie, no. 41. Amsterdam: Müller, 1919.

Coyer, Gabriel-François (1769).

G.-F. Coyer, *Voyages d'Italie et de Hollande*. Paris: Duchesne, 1775.

Decker, Matthew (1748).

Het dagboek van Sir Matthew Decker: een Nederlandse Engelsman over Nederland in 1748 en de buitens in de 18e eeuw, van comment. voorz. en bew. door A. Doedens, L. Mulder en A.C. Bijsmans. Baarn: Bosch & Keuning, 1987.

Des Jardins, Hortense (1667).

Marie-Catherine-Hortense Desjardins. *Lettres Et Billets Galants*. Paris: Barbin, 1668.

Dethmar, F.W. (1835).

F.W. Dethmar, *Freundliche Erinnerung an Holland und seine Bewohner: Zugleich ein Wegweiser für Reisende*; Essen, Rotterdam: G.D. Bädeker, 1838/41.

Diderot, Denis (1774).

Oeuvres inédites de Diderot. Nouv. éd. Paris: Brière, 1821. Bevat: Voyage de

- Hollande: 1773.
- Eleutherophilos (1817).**
Eleutherophilos. *Vertraute Briefe während eines Durchflugs durch einen Theil der nördlichen Provinzien des Königreichs der Niederlande im Sommer des Jahrs 1817 in topographischer, historischer, politischer, literarischer und religiöser Hinsicht*; [Mannheim; [z.n.], 1818]
- Evelyn, John (1641).**
Memoirs illustrative of the life and writings of John Evelyn: comprising his diary, from the year 1641 to 1705 - 6, and a selection of his familiar letters; in two volumes, ed. by William Bray. London: Colburn, 1818.
- Farrington, John (1710).**
John Farrington. *An account of a journey through Holland, Frizeland, etc. in severall letters to a friend: to Mr. N.H.*, selected, annotated & ed. by P.G. Hofwijzer & students of the Department of English of the University of Leiden. Leiden: Academic Press Leiden, 1994.
- Ferrner, Bengt (1759).**
"Bengt Ferrner's dagboek van zijne reis door Nederland in 1759," uitgeg. door G.W. Kernkamp. *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* 31 (1910), 314-509.
- Fitzwilliam, William (1663).**
'The Voyage of the Low Countrys and of Some Part of France,' handschrift in Northampton, Northamptonshire Record Office (Van Strien 1998).
- Forster, Johann (1790).**
Georg Forster. *Ansichten vom Niederrhein, von Brabant, Flandern, Holland, England und Frankreich im April, Mai und Junius 1790*. Georg Forsters Werke; Bd. 9. Berlin: Akademie-Verl., 1958.
- Françq van Berkhey, Johannes le (1773).**
Natuurlijke Historie van Holland, 4e deel, 1. Amsterdam: Yntema en Tieboel, 1779
- Garampi, Giuseppe (1764).**
Viaggio in Germania, Baviera, Svizzera, Olanda e Francia compiuto negli anni 1761-1763: diario del Giuseppe Garampi, ed. Gregorio Palmieri. Roma: Tipografia Vaticana, 1889.
- Giorgi, Giorgio (1626).**
'Osservazioni in suoi viaggi dell'Olanda e di Francia,' handschrift in Staatsarchief Venetië (Blok 1909).
- Giustiniano, Giorgio (1608).**
Verslag van de reis door de Vereenigde Nederlanden, ondernomen door Giorgio Giustiniano, handschrift in Staatsarchief Venetië (Blok 1909).
- Goessen, Jan (1252).**
D.P. Oosterbaan. *Zeven eeuwen: Geschiedenis van het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft*. Delft: Gaade, 1954. Proefschrift Groningen, blz. p. 6-9; M.J. van Lieburg. "Reinier de Graaf (1674-1717) en de 'Rijmkroniek' van Klaas Kolijn." *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 9 (1977): 4-25.
- Guenderode, Friedrich von (1774).**
F.J. von Günderode. *Beschreibung einer Reise aus Teutschland durch einen Theil von Frankreich, England und Holland*; Breslau: Johann Ernst Meyer, 1783.
- Gunn-Turner, Harriet (1834).**
Letters written during a four-days' Tour in Holland, in the Summer of 1834. London; [Eigen uitgave], 1834.
- Haller, Albrecht von (1727).**
Albrecht Hallers Tagebücher seiner Reisen nach Deutschland, Holland und England 1723-1727, mit Anmerkungen hrsg. von Ludwig Hirzel. Leipzig: Hirzel, 1883; *Haller in Holland: het dagboek van zijn verblijf in Holland (1725-1727)*, ingeleid en geann door G.A. Lindeboom. Delft: Gist- en Spiritusfabriek, 1958.
- Hessen-Cassel, Otto van (1611).**
Itinerarium; handschrift in Kassel, Landesbibliothek. Delftse passage in R.F.P. de Beaufort, *Het Mausoleum der Oranje's te Delft*. Delft, J. Waltman Jr., 1931.
- Ireland, Samuel (1789).**
S. Ireland. *A picturesque tour through Holland: Brabant, and part of France; made in the autumn of 1789*. London: T. & I. Egerton, 1790.
- Jacobæus, Holger (1674).**
Holger Jacobæus' Rejsebog, (1671-

- 1692), udg. efter Originalhaanskriften af Villh. Maar, København, 1910.
- Karel II, Koning (1660).**
P.C. Visser. "Karel II van Engeland was enige uren in Delft." In *Delft, bladzijden uit zijn geschiedenis*. Delft, 1969.
- Karel V, Keizer (1540).**
C. Postma. *Gemeenlandshuis van het hoogheemraadschap van Delfland te Delft*. Delft: Hoogheemraadschap van Delfland, 1975, blz. 7-9.
- Kiechel, Samuel (1585).**
Die Reisen des Samuel Kiechels, aus drei Handschriften hrsg. von K.D. Hassler. Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart; 86. Stuttgart, 1866.
- Kohl, Johann (1849).**
J.G. Kohl. *Reisen in den Niederlanden*. Leipzig: Arnoldische Buchhandlung, 1850.
- Lalande, Joseph-Jérôme Le Français de (1774).**
'Voyage de Hollande,' handschrift in Bibliothèque Institut de France, Paris (Van Strien-Chardonneau 1994).
- La Motraye, Aubry de (1713 e.v.).**
Voyages du Sr. A. de la Motraye en Europe, Asie et Afrique. La Haye: T. Johnson & J. van Duren, 1722.
- La Roche-Gutermann, Sophie von (1775).**
Tagebuch einer Reise durch Holland und England. Offenbach am Main: Ulrich Weisz & Carl Ludwig Brede, 1788.
- Laugier, Marc-Antoine (1766).**
'Détail de tout ce que nous avons observé et éprouvé dans notre voyage de Hollande,' in *Correspondance de La Curne de Saint-Palaye*, Bibliothèque Nationale, Paris (Van Strien-Chardonneau 1994).
- Lebrun, Charles (1762).**
A.-B. Marie Du Mesnil, *Mémoires sur le prince Lebrun, duc de Plaisance, et sur les événements auxquels il prit part sous les Parlements, la Révolution, le Consulat et l'Empire*. Paris: Rapilly, 1828.
- Lemaire, Charles (1681).**
'Voyage anonyme et inédit d'un Janséniste en Flandre et en Hollande.'

- Revue de Géographie*, t. XXIII-XXIV. Paris: Ch. Delagrave.
- Lepeintre-Desroches, Pierre M.M. (1828).**
Quatre mois dans les Pays-Bas. Paris: Leroux, 1830.
- Meerten-Schilperoort, Anna Barbara van (1829).**
A.B. van Meerten. *Reis door het Koninkrijk der Nederlanden en het Grootberzogdom Luxemburg voor jonge lieden*; Amsterdam: Schalekamp en Van de Grampel, 1829.
- Monconys, Balthasar de (1663).**
B. de Monconys. *Journal des voyages*; Lyon: Boissat & Remeus, 1665.
- Montboissier, Charles de (1776).**
'Journal d'un voyage dans le pays entre Sambre et Meuse, le comté de Namur, la Flandre, le Brabant, la Hollande, Aix-la-Chapelle et Spa.' Handschrift Bibliothèque municipale, Lille (Van Strien-Chardonneau 1994)
- Moryson, Fynes (1592).**
An Itinerary written by Fynes Moryson, ... containing his ten Yeeres Travell through the twelve Domjnings of Germany, Bohmerland, Switserland, Netherland, Denmarke, Poland, Italy, Turkey, France, England, Scotland, and Ireland; London: Beale, 1617.
- Murray of Clermont, John (1819).**
Oud-Holland, 1925, blz. 101.
- Mylius, Christlob (1753).**
'Tagebuch seiner Reise von Berlin nach England.' In *Job. Bernouilli's Archiv zur neuern Geschichte, Geographie, Natur- und Menschenkenntnis*. Leipzig, 1787.
- Neumayr von Ramssla, Johann Wilhelm (1613).**
Des ... Herrn Johann Ernsten des Jüngern, Hertzogen zu Sachsen... Reise In Franckreich, Engelland und Nederland, Beschrieben durch Johan Wilhelm Neumayr von Ramssla. Leipzig: Henning Groß der Jüngern, 1620.
- Niebuhr, Barthold (1808).**
Nachgelassene Schriften B. G. Nieubuhrs nichtphilologischen Inhalts. Hamburg: Perthes, 1842.

Ogier, Charles (1636).

Kurt Schottmüller. "Reiseeindrücke aus Danzig, Lübeck, Hamburg und Holland 1636 nach dem neuentdeckten II. Teil von Charles Ogiers Gesandtschaftstagebuch." *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* 52 (Danzig, 1910).

Pallavicino, Lazaro Opizio (1676).

G. Brom, 'De Keulsche nuntius.' *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 32 (1911), blz. 63-99.

Pepys, Samuel (1660).

The diary of Samuel Pepys, with an introd. and notes by G. Gregory Smith. London, 1905.

Rathgeb, Jacob (1592).

Warbaffte Beschreibung zweyer Raisen. Tübingen: Cellius, 1603.

Ray, John (1663).

J. Ray. *Observations topographical, moral, and physiological; made in a journey through part of the Low-countries, Germany, Italy, and France*. London: John Martyn, 1673.

Shaw, Joseph (1700).

J. Shaw. *Letters to a nobleman from a gentleman travelling thro' Holland, Flanders and France*. London: Daniel Midwinter, 1709.

Skippon, Philip (1663).

'An account of a journey made thro' part of the Low-Countries, Germany, Italy and France.' In A. & J. Churchill, *A collection of voyages and travels*, t. 6. London 1732.

Strick van Linschoten, Paulus (1817).

zie Eleutherophilos.

Style, Thomas (1669).

A Voyage through the Low Country, Germany, Italy and France. Handschrift in Charlottesville, Virginia, Univ. of Virginia Library (Van Strien 1998).

Taylor, Joseph (1707).

J. Taylor. *A relation of a voyage to the army: in several letters from a gentleman to his friend in the year 1707*, ed. by C.D. van Strien. Leiden: Academic Press, 1997.

Thornhill, James (1711).

Sir James Thornhill's Sketch-book travel journal of 1711: a visit to East Anglia and the Low Countries, ed. by Katharine Fremantle. Utrecht: Haentjens Dekker en Gumbert, 1975.

Uffenbach, Johann Friedrich & Zacharias Conrad von (1710).

Herrn Zacharias Conrad von Uffenbach Merckwürdige Reise durch Niedersachsen Holland und Engelland. Ulm; Memmingen: Gaum, 1753.

Waldstein, Zdenkonius (1599).

'Reisbeschrijving van den Boheem-schen edelman Waldstein,' In J.A.F.Orbaan. *Rome: Vaticaanse bibliotheek: Beschelden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden*, 170-178. Rijks geschiedkundige publicatiën: Kleine serie; 10. 's-Gravenhage: Nijhoff, 1911.

Wedel, Lupold von (1581 e.v.).

'Beschreibung seiner Reisen und Kriegserlebnisse,' ed. M. Bär. *Baltische Studien* 45 (Stettin 1895).

Wienberg, Ludolf (1830/31).

L. Wienberg. *Holland in den Jahren 1831 und 1832*. Hamburg: Hoffmann & Campe, 1833.

Willebrandt, Johann Peter (1757).

J.P. Willebrandt. *Historische Berichte und practische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland, in die Niederlande, in Frankreich, England, Dänemark, Böhmen und Ungarn*. Hamburg: Bohn, 1758.

Legendig Vastgoed

VBO MAKELAAR

SCVM

STICHTING
CERTIFICERING
VBO MAKELAARS

Uw adviseur bij uitstek voor :

- Advies / bemiddeling aan- / verkoop registergoed
  - Taxaties registergoed
- Beheer Verenigingen van Eigenaren
- Advies / bemiddeling hypotheeken & verzekeringen

Zzoekowlaan 51
2625 PK DELFT
Telefoon / fax 015 - 257 02 47
Internet : www.vbo.nl

Bezoek ook eens "Prentbriefkaarten van Delft"

Internet : www.freecardworld.com

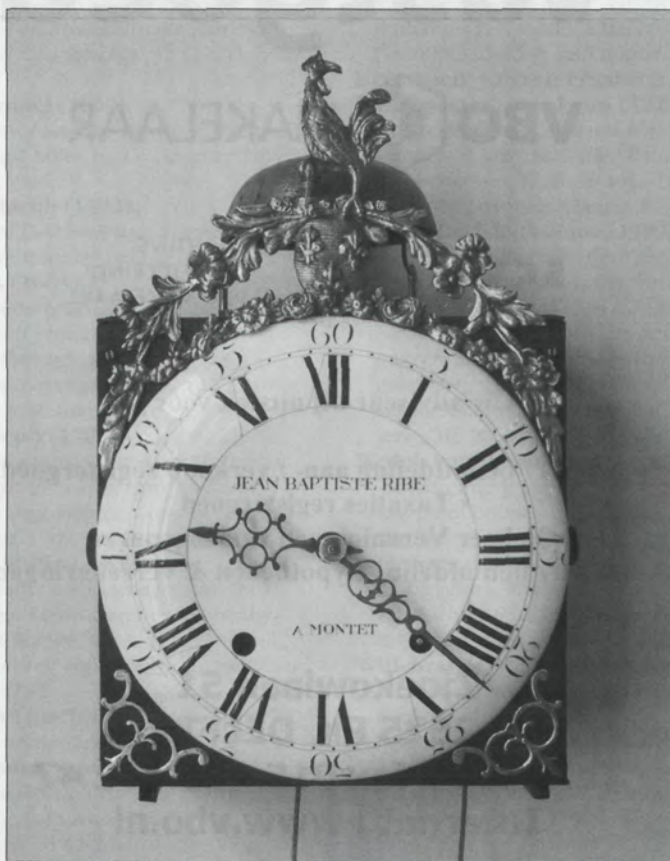
Klik op de Ansichtkaart van Delft

SINDS

VAN LOENEN

1842

KLOKKEN, HORLOGES, BAROMETERS EN
ANDERE TIJDSVERSCHIJNSELEN

*comtoise haantjesklok, omstreeks 1790
volledig gerestaureerd, 10 jaar garantie*

STADSUURWERKMAKERS

MARKT 63 2611 GS DELFT 015 - 2123735

Klok kijken in Delft

L.J. Meilink-Hoedemaker

Dit artikel biedt een overzicht van de openbare uurwerken in Delft, chronologisch gerangschikt naar hun ontstaan. De belangrijkste locaties zijn het Stadhuis, de toren van de Oude Kerk, de toren van de Nieuwe Kerk, de kapel van het Sint Joris Gasthuis, de kapel van het Oude Gasthuis, en de Schiedamse Poort. Na een korte bouwgeschiedenis wordt telkens de geschiedenis van het uurwerk verteld en het uurwerk beschreven, met enige nadruk op de zichtbare tijdaanwijzing. Waar mogelijk wordt de tekst geïllustreerd met contemporaine afbeeldingen en foto's van de nog bestaande uurwerken.

Inleiding tot de openbare tijdaanwijzing

In onze streken hangt de ontwikkeling van de openbare tijdaanwijzing samen met die van de luidklokken. Reeds in de vroege Middeleeuwen kondigden klokken in kloosters het tijdstip aan van de maaltijden, het waken, het slapen en het bidden. Het betrof kleine klokken die niet ver hoefden te dragen. Later in de Middeleeuwen gebruikte men ook in seculiere kerken klokken, bijvoorbeeld om iedere drie uur de gebeden van de Zeven Getijden aan te geven. Hiervoor werden grotere klokken gebruikt dan die van de kloosterkerken, omdat ze in de gehele stad goed te horen moesten zijn. Van lieverlede kregen deze klokken die eerst alleen voor kerkelijk gebruik bedoeld waren, ook de functie van tijdsein voor de burgerij.

In de veertiende eeuw werd in Europa het torenuurwerk ontwikkeld om het tijdsignaal langs mechanische weg ten gehore te brengen op een klok. Naar de slagklok werd het uurwerk ook 'klok' genoemd. Deze vroege torenuurwerken waren nog niet voorzien van een wijzerplaat en wijzer.

Delft heeft op het gebied van uurwerken en klokken een rijk verleden. De kerktorens van de Oude en de Nieuwe Kerk herbergen van oudsher indrukwekkende geluizen. Oosterbaan heeft daarover in het verleden uitvoerig gepubliceerd.

Solitaire luidklokken werden geluid om een gebeurtenis aan te kondigen; in sommige gevallen met de functie van een tijdsignaal. De bekendste voorbeelden hiervan in Delft zijn de werkklok en de wachtklok. De werkklok in de toren van de Nieuwe Kerk gaf het begin en het einde van de werktijden aan. De wachtklok van het Stadhuis werd geluid bij het openen en sluiten van de stadspoorten. 's Nachts kon de wachtklok geluid worden bij onraad in de stad. De torenwachter maakte hiervoor ieder half uur een rondje op de omloop van de toren van het Stadhuis en hij gaf ieder heel uur op de hoeken een trompetsignaal ten teken dat hij zijn taak nauwgezet vervulde. Dit

trompetsignaal is een wel heel bijzondere vorm van tijdsignaal. Zoals in veel Hollandse steden, werden in Delft de aanschaf van de grote stadsuurwerken, het jaarlijks onderhoud ervan en ook de grote reparaties aan deze werken verantwoord in de stadsrekeningen. Naast deze stadsrekeningen zijn de Resolutieboeken en de Besoigneboeken van de burgemeesters –in Delft spreekt men van de lopende Memorialen– een belangrijke bron van informatie over de stadsuurwerken.

1440 – het Minderbroedersklooster

Sinds ongeveer 1440 verbleven er in Delft monniken van de orde van Sint Franciscus. In 1449 werd hun verblijf gelegaliseerd en namen zij hun intrek in het Minderbroedersklooster, op de plaats waar nu de Beestenmarkt is. Het gebouw was voorzien van een uurwerk. Tijdens de beeldenstorm van 1566 werd het klooster afgebroken, maar kort daarna door de broeders herbouwd. Het uurwerk was mede in de wederopbouw betrokken, immers, het werd in 1570 gerepareerd en vermaakt door de uurwerkmaker meester Jan Dircxs. Er zijn geen concrete aanwijzingen voor wijzerplaten op dat uurwerk. In 1572 verlieten de broeders van deze congregatie Delft. Boitet vermeldt in 1729 dat het gebouw is afgebroken. Het uurwerk moet bij die afbraak verloren zijn gegaan.

Circa 1555 – een uurwerk op het Stadhuis

Reeds in 1555 is er sprake van een uurwerk op het Stadhuis. Het werd toen gerepareerd door de Delftse uurwerkmaker meester Jan van Loeve. Hij verplichtte zich het zijn leven lang te onderhouden tegen een jaarlijks vast bedrag. Dit kan er op wijzen dat hij, meester Jan, dit uurwerk ook vervaardigd heeft. In oktober 1566 werd het uurwerk grondig onder handen genomen door Sebastiaen Heyndrics. Hij haalde het eerst uit elkaar, daarna verving hij een lager, waarna hij het uurwerk weer in elkaar zette. Mogelijk was het uurwerk toen al voorzien van een voorslag en van een zichtbare tijdaanwijzing door wijzers op wijzerborden, maar details daarover ontbreken. Dit uurwerk heeft gefunctioneerd tot 1570. In 1578 werd dit uurwerk verkocht aan de klokkengieter Hendrik van Trier, die toen in Delft een werkplaats had.

1566 – twee klokjes op stadspoorten

(afb. 1)

Delft was omgeven door wallen met bastions en poorten. Fragmenten van dit stelsel zijn nog herkenbaar rond het huidige stadscentrum. De poorten waren van belang voor het interlokale verkeer. De veerschuiten naar Leiden vertrokken van de Haagpoort, die naar Rotterdam van de Schiedamse Poort. In 1566 leverde Hendrik van Trier twee klokjes voor poorten in Delft. Eén daarvan was bestemd voor de in het noorden gelegen Haagpoort. Er zijn geen

1. De Waterslootse Poort kreeg in 1566 een luidklokje, dat heeft gebangen in het koepeltje op de voorpoort.

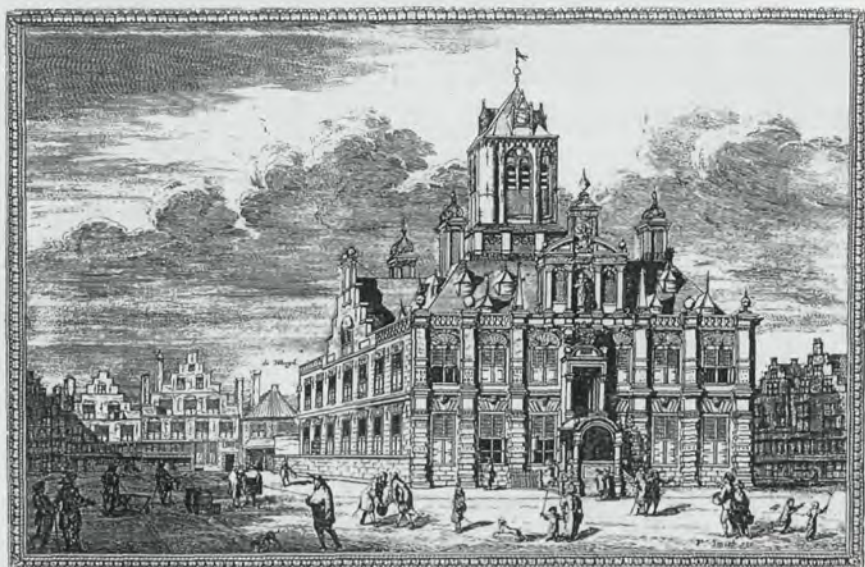
aanwijzingen voor het bestaan van een uurwerk op de Haagpoort. Het klokje van de Haagpoort bleek in 1670 gescheurd te zijn, reden waarom het werd vervangen. Het andere klokje van Van Trier was bestemd voor de Waterslootse Poort. Deze in het westen gelegen stadspoort had een voorpoort met op het schilddak een torentje, waarin dat klokje hing. Ook daar zijn geen aanwijzingen voor de aanwezigheid van een uurwerk. Deze poort is in 1867 gesloopt en het luidklokje is daarbij verdwenen. De Schiedamse Poort zou in 1638 een uurwerk krijgen, zoals verderop in dit artikel zal blijken.

Er zijn in de stadsrekeningen geen aanwijzingen voor uurwerken of klokken op de andere stadspoorten. Afbeeldingen van deze poorten leveren evenmin aanwijzingen op voor het bestaan van uurwerken op deze gebouwen. De Oostpoort heeft op de westelijke hoek wel een zonnwijzer met het jaartal 1696.

1570 – het uurwerk van Hendrik van Nuys op het Stadhuis

(afb. 2-3-4)

Het jaar 1570 is een belangrijk jaar in de uurwerkgeschiedenis van Delft. In dat jaar leverde Hendrik van Nuys uit Hasselt bij Luik een uurwerk voor het Stadhuis. De burgemeesters hielden tevoren met hem een bespreking in een Delftse herberg en zij legden de resultaten van deze besprekingen vast in hun

2. In 1570 werd in de toren van het stadhuis een groot uurwerk geplaatst. De wijzerborden bevinden zich in de dakkapellen.

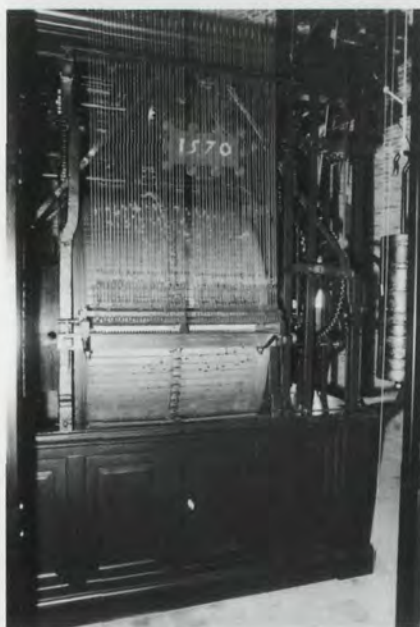
Memoriaalboek. Het uurwerk stond op een houten onderbouw en was 8,5 voet breed, 10 voet lang en 8 voet hoog (Antwerpse maten), wat in tegenwoordige maten wil zeggen circa 200 x 260 x 234 cm; de huidige houten onderbouw is 105 cm hoog. Het bestond uit het gangwerk, ook wel onrustwerk genoemd, dus het eigenlijke uurwerk. Er was een slagwerk voor het hele uur en een kleiner slagwerk voor de halve uren en kwartieren. Dat laatste was in deze periode niet gebruikelijk. Van Bleyswijck schrijft in 1667 dat dit kwartierwerk gebruik maakte van een 'fijn superius klokje'. De gewichten voor het aandrijven van de slagwerken, het uurwerk en het speelwerk hingen aan koorden, die over ijzeren katrollen naar beneden werden gevoerd.

Het pronkstuk van dit uurwerk was een speelwerk voor een reeks klokken. Dit speelwerk had een speeltrommel van 120 bruggen, ook wel maten genoemd, en een diameter van zes voet. Iedere brug van de speeltrommel had 32 gaten voor 'dubbele hamers'. Dat betekent twee hamers per klok en wijst op een voor die tijd gebruikelijke omvang van zestien speelklokken. Dit aantal klokken wordt bevestigd in de beschrijving van een soortgelijk project in Gouda, dat verwijst naar het speelwerk in Delft met de volgende woorden: 'een spelende uurwerk bequaem sijnde omme te dienen tot 't speelwerck van sesthyen clocken, yder clocke twee hamers hebbende ende spelende met drye ende vyer parthyen, sulcx het uurwerk tot Delff doende es.' In de gaten van de speeltrommel konden drie soorten uitneembare toonstiften, ook wel

noten genoemd, worden gestoken. Omdat een maatindeling in vieren in die tijd gebruikelijk was, moeten deze drie soorten noten in twee richtingen inzetbaar zijn geweest.

De werking van de speeltrommel wordt door Boitet duidelijk uitgelegd: 'Een voorslag geschiet door het uurwerk met de speelton, dewelke by maniere van een rad de hamers doet bewegen die buiten aan de klokken hangen; daartoe hebbende ongeloofflyk veel vierkante gaatjes, om de metale noten op allerhande wyzen daarin te kunnen schroeven, en tot de voorslag te stellen, gelyk dit iedere maand verandert werd, om een nieuwe wys te laten horen. Men verkiest zich doorgaans de wyzen van psalmen of lofzangen.'

Het totale gewicht van uurwerk, slagwerk en speelwerk zou, inclusief de bedrading en overig ijzerwerk, 13.000 pond bedragen. De hamers uit het oude uurwerk moesten, eventueel voorzien van nieuwe stelen, opnieuw gebruikt worden. Dit gegeven kan een aanwijzing zijn dat er voor 1570 ook al een soort speelwerk was, en wel met twaalf klokken. Een argument hiervoor is het feit dat de klokkengieter Hendrik van Trier slechts vier klokken bijleverde.

3. Het uurwerk van Hendrick van Nuys voor het stadhuis, anno 1570. Het staat sinds 1660 in de toren van de Nieuwe Kerk, zij het met een destijds nieuwe speeltrommel.

4. Signatuur van Hendrick van Nuys op het uurwerk dat hij in 1570 maakte voor het stadhuis. Deze signatuur kwam aan het licht tijdens de restauratie van het uurwerk in de jaren negentig.

In het contract met Van Nuys wordt niet gesproken van klepels voor de zestien klokken. Ook zijn er in die periode geen aanwijzingen voor een handklavier. Men moet dan ook veronderstellen dat dit klokkenspel uitsluitend automatisch speelde op het uurwerk.

Zoals gezegd, breidde de klokkengieter Hendrik van Trier, afkomstig uit Middelburg en toentertijd gevestigd in het Hieronymusklooster in Delft, het klokkenspel uit met vier klokken. Het waaggeld wordt in 1571 vermeld in de stadsrekening. Het bedrag zou een indicatie kunnen zijn van het gewicht van de vier klokken, maar het is te speculatief om daar diep op in te gaan. In 1575 werd het nieuwe speelwerk voor het eerst door meester Claes Barthoutsz. verstuurd. In 1578 heeft Van Nuys het uurwerk nog 'verstelt en verzien'. In datzelfde jaar werd het oude uurwerk verkocht.

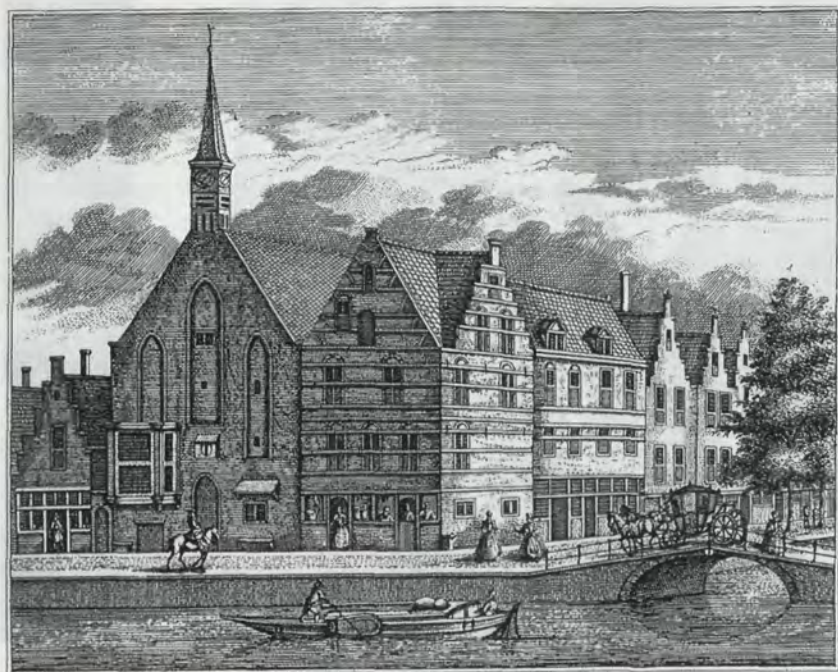
Volgens de overeenkomst met Van Nuys moest dit uurwerk vier uurwijzers bedienen. De vier wijzerborden waren aangebracht op een soort dakkapellen. Van Bleyswijck schrijft in 1667 dat: 'de Uyr Wijsers in koppe-leufjes ofte huysjes en uytsteeken, gelijk als groote dack vensters zijn gestelt.' Mogelijk is in 1570 het wijzerwerk van het oude uurwerk gebruikt, omdat in de stadsrekening geen posten zijn gevonden over nieuw werk.

In 1613 werd het uurwerk van het Stadhuis gerepareerd door de Delftse uurwerkmaker meester Jan van der Brande. Bij de brand van het Stadhuis in 1618 bleef de toren met zijn uurwerk en speelwerk behouden. In 1638 verschijnt de naam van de uurwerkmaker Coenraet Harmansz. Brouckman voor het eerst in de stadrekeningen. Tegen een vaste beloning was hij verantwoordelijk voor het periodiek onderhoud, bestaande in smeren en schoonmaken van de uurwerken van het Stadhuis, de Oude Kerk en het Sint Joris Gasthuis. Verder verrichtte hij allerlei reparaties, waarvoor hij jaarlijks wisselende bedragen declareerde.

Het uurwerk van Van Nuys werd in 1660 overgebracht van het Stadhuis naar de toren van de Nieuwe Kerk. Dit komt verderop in dit artikel aan de orde.

Circa 1585 – Sint Joris Gasthuis / Sint Joriskapel, thans Lutherse Kerk (afb. 5-6)

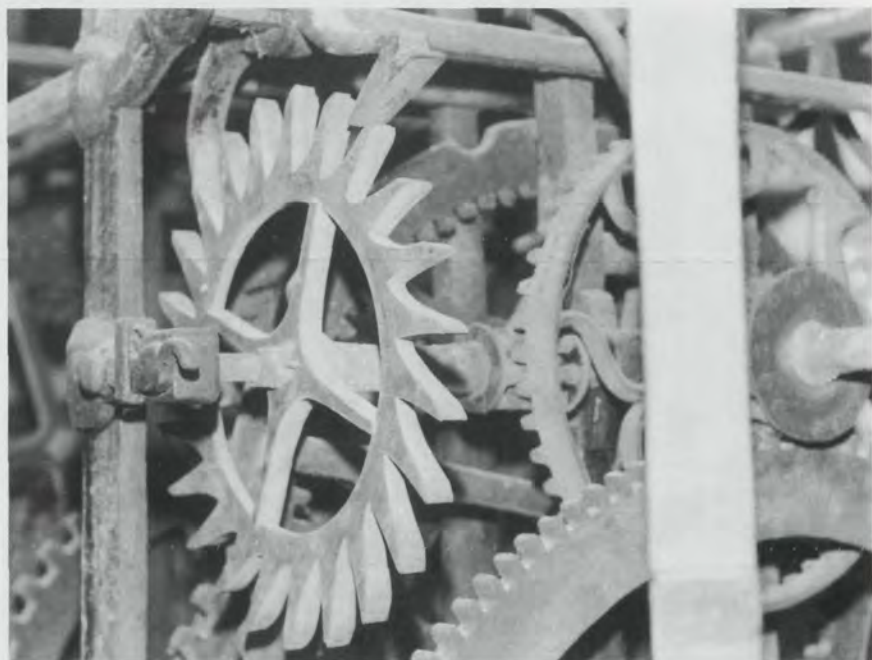
De eerste vermelding van het Sint Joris Gasthuis dateert van 1407. Het was een gelegenheid waar vreemdelingen onderdak kregen en zieken tijdelijk konden verblijven. Het gebouw is ook wel bekend als het oude Dolhuis. In 1475 werd, naar Bouricius veronderstelt, het gebouw vergroot. Het gasthuis bleef gespaard bij de brand van 1536. Na de Reformatie ging het bezit en het beheer van de kloostergebouwen binnen de steden in Holland over in handen van de burgerlijke overheid. Zo ook in Delft in 1577. In 1669 kwam het beheer van het Sint Joris Gasthuis onder de Kamer van Charitate, een voorloper van de diaconie van de Hervormde Gemeente. In 1677 werd het gasthuis een zelfstandige onderneming. Het 250-jarig bestaan werd in 1927 geaccentueerd door een monografie van Bouricius, waaraan deze gegevens zijn ontleend.

5. De kapel van het Sint Joristgasthuis had sinds 1585 een uurwerk. Er zijn aanwijzingen dat dit uurwerk in 1638 werd vervangen.

Bij dit gebouwencomplex hoorde een kapel. Het gemetselde gotisch torentje rees als het ware op uit de topgevel aan de voorzijde en het herbergde een uurwerk. Het was daar aangebracht op kosten van de omwonenden aan het Noordeinde. Al in 1585 werd het gerepareerd en sindsdien nagelopen door meester Claes Barthoutsz., de van oorsprong katholieke organist die na de Reformatie klokkensteller op het Stadhuis was geworden. In 1617 werd het uurwerk van Sint Joris gerepareerd door meester Jan van der Brande. De stedelijke overheid nam in dat jaar het onderhoud officieel op zich. Waarschijnlijk houdt dat verband met de annexatie van het koor van de kapel ten behoeve van het gasthuis en van het kerkgebouw zelf om het te gebruiken als artilleriehuis.

De gevel aan het Noordeinde, de westzijde van het gebouw, was bekroond door – zoals Boitet in 1729 schrijft – ‘een sierlyk torentje, van gebakke steen, maar de hoeken en de bommelgaten van arduin, voorzien met klokgeslag en vier uurwyzers’. Boitet geeft het plaatselijk belang aan, wanneer hij stelt dat de schippers van de veerschuiten op 's-Gravenhage zich voor hun afvaartijden moesten schikken naar dit uurwerk. In 1638 werd Hendrik van Geelen

6. De Sint Joriskapel is tegenwoordig in gebruik bij de Lutherse gemeente. In het gebouw staat nog steeds een oud uurwerk, vermoedelijk daterend uit 1638.

speciaal voor dit uurwerk als klokopwinder aangesteld. Mogelijk kwam er in 1638, net als op de Schiedamse Poort, een geheel nieuw uurwerk. Het jaarlijks smeren en reinigen van dit uurwerk door de stadsuurwerkmaker wordt sinds 1646 vermeld in de stadsrekening. In 1653 werden drie wijzers gerepareerd en werd er één vervangen. In 1654 werden er 'vier koperen bladen tot de wijzers aent Sint Joris Gasthuys' verantwoord in de stadsrekening. Men moet dan, gezien de hoogte van het daarmee gemoeide bedrag van ruim 200 gulden, wel denken aan nieuwe wijzerborden. In 1686 werd het uurwerk hersteld door de klokkensteller Arend van der Bijl. Van tijd tot tijd werden op het oude Dolhuis, het Sint Joris Gasthuis dus, de vier wijzers verguld, en in 1731 kreeg de haan daarbij ook een beurt.

De Sint Joriskapel is sinds 1766 in gebruik als Lutherse Kerk. In de toren bevindt zich nog steeds een oud uurwerk, maar dat staat buiten bedrijf. Er zijn aanwijzingen dat dit een vroeg zeventiende eeuws uurwerk is waaraan in tweede instantie een slinger werd toegevoegd. Nader onderzoek moet uitwijzen of dit het bovengenoemde zeventiende-eeuwse uurwerk is. Het Sint Joris Gasthuis werd in 1812 afgebroken, het kerkgebouw bestaat heden ten dage nog steeds.

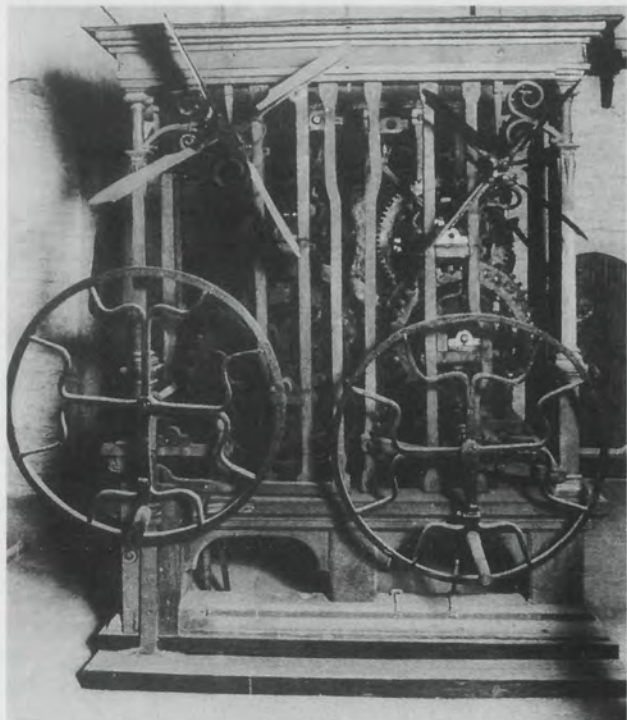
1605 – de Oude Kerk

(afb. 7-8)

De Oude Kerk dateert uit de Middeleeuwen. De spits werd in de vijftiende eeuw vernieuwd. Van oudsher herbergt deze toren een aantal belangrijke luidklokken, waaronder de voorgangers van de klok Trinitas. De jongste Trinitas dateert van 1570 en is bij de Delftse burgerij beter bekend als de Bourdon.

Het duurde tot het begin van de zeventiende eeuw voordat hier een groot uurwerk werd aangebracht. Het uurwerk was oorspronkelijk voorzien van vier wijzerborden met het jaartal 1605 erop vermeld. Op een steen, achter de wijzerplaat in de zuidgevel recht voor de trap, is een gedicht in steen aangebracht dat eveneens het jaartal 1605 aangeeft.

*Als men 1605 heeft getelt
ben ick gestelt
Tot dienst van den Burger
Als men sien kan
Bij den Havenmeester
Gerrit Meerman.*

7. In de toren van de Oude Kerk werd in 1605 een uurwerk aangebracht door Jan van der Brande. Dit uurwerk staat, buiten gebruik weliswaar, nog steeds op een van de torenzolders.

8. Exterieur van de toren van de Oude Kerk. De vier wijzerborden zijn in 1605 aangebracht, tegelijk met het uurwerk van Jan van der Brande.

Vanaf 1607 wordt in de stadsrekeningen van Delft de naam van Jan van der Brande vermeld voor het onderhoud aan dit uurwerk. Dat maakt het waarschijnlijk dat hij in of voor 1605 ook de maker van dit uurwerk is geweest. Immers, de eerste jaren nazorg van uurwerken waren gewoonlijk inbegrepen in de leverantie. Men kan dat beschouwen als een garantiebepaling.

Al in 1638 werd het uurwerk van de Oude Kerk schoongemaakt en gesmeerd door een persoon die vermeld wordt als 'Coenraet'. Dat moet wel Coenraet Harmansz. Brouckman zijn geweest. In 1652 ontving hij 226 gulden vanwege het 'vermaken vant Onrust op de Oude Kerk'. Gezien de hoogte van dit bedrag moet het om een belangrijke wijziging gaan. In 1654 werden de wijzerborden verguld. Het repareren, schilderen en vergulden van een of meer wijzers komt ook daarna op gezette tijden terug in de rekeningen van de thesaurier.

Dirck van Bleyswijck vermeldt in 1667 in zijn stadsbeschrijving van de toren van de Oude Kerk vier wijzers. Boitet neemt in 1729 deze beschrijving nagenoeg ongewijzigd over. De vier wijzerborden met hun uurwijzers bevinden zich tussen de vier hoektorentjes, elk ondersteund door twee leeuwen die het

wapenschild van Delft vasthouden. Twee van de vier wijzerborden zijn in de negentiende eeuw verwijderd (oost en west). Bij de torenrestauratie van 1960 zijn ze gereconstrueerd, reden waarom deze twee wijzerborden het jaartal 1960 dragen.

Het uurwerk van Jan van der Brande staat thans, anno 2002, buiten gebruik op een zolder in de toren van de Oude Kerk. In het middendeel is ruimte voor een speelwerk, maar er zijn sporen noch archivalia dat zoiets ooit in de toren van de Oude Kerk is gerealiseerd. Eind negentiende eeuw werd in dat middenvak een 'modern' uurwerk aangebracht en ook dat is niet meer in gebruik. Tot op heden slaat het hele uur voluit op de Bourdon uit 1570. Het halve uur sloeg van oudsher op een middeleeuwse klok. Sinds 1719 sloeg het halve uur voluit op de grootste van drie luidd klokken die in dat jaar door de Amsterdamse klokkengieter Jan Albert de Grave voor Delft werden gegoten. Tegenwoordig slaat het halve uur eenmaal op deze klok.

Circa 1638 – het Oude Gasthuis

(afb. 9)

Een vermelding van vóór 1330 geeft aan dat het Oude Gasthuis is gesticht in 1252. Vanaf 1263 is er sprake van een kapel en klokgelui. In 1268 werd er een kerkhof opgericht rondom de kapel. Het Oude Gasthuis stond aan de Koornmarkt en wordt sinds ongeveer 1400 met die naam aangegeven, om het

9. Het Oude Gasthuis had sinds 1638 een uurwerk met vier wijzerborden. Het gebouw is in de negentiende eeuw gesloopt en het uurwerk ging daarbij verloren.

te onderscheiden van het nieuwe gasthuis, het Sint Joris Gasthuis. Op het schilderij dat kort na de brand van 1536 is gemaakt, staat het Oude Gasthuis afgebeeld aan de rand van het gehavende gebied. Kerk en toren staan nog overeind, maar een wijzerplaat is niet te onderscheiden. Op latere afbeeldingen heeft de toren wel wijzerplaten.

De uurwerkgeschiedenis van het Oude Gasthuis komt pas in beeld in 1638 wanneer, blijkens een vermelding in de stadsrekeningen, de uurwerkmaker Coenraet Harmansz. Brouckman het in orde moet houden. Het is dan een van de drie stadsuurwerken. Het onderhoud van dit uurwerk verdwijnt in 1660 uit de stadsrekeningen. Zijn plaats in het rijtje van dan inmiddels vijf stadsuurwerken wordt ingenomen door het uurwerk van de Nieuwe Kerk. Maar dat betekent niet dat in 1660 het uurwerk van het Oude Gasthuis ook echt verdween.

Reinier Boitet beschrijft in 1729 het gebouw als volgt: 'De kerk of kapel [...] is voorzien met een sierlyk torentje van oude duissteen. Het onderste gedeelte is vierkant, en n[ach]t boven met bommelgaten voorzien, ten dienste van de daarin hangende klokken; op welk vierkantig werk een trans of ommeloop komt, en buitenom vier daaropstaande uurwyzers, die alle met een frontespiets van boven versiert zyn, en drie kleine pyramiden [...].' Boitet besteedt ook aandacht aan het interieur van de Gasthuiskapel. Bij zijn beschrijving van de orgelkas noemt hij diverse uit hout gesneden muziekinstrumenten. Rechtsboven was een uurwijzer weergegeven, bekroond door enkele doodsbeenderen, linksboven bevond zich een afbeelding van een zandloper en een zonnewijzer. Uiteraard dienden deze attributen alleen maar als decoratie. Het uurwijzerwerk boven het orgel was wel functioneel. Het stond in verbinding met het torenuurwerk.

De kapel van het Oude Gasthuis werd in 1858 buiten gebruik gesteld en in 1864 afgebroken. Het torentje was in 1779 al vervangen door een klein houten torentje, iets meer naar achteren op het dak. Het bevatte alleen maar een luidklokje. Het oorspronkelijke uurwerk zal tussen 1779 en 1864 zijn afgevoerd.

1638 – de Schiedamse poort

(afb. 10)

Aan de zuidzijde van de stad waren twee poorten, aan weerskanten van de Schie. De oostelijke was de Rotterdamse poort, de westelijke poort was de Schiedamse poort ook wel aangeduid als Kethelpoort. Deze poort werd in de zestiende eeuw gemoderniseerd en kreeg daarbij aan vier zijden topgevels en midden op de kruising van de nokken een torentje met een luidklok. In 1638 kreeg de Schiedamse poort een uurwerk. Dat blijkt uit het feit dat er in januari 1639 voor het eerst een klokopwinder werd aangesteld. Dat was Willem Vrerix, de portier van de Kethelpoort. Het uurwerk wordt dan opgenomen in de rij van vijf stadsuurwerken, die de klokkensteller moesten nalopen.

Dit uurwerk van de Schiedamse poort was van belang voor de vertrektijden

10. *Het uurwerk op de Schiedamse Poort dateert van 1638. Het had twee wijzerborden, de een gericht naar de stad en de ander gericht naar de Schie. De poort werd in de negentiende eeuw gesloopt en het uurwerk ging daarbij verloren.*

van de schuiten naar Delfshaven. De Delftse schilder Johannes Vermeer heeft deze poort met slagklok en wijzerplaat in 1659 afgebeeld op zijn 'Gezicht op Delft'. Dirck van Bleyswijck meldt in 1667 dat het gaat om een oud, sterk gebouw met een uurwerk met een slagklok en met twee uurwijzers, de ene naar de stad gericht en de andere naar de Schie.

Het uurwerk werd in 1676 door stadsuurwerkmaker Jan Claesz. Goudestein omgebouwd tot een slingeruurwerk. Op een afbeelding uit 1828 was aan de stadszijde de wijzerplaat nog aanwezig, zij het zonder wijzer. Deze Schiedamse poort werd in 1836 door het College van Burgemeester & Wethouders voor afbraak verkocht. Met de sloop van deze poort moet ook het uurwerk, dat toen bijna 200 jaar oud was, verloren zijn gegaan.

1659 – een nieuwe wachtklok / uurklok voor het Stadhuis

In 1659 leverde de Amsterdamse klokkengieter François Hemony een nieuwe wachtklok voor het Stadhuis. Dit ging gepaard met hoge kosten en veel werk. Deze nieuwe klok nam de functie van uurklok over waardoor er in de toren van het Stadhuis een en ander moest worden verhangen. Coenraet Harmansz. Brouckman was daarmee belast. De stadsrekeningen vermelden nieuwe repen, waaggeld en het loon voor François Hemony. De oude en de nieuwe klok wer-

1660 – de Nieuwe Kerk

(afb. 11-12-13)

De Nieuwe Kerk werd in de Middeleeuwen gebouwd op de plaats waar volgens de legende Maria herhaaldelijk aan de Delftse bevolking was verschenen. De toren herbergde een belangrijk gelui met luidklokken van Pieter van Dormen uit Antwerpen (1443) en van Gobel Moer uit 's-Hertogenbosch (1484). Na de brand van 1536 werden daar reeds in 1550 en 1565 klokken aan toegevoegd door Jan Moer uit 's-Hertogenbosch. Het duurde evenwel tot 1660 voordat deze toren werd voorzien van een uurwerk.

In de zeventiende eeuw, de Gouden Eeuw, was het voor een Hollandse stad een prestigezaak een torenuurwerk op te tuigen met een speelwerk van klokken. De daarvoor benodigde kennis was alom aanwezig. De bouwmeester Hendrik de Keyser ontwierp torens, de geleerde Christiaan Huygens verfijnde de gang van uurwerken door middel van een slinger, de Nijmeegse uurwerkmaker Jan van Call nam dat principe over voor torenuurwerken, en François Hemony, inmiddels stadsklokkengieter van Amsterdam, goot zuiver klinkende klokken. Hemony had de stemtechniek voor klokken ontwikkeld in samenwerking met de Utrechtse musicus jonkheer Jacob van Eijck. Delft deed mee in deze trend. In 1659 besloot het stadsbestuur het automatisch speelwerk van het Stadhuis te verbeteren en de klokken te laten vervangen

12. De signatuur van Jan van Call anno 1663, na zijn werkzaamheden aan het automatisch klokkenspel in de toren van de Nieuwe Kerk.

13. Het uurwerk anno 1570 van het stadhuis werd in 1660 overgebracht naar de toren van de Nieuwe kerk. De toren van de Nieuwe Kerk kreeg bij die gelegenheid nieuwe wijzerborden en uurwijzers.

door François Hemony. De initiatieven kwamen van Hemony en dateren uit 1659 toen deze de nieuwe wachtklok leverde voor het Stadhuis. Na de eerste besprekingen veranderde de beoogde locatie, want in de tweede offerte van Hemony is geen sprake meer van het Stadhuis maar van de toren van de Nieuwe Kerk. Het is niet duidelijk uit de archivalia wie op het idee van deze ingrijpende verhuizing kwam, maar een inbreng van Hemony ligt voor de hand. De toren van de Nieuwe Kerk is met zijn open lantaarn en gelegen aan het marktveld inderdaad uitermate geschikt voor een klokkenspel.

Het uurwerk in de toren van het Stadhuis, van de hand van Van Nuys en daterend uit 1570, werd door de Delftse uurwerkmaker Coenraet Harmensz. Brouckman gedemonteerd en overgebracht naar de toren van de Nieuwe Kerk. Hij heeft samen met Van Call drie jaar aan de opbouw gewerkt. Eind 1663 ontving Brouckman hiervoor een groot bedrag: 863 gulden. Hemony had in 1660 de klokkenreeks en de handspeelinrichting gereed. Het handspel diende voor vermaaksmuziek en het speelwerk voor akoestische versiering

van de tijdaanwijzing. Beide maken gebruik van dezelfde reeks klokken. Hemony vervaardigde de messing speeltrommel in Amsterdam ter vervanging van het exemplaar in het uurwerk van Van Nuys. Hij leverde hem onafgewerkt af. Jan van Call maakte het automatisch spelwerk gereed voor gebruik. Hij liet de benodigde tandkrans en spaken in Nijmegen maken. Hij boorde ook de 6480 gaatjes op de omtrek, die hij daarna met de vijl vierkant maakte. Jan van Call heeft zijn werkzaamheden opgeschreven in een journaal, dat hij als bijlage voegde bij zijn rekening aan het stadsbestuur. Het is een schriftje van 19,7 bij 15,2 cm. De eerste twaalf bladzijden hebben betrekking op Van Call's werkzaamheden aan het automatisch klokkenspel. (zie L.J. Meilink-Hoedemaker, 'Luidklokken en speelklokken in Delft'.) Op de bladzijden 13 tot en met 28 vermeldt Van Call van dag tot dag zijn werkzaamheden aan het uurwerk. Met name vermeldt Van Call dat hij de steunpunten voor de slinger heeft aangebracht. Coenraet Harmansz. Brouckman vervaardigde de slinger. Hemony leverde ten behoeve van de uurslag een klok met de toon a. Deze klok was ook aangesloten aan het klavier van het klokkenspel. Het halfuur werd geslagen op de d¹-klok van het klokkenspel. Het interval tussen deze twee klokken, a en d, is een kwart. Dit onderscheid van de slag voor het hele en het halve uur is in Nederland nog steeds gebruikelijk. Het randschrift van de urklok is heel toepasselijk: 'Zoo menigmaal gy hoort den heldren klokkeslagh, gedenckt aendachtelyck aen uwen jongsten dach.'

Was het uurwerk een tweedehandsje, er kwamen op de toren van de Nieuwe Kerk wel nieuwe wijzerborden en uurwijzers. Reeds in december 1660 had Brouckman met de burgemeesters onderhandeld over de prijs van wijzerborden en wijzers. Hij werd in februari 1661 uitbetaald voor 'ijzer aan de klokken en nieuwe wijzerplaten, gemaakt in 1660'. In november 1660 wordt in verband hiermee de leverantie van roodkoper en van goud verantwoord in de stadsrekening. Na de wijzerplaten moesten de wijzers nog wachten tot maart 1663. Ook dit is door Brouckman uitgevoerd en wel in 1662 en 1663. Evenals bij het Stadhuis en de Oude Kerk werden ook op de toren van de Nieuwe Kerk de wijzers en wijzerborden op gezette tijden gerepareerd, geschilderd en verguld. En net als in de Gasthuiskerk was er in de Nieuwe Kerk boven het orgel een wijzerbord dat in verbinding stond met het torenuurwerk.

De slagwerken uit 1570 en het spelwerk uit 1660 zijn thans, anno 2002, nog in functie en het geheel geldt als een uitzonderlijk stukje werktuigbouw. Het gaarde werk werd in 1879 buiten gebruik gesteld. De tijdaanwijzing werd toen aangestuurd door een mechanisch uurwerk van Völcke uit Den Haag. De nauwkeurigheid van dit uurwerk rechtvaardigde een aanpassing van het wijzerwerk waarbij minuutwijzers werden geïntroduceerd. De wijzerborden werden in 1950 vervangen door open wijzerringen van Eijsbouts. De speeltrommel wordt nog steeds twee maal per jaar van nieuwe melodieën voorzien.

1660-1662 – een nieuw uurwerk voor het Stadhuis

(afb. 14)

Zoals hiervoor is vermeld, demonteerde Coenraet Harmansz. Brouckman in de periode van 1660 tot 1662 het uurwerk van het Stadhuis en bracht hij het over naar de toren van de Nieuwe Kerk. Brouckman vulde de lege plek in de toren van het Stadhuis op met een geheel nieuw uurwerk, van ietwat bescheiden omvang. Het was primair opgezet als een slingeruurwerk, een noviteit voor die tijd. Brouckman presenteerde zijn rekening aan de burge-meesters op 15 juli 1662 ten bedrage van 1703 gulden. De thesaurier betaalde hem op 18 juli 1662 uit. Alle bijkomende onderdelen, nodig voor bijvoorbeeld de overbrenging naar het wijzerwerk, werden nieuw gemaakt. Maar de oude wijzerborden en wijzers bleven intact. Dit project werd afgesloten in 1662 met het vergulden van deze wijzerborden en wijzers. Een aardig detail is dat bij het vergulden van de wijzerwerken in 1662 oud zeil werd gebruikt en verantwoord in de stadsrekeningen.

14. Dit uurwerk werd in 1662 gemaakt voor het stadhuis door de Delfse uurwerkmaaker Coenraet Harmansz. Brouckman. Het kwam in de plaats van het uurwerk uit 1570, dat in 1660 was verhuisd naar de toren van de Nieuwe Kerk

15. Uit deze afbeelding van de Delftse Doelen door Abraham Rademaker blijkt dat het gebouw was voorzien van een uurwerk met een klokje in een koepel (GA Delft).

Het uurwerk van Brouckman heeft gefunctioneerd tot 1938. De toenmalige uurwerkmaker Klaas Vos heeft er voor gepleit het te vervangen door een elektrisch uurwerk. Dit oude uurwerk bestaat nog, zij het niet werkend. Het wordt thans, anno 2002, gerestaureerd om daarna te worden opgesteld op een van de zolders van de toren van de Nieuwe Kerk, in afwachting van een definitieve bestemming in het nog te bouwen stadskantoor van Delft.

1671 – kleine uurwerken o.a. in het logement in Den Haag (afb. 15)

In 1671 werd in de Stadsdoelen een nieuwe schel geleverd en opgehangen door Dirck van der Heyde. De functie daarvan, met name een eventueel gebruik als tijdsignaal, wordt daarbij niet vermeld. Maar een achttiende-eeuwse illustratie van Abraham Rademaker laat zien dat er op het dak van de Doelen een uurwerk was met daarop een klokje in een koepeltje.

Delft had sinds 1659 samen met Gouda de beschikking over een logement aan het Spui in Den Haag, bij het eindpunt van de trekschuit uit Delft. In 1671 werd hier een uurwerk geplaatst, van de hand van N. Pascael. De aanschaf

van dit uurwerk beliep 150 gulden en de kosten werden gedeeld met het stadsbestuur van Gouda. In 1690 werd een inventaris van dit logement opgemaakt. Deze vermeldt inderdaad een uurwerk, namelijk 'een orologie in de eetsael'. Het pand werd in 1707 verkocht aan Brielle, waarmee dit uurwerk in Delft uit beeld verdwijnt.

1722 – uurwerken op de stadswerf en in het Stadhuis

Op de stadswerf werd in 1722 een daar bestaand uurwerk gerepareerd en schoongemaakt door Jacobus van der Piet. Details en verdere lotgevallen van dit uurwerk zijn niet bekend.

De uurwerkmaker Claude Henri de la Porte vervaardigde in 1722 een 'hologie' voor de burgemeesterskamer van het Stadhuis. Het kostte 90 gulden. Uit mededelingen in 1744 en 1774 blijkt dat dit een hangend uurwerk was. De la Porte verzorgde dit uurwerk tot 1772, tegen een loon van 11 gulden per jaar. Na zijn overlijden werd in 1774 Philippus Fouache aangesteld als opvolger. In 1784 wordt vermeld dat er in de burgemeesterskamer een tafeluurwerk staat. Fouache liep het na tot 1791 en zijn opvolger zette het werk onveranderd voort. In 1795, onder invloed van de Franse overheersing, was er nog steeds sprake van een uurwerk, maar toen werd de burgemeesterskamer aangeduid als municipaliteitskamer en na 1803 als raadskamer. In 1807 ging het onderhoud en opwinden van dit uurwerk over naar de bode van de raadskamer.

Openbare tijdaanwijzing in Delfshaven

(afb. 16)

Delft was naar het zuiden met Overschie verbonden door de Schie. In 1404 werd een kanaal gegraven ten zuiden van Overschie; hiermee werd een verbinding van Delft met zee tot stand gebracht. Op de plek waar het kanaal vanuit Overschie uitmondde, kwam Delfshaven tot ontwikkeling. Delfshaven is in de negentiende eeuw verzelfstandigd en uiteindelijk ingelijfd bij Rotterdam. Ook Delfshaven heeft een geschiedenis op uurwerkgebied. In 1416 kregen de inwoners permissie een kerkgebouw op te richten.

Reeds aan het einde van de zestiende eeuw was in Delfshaven een functionaris in dienst van Delft voor het dagelijks luiden van de klok en het nalopen van het uurwerk. De klok is gegoten in 1464 door Jan en Willem Hoerken. Dit uurwerk en de luidklok bevonden zich in een uit 1464 daterend klokhuis naast de kerk. Dit klokhuis werd in 1581 voorzien van een leien dak. In 1614 maakte de Delftse uurwerkmaker Jan van der Brande, die al genoemd is bij de Oude Kerk, een nieuw uurwerk voor Delfshaven. In 1667 werd het klokhuis door Dirck van Bleyswijck beschreven en hij beeldde het af op zijn Kaart Figuratief van 1675-1678. In 1701 werd de wijzer gerepareerd met koper, dat uit Delft werd geleverd door de koperslager Adriaen van der Ley. Delfshaven had geen eigen klokkensteller. Grote reparaties aan het uurwerk,

16. Delfshaven: de Oude Kerk met rechts daarvan het klokhuis. Deze situatie bleef zo tot de verbouwing van de kerk in 1761.

zoals het aanbrengen van een nieuw loden gewicht, werden door de klokkensteller van Delft verricht. Na een reparatie aan het klokhuis zelf, in 1717, gingen de thesaurier en de stadsfabriek van Delft met het stadsjacht naar Delfshaven om het resultaat in oenschouw te nemen.

In de achttiende eeuw vond er een belangrijke wijziging plaats in en om het kerkgebouw in Delfshaven. Na een vergeefs verzoek in 1728 werd in 1760 gehoor gegeven aan een rekest van de kerkmeesters tot verbouwing. Het ging voornamelijk om een verhoging van de kerk, omdat deze erg bedompt was wanneer hij vol mensen was. Toen in het kader van die verbouwing in 1761 de voorgevel van het kerkgebouw werd verhoogd tot zijn huidige staat, werd deze voorgevel bekrond met een torentje waarin de luidklok van het klokhuis een plaats kreeg. De uurwerkmaker Lintner uit Overschie leverde een nieuw uurwerk, waarvan de kosten 850 gulden beliepen. Vanuit Delft werden per stadsjacht vier koperen wijzerborden en vier uurwijzers naar Delfshaven vervoerd. Lintner verrichtte nog gedurende een tiental jaren het onderhoud van zijn uurwerk. Er is daarbij geen vermelding van slagwerken, maar er zal ongetwijfeld een uurslag zijn geweest. In 1766 werd besloten het nu overbodig geworden klokhuis af te breken.

Na 1779 werden de klokkensteller en de klokkenluider wegens bezuiniging niet meer door de stad Delft betaald, maar door de kerkmeesters van Delfs-

haven. Dezen ontvingen overigens hiertoe een subsidie van het stadsbestuur van Delft. In 1804 duikt de post voor klokkensteller evenwel weer op in de stadsrekeningen van Delft.

De oude uurslagklok/luidklok staat nu buiten gebruik beneden in de Pelgrimsvaderskerk.

Zonnewijzers in Delft en Delfshaven

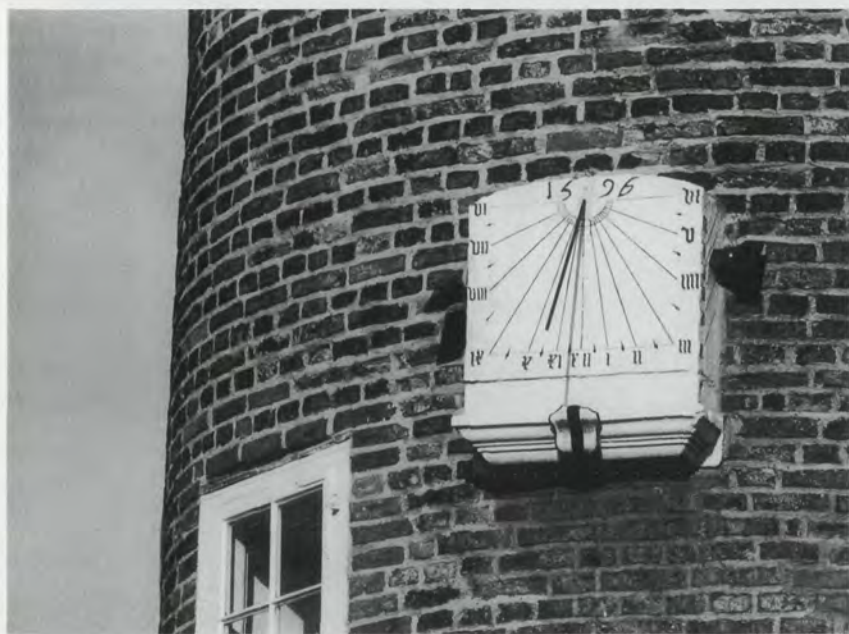
(afb. 17-18-19)

Zonnewijzers dienen als referentie voor torenuurwerken. Ze worden vanaf circa 1450 in diverse stedelijke archivalia vermeld. Ook in de Delftse stadsrekeningen zijn werkzaamheden aan zonnewijzers verantwoord. In 1565 was er al sprake van een zonnewijzer aan het Stadhuis, toen Cornelis Jacobs het 'zonnecompas' schilderde in het kader van een schilderbeurt van het Stadhuis. De Nijmeegse uurwerkmaker Jan van Call, die, zoals vermeld, begin jaren zestig van de zeventiende eeuw in Delft werkte, heeft de zonnewijzer van het Stadhuis in 1663 gerepareerd. Dezelfde zonnewijzer werd in 1710 nagezien en vermoedelijk ook wel gerepareerd door de destijds bekende zonnewijzermaker Sneeuwin, wiens naam in de Delftse archivalia wordt verbasterd tot Snewind.

De Oude Kerk kreeg in 1655 een zonnewijzer. Op 16 juni 1655 werd aan de maker ervan, Cornelis Joosten vant Wout, twaalf gulden uitbetaald 'voor het stellen van een nieuwe sonnewijzer aan de oude kerckstoorn'. In 1691 repareerde de stadsuurwerkmaker Volkert van der Bijl deze zonnewijzer. In 1710

17. De zonnewijzer op het stadhuis heeft drie vlakken. De stijlen links en rechts van het hier zichtbare vlak horen bij de zijvlakken. Foto H.J. van Nieuwenhoven, 1983.

18. De zonnwijzer op de Oostpoort draagt het jaartal 1596. Foto H.J. van Nieuwenhoven, 1983.

maakte Sneeuwin de eerste zonnwijzer voor de Nieuwe Kerk. De zonnwijzer op de Oostpoort dateert van 1696, maar daar is geen verband met een uurwerk aantoonbaar.

Op de voorgevel van de kerk in Delfshaven bevindt zich een zonnwijzer. In 1696 werd boven de uurwijzer van het klokhuis een zandloper geplaatst. Deze zandloper was gemaakt van gedraaid hout en vervolgens geverfd, verguld en tenslotte versierd met vleugels en de wapens van de stad. Men moet dat zien als een versiering, niet als een werkend exemplaar.

Zandlopers, ook wel uurglazen genoemd, spelen een rol in de tijdmeting maar zij zijn geen tijdaanwijzers. Er zijn in Delft sporadisch archivalische berichten over uurglazen, het gaat dan om reparaties.

Anekdote: klacht uit Leiden over het uurwerk van de Oude Kerk

In Delft is een bijzonder document bewaard gebleven over het gelijkstellen van het uurwerk van de Oude Kerk naar de zon. Het gaat om een rapport van Johannes Berghuys, onder andere naar aanleiding van een klacht uit Leiden dat de trekschuiten uit Delft te laat in Leiden aankwamen. De oorzaak zou het achterlopen van het uurwerk op de Oude Kerk in Delft zijn. Johan-

19. De voorgevel van de Oude Kerk in Delft draagt een zonnewijzer. Foto M.J. Hagen, 1982.

nes Berghuys, de klokkenist op de toren van de Nieuwe Kerk, hield zich ook bezig met het gelijkstellen van de uurwerken op de torens in Delft. Hij beschreef hoe hij dit stellen van de uurwerken op de Oude Kerk en de Nieuwe Kerk deed ten behoeve van de klokkensteller. Hij stelde een rapport op en legde daarbij een tabel met waarnemingen in de periode van 1780 tot 1782 over. Uit dit rapport blijkt hoe minutieus Berghuys te werk ging, maar de bewijsvoering is niet rond. Het verhaal vermeldt namelijk niet hoe het was gesteld met de uurwerken in Leiden en met de snelheid van de trekschuit.

Literatuur

Met dank aan W.F. Weve voor zijn commentaar op een eerdere versie van het manuscript, mei 1997.

Annema, W. "Ziekenhuizen, bouwkundige aspecten." In *De stad Delft: Cultuur en Maatschappij tot 1572*, red. I.V.T. Spaander en R.-A. Leeuw. Delft: Het Prinsenhof, 1979.

Bleyswijck, Dirck Evertsz. van. *Beschryvinge der stad Delft*. Delft: Arnold Bon, 1667-1680].

Bleyswijck, D. van. Kaart Figuratief. Delft 1675-1678.

Boitet, Reinier. *Beschryving der Stadt Delft*. Delft: Reinier Boitet, 1729. Herdruk, Alphen aan de Rijn: Visdruk, 1972.

Bouricius, L.G.N.. *Geschiedenis van het geneeskundig gesticht voor krankzinnigen het Sint Joris Gasthuis*. Delft: [St. Joris Gasthuis], 1927.

Goudappel, C.D. *Delft in de zeventiende en achttiende eeuw*. Delft: Elmar, [1968].

Gijsberti Hodenpijl, C.F. "Aanteekeningen over het logement van Delft der stemhebbende steden te 's-Gravenhage." *Haagsch Jaarboekje* 1900.

Kleijn, F.J. *Beschrijving van Delfsbaven, benevens die van Schoonderloo en het Slot Spange*. Delfshaven: Van der Pauwert, 1873.

Lehr, André J. *Trommelspelwerken in het verleden: De automatische uurmuziek van het klokkespel*. Asten: Nationaal Beiaardmuseum, 1993.

Meilink-Hoedemaker, L.J. *Luidklokken en Speelklokken in Delft: Een cultuur-historische studie over een Nederlands erfgoed*. Delft: Meinema, 1985. Proefschrift Utrecht

Meilink-Hoedemaker, L.J. *Het drie-gelui van Jan Albert de Grave in de toren van de Oude Kerk te Delft, anno 1719*. Rotterdam: Meilink-Hoedemaker, 1997.

Meilink-Hoedemaker, L.J. "Tijd voor Delft." *Delfia Batavorum, 11de Jaarboek* 1999 (2000): 47-53.

Oosterbaan, D.P. *Zeven eeuwen geschiedenis van het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft*. Delft: Gaade, 1954.

Oosterbaan, D.P. "Kroniek van de Nieuwe Kerk te Delft: Inleiding en aantekeningen." *Haarlemse bijdragen: Bouustoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 65 (1958).

Oosterbaan, D.P. *De Oude Kerk te Delft gedurende de Middeleeuwen*. Den Haag: Voorhoeve, 1973.

Plomp, R. *Octrooi op de tijd: slingeruurwerken (1657-1710) geconstrueerd naar de uitvinding van Christiaan Huygens*. Leiden: Museum Boerhaave, 1979.

Weve, W.F. "Stadspoorten." In *De stad Delft: Cultuur en Maatschappij tot 1572*, red. I.V.T. Spaander en R.-A. Leeuw. Delft: Het Prinsenhof, 1979.

Weve, W.F. "Verdedigingswerken." In *De stad Delft: Cultuur en Maatschappij van 1572 tot 1667*, red. I.V.T. Spaander en R.-A. Leeuw. Delft: Het Prinsenhof, 1981.

JACOB KARPER's
**HAYERSTRO
PASTILLES**

(bereid volgens recept)

**Het beste middel tegen verkoudheid,
hoesten en pijn in de borst en keel**

Drogisterij

J.W. Elsenaar

Hugo de Grootstraat 92

2613 TW Delft

Tel.: 015-2120777

Hak, pak en sak

Joden in Delft gedurende de achttiende eeuw

Marianka van Lunteren-Spanjaard

Als slachter, als marskramer en voddenman. Zo zagen de asjkenazische joden in de Republiek zichzelf en zo werden ze ook door anderen gezien. Tot het einde van de achttiende eeuw leidde een aanzienlijk deel van de joden in de Republiek een zwervend bestaan, met een wankele economische basis. Wat een verschil met de tijd daarna, de negentiende eeuw, toen joodse gemeenschappen ontstonden met een meer permanent karakter, verspreid door het hele land, tot in de kleinste steden en dorpen. Het keerpunt in deze ontwikkeling was de Emancipatie van 1796, die de joden gelijke burgerrechten gaf. Joden hadden nu de vrijheid zich te vestigen in een plaats naar eigen keuze, vrijheid in de uitoefening van hun beroep en hun godsdienst.

Verbleven in de achttiende eeuw de meeste joden slechts voor kortere tijd in Delft, de eeuw ná de Emancipatie gaf niet alleen aanmerkelijke groei te zien van het aantal joden, maar velen van hen sloegen daar ook wortel. Hierdoor werd Delft van tijdelijke verblijfplaats tot woonplaats.

In dit artikel wordt beschreven hoe de overgang van het mobiele en marginale bestaan naar een meer gevestigde levenswijze is verlopen.

Tot de gelijkstelling van 1796 waren de joden vreemdelingen in de Republiek. Elke stad mocht zelf bepalen of, en onder welke voorwaarden, joden zich daar konden vestigen. Het overgrote deel van de joden in de Republiek woonde in het gewest Holland, met name in de stad Amsterdam, maar ook Den Haag en Rotterdam hadden grote joodse gemeenschappen binnen de stadsgrenzen. De meeste stadsbesturen maakten in principe geen bezwaar tegen de vestiging van joden, maar zij mochten slechts in enkele gevallen lid worden van gilden. Dit gildenverbod hield in dat de meeste ambachten voor joden gesloten bleven en dit beperkte natuurlijk de beroepskeuze sterk. Voor de joden bleven over de beroepen die buiten de gildenbepalingen vielen zoals allerlei handelsactiviteiten, het slagervak (dit in verband met de joodse spijswetten) en de beoefening van de geneeskunst.

Vanaf 1730 kwam een grote stroom van asjkenazische joden uit Midden- en Oost-Europa naar de Republiek. Het merendeel van hen was arm. Geen wonder dat de al gevestigde joden niet onverdeeld gelukkig waren met de toename van het aantal immigranten. De joodse gemeenten hadden hun eigen armenzorg, maar die was niet berekend op steun aan dergelijke grote aantallen. Bovendien zouden deze behoeftigen ook in sociaal opzicht de gevestigde joden ten opzichte van de christelijke buitenwereld in een moeilijke positie kunnen brengen. In samenspraak met de stadsbesturen, die eveneens pro-

blemen verwachtten van ongecontroleerde immigratie van armen, namen de joodse gemeenten maatregelen om joden te weren die niet in hun eigen onderhoud konden voorzien.

De grote groep arme joodse emigranten uit Oost-Europa die naar de Republiek kwam, had moeite om hier aan de slag te komen. Zij waren gevlucht voor vervolging en armoede, maar ook in de Republiek verslechterde de economische situatie. Deze arme mensen, die geen Nederlands, maar alleen Jidisch spraken, beschikten in het algemeen niet over veel economisch nuttige vaardigheden.¹ En zoals gezegd, de meeste beroepen waren voor hen gesloten.

Door de sociale uitsluiting en de economische achteruitgang ontstond een groep van zwervende joden die een bestaan leidden zonder vaste woonplaats of economische basis.² Zij trokken als marskramers en venters door het land met allerlei koopwaar als brillen, lenzen, textiel, galanterieën en kruiden. Een marskramer had weinig vooropleiding en kapitaal nodig. Hij was voortdurend onderweg, kwam overal, zag veel en had een groot netwerk. Zijn mobiele levenswijze bracht hem ook in contact met andere marginale groeperingen. De handel kon ook dienen als dekmantel voor criminele activiteiten. Niet geheel verwonderlijk dat in de loop van de achttiende eeuw een deel van hen betrokken raakte bij de georganiseerde misdaad.

Vanaf 1730 waren joodse bendes in opkomst, deze werden in de loop van de volgende decennia van steeds groter belang. Aan het einde van die eeuw was de Grote Nederlandse Bende een organisatie waarin zwervende, uit Oost-Europa afkomstige joden een dominante rol vervulden.³

Ook in Delft was de joodse betrokkenheid bij criminaliteit zichtbaar. Al waren in Delft geen leden van deze Bende te traceren, toch waren hier ook joodse criminelen in actie. Diefstal, 'bedriegerijen', juwelenroof, insluiping waren zo enkele van de misdrijven waarvoor in Delft joden werden veroordeeld. In een aantal gevallen werkten zij ook samen met niet-joden.

Isaac Hartog Stokvisch was een soldaat, die in Delft in garnizoen lag. Hij had gestolen, samen met vier anderen - niet-joden overigens - en hij werd in 1810 veroordeeld tot 6 jaar verbanning uit het departement Maasland.⁴

In hetzelfde jaar werd Abram Isaac (39) veroordeeld, geboren in Dordrecht maar zonder vaste woon- of verblijfplaats. Hij hield zich al sinds 1792, vanaf zijn 21ste jaar, bezig met 'verregaande bedriegerijen'. Hij was gedetineerd geweest in het tuchthuis maar het jaar daarvoor juist daaruit ontslagen. Bij eerdere vonnissen was hij al veroordeeld tot geseling, brandmerking, gevangenneming en definitieve verbanning uit Holland en West-Friesland. Hij was echter opnieuw gaan stelen en had bovendien de verbanning overtreden.⁵

Barend Jacobs (23) uit Rotterdam deed in loten en brillen. Hij had zich schuldig gemaakt aan 'bedriegerijen', samen met een medeplichtige, zijn vader Jacob Barends. Jacob had ook een loterij- en brillenhandeltje en trad bovendien op als slachter. Voor straf moest Barend rondlopen door Delft met een bord

M. de Sallieth, Joodse marskramer. Afgebeeld in J. Perkois en J.H. Prins, Verzameling van verschillend gekleede mans en vrouwenstanden (Amsterdam 1818).

'bedrieger' boven zijn hoofd, en werd hij voor zes jaar verbannen uit de stad.⁶ Daniel Jacobs, alias 'Klein Daantje', was de medeplichtige van Johan Marikel, een soldaat uit Tirol, die zich aan veel misdrijven schuldig had gemaakt, waaronder juwelenroof.⁷

Jacob Joseph uit Halberstadt was in 1731 pas zestien jaar oud toen hij in Delft voor het gerecht moest verschijnen en definitief werd verbannen uit Holland en West-Friesland. Abraham Moses, afkomstig uit Goch, iets over de Limburgs-Duitse grens, had op zijn 21ste jaar ook al een eerdere veroordeling achter de rug. In Rotterdam had hij in het tuchthuis gezeten, hij was verbannen uit Amsterdam en Rotterdam en in Delft hing hem opnieuw een veroordeling boven het hoofd wegens insluiping en landloperij.⁸

En dan was er nog Barenhout Levy (21), alias 'de goochelaar' of 'Bendeltje', die samen met zijn vrouw Sara Jacobs (17) en een andere jonge vrouw, Eva Levi, in maart 1780 kant stal op de markt in Delft. Barenhout was geboren in Den Haag. Drie jaar eerder was hij al eens in Amsterdam – achttien jaar oud! – veroordeeld wegens kledingdiefstal. Als beroepen gaf hij op hoedenschoonmaker, hoedenkoper, goochelaar en opkoper van oude kleren. Sara verkocht 'bantjes' op kermissen. Na driemaal verhoord te zijn gaven zij het delict toe. Barenhout pleegde zelfmoord, zijn lichaam werd naar de gerechtsplaats gebracht buiten de stad en daar aan één been opgehangen.⁹

In al deze gevallen ging het om mensen die hun carrière in de criminaliteit al op jeugdige leeftijd waren begonnen. Hun officiële activiteiten verschaften hen een grote actieradius. Zonder op te vallen konden zij het hele land doortrekken: soldaten - soldaat was overigens een beroep dat zeer zelden voorkwam bij joden - zwervers, een loten- en brillenventer, een goochelaar en voddeman. Eerdere veroordelingen hadden hen niet op het rechte pad doen terugkeren. Een aantal was niet uit de Republiek afkomstig, maar kwam uit het buitenland. Allen bevonden zich overduidelijk in de marge van de maatschappij.

In de achttiende eeuw bestonden in de grotere steden van de Republiek wel joodse gemeenten, in Amsterdam en Den Haag zowel sefardische als askenazische. Vanaf de zeventiende eeuw waren er in Delft wel joden, maar incidenteel en zonder plaatselijke organisatie. Zij hadden geen gemeente noch een synagoge. De Delftse synagoge dateert pas uit de tweede helft van de negentiende eeuw.¹⁰ In de loop van de achttiende eeuw nam hun aantal echter toe. Vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw waren er joden die in Delft kwamen met de kennelijke bedoeling om te blijven. De meesten van hen waren werkzaam in de handel. Het waren kooplui die op de markt stonden of een winkel dreven in de stad.

In de jaren rond 1800 zien we de aantallen joden in Delft nog enigszins fluctueren. Dat betekent dat er nog veel migratiebewegingen plaatsvinden. Na 1820 is er sprake van een immigratieoverschot en kreeg de joodse aanwezigheid een meer permanent karakter.¹¹

Hoewel in de achttiende eeuw winkels in zwang raakten, hadden de meeste joden geen winkel maar stonden zij met hun waren op de markt. Aan het einde van de achttiende eeuw waren twee joden lid van het St.Nicolaasgilde (het winkeliersgilde), Mozes Eleazer Levi en Juda David.¹² Uit het feit dat zij een winkel hadden, blijkt dat het hier ging om mensen die zich meer permanent wilden vestigen. Het stadsbestuur maakte geen problemen als zij een gelegenheid zochten om godsdienstoefeningen te houden.

Juda David en zijn vrouw Neeltje Salomons kwamen in januari 1784 uit Den Haag in Delft. Het paar ging wonen in de Jacob Gerritstraat, ook in die tijd een winkelstraat. Juda was toen 32 jaar oud. Hij gaf als beroep op 'koopman en collecteur in loten'. De handel in loterijbriefjes was voor een belangrijk deel in handen van joden. Kort na hun aankomst in Delft maakten Juda en Neeltje hun testament.¹³ Toen Juda in 1799 op vrij jonge leeftijd (47) overleed, werd hij begraven in Den Haag, in Delft was nog geen joodse begraafplaats.¹⁴ Na de dood van haar echtgenoot richtte zijn vrouw een verzoek tot het gilde van goud- en zilversmeden omdat zij 'zoude willen negotie drijven in goud en zilver'.¹⁵ Zij overleed in 1814. Het echtpaar had twee zoons, waarvan de jongste, Joseph Juda, bij de naamsaanneming in 1811 de naam Van Hoven opgaf. Hij bleef in Delft wonen en trouwde in 1806 met zijn nicht Dorothea (Duijfe) Enthoven uit Den Haag. Joseph zette de zaak van zijn vader voort, hij bleef handelen in loten en 'inlandsche waren'. Na zijn overlijden in 1817 bleef Duijfe achter met drie kleine kinderen. Zij hertrouwde in 1820 met Abraham Coesman (49) en woonde met hem in redelijke welstand in de Jacob Gerritstraat.¹⁶

Joseph Eleazer, zijn vrouw Sara Salomon en zoon Eleazer Joseph kwamen in 1768 in Delft uit Den Haag. Erg goed zullen ze het in Den Haag niet hebben gehad, zij hadden daar een bestedeling in huis van rijke ouders. Deze jongen wilde niet deugen, alles wat hij in handen kreeg aan nieuwe kleren of meubels verkocht hij weer om het te 'verdebaucheren', na twee jaar liep hij weg bij de Eleazers, verkeerde in slecht gezelschap en vertrok naar zee.¹⁷

Samuel Mozes deed samen met een aantal niet-joden in onroerend goed. Zij kochten in 1805 een pandje aan de Oude Delft en de dubbele koorwijnbranderij 'De Zon' aan de Gasthuislaan.¹⁸ Al in 1771 was er ook een joodse koorwijnbrander in Delft.¹⁹

Toen na de Franse Tijd het aantal joden in Delft verder toenam, bleven zij, ondanks het feit dat nu alle beroepen voor joden open stonden, toch voornamelijk in de handel werkzaam. Sommigen hadden een winkel in van alles en nog wat, anderen een stal op de markt.

Machiel Samuel Winkel begon als 'inlands kramer met een gedeeltelijk overdekte stal in waren van de tweede soort, de markten frequenterende', toen het hem beter ging had hij een winkel in de Pepersteeg.

Ook Abraham Isaac Stokvisch, koopman, slachter en loterijverkoper had een winkel in oude kleren op de Boterbrug. Hij was in 1805 met zijn vrouw Prinsje Mozes uit Leiden gekomen. Prinsje was 'marketender', zij leverde waren aan de militairen.²⁰

Hoewel er geen synagoge was in Delft was er toch behoefte aan gelegenheid om sjoeldiensten te houden. Op 8 juni 1755 vroeg Moses de Leeuw, slager in Delfshaven, het stadsbestuur toestemming om wekelijks te zijnen huize 'enige gebeden en hetgeen verder tot hunne godsdienst behoort, te doen verzorgen'. Dit verzoek werd toegestaan, 'tot wederzeggens toe'.²¹

Drie jaar later verzocht Salomon Jacobs, joods koopman, de burgemeesters opnieuw om dienst te mogen houden in een burgerhuis, zoals al gebeurde. Het moest wel in een achterkamer, 'opdat de lieden die voorbij komen deselven niet en horen'. In het café van Johannes Denie aan het Oosteinde werd daarvoor een ruimte gehuurd.²²

Ook bezoekers van de jaarmarkt en kermisklanten hadden behoefte om dienst te kunnen houden, ook als er - zoals in Delft - geen synagoge aanwezig was, want aan het stadsbestuur werd een verzoek hiertoe gericht, door twee 'Hoogduitse Joden die in Delft zijn ter occasie van de kermis, om ergens in een burgerhuis dienst te mogen houden ter gelegenheid van de Sabbath, net als in Haarlem, Gorcum, Utrecht en 's Hertogenbosch'. Deze toestemming werd eveneens verleend, onder voorwaarde dat het geen hinder zou veroorzaken. Een achterkamer van bakker De Swart aan het Oosteinde werd gehuurd.²³ Het was gebruik in Holland dat de joodse reizigersvereniging daarvoor een kamer huurde in de stad.²⁴

De Franse Tijd bracht de joden in de Republiek ook politieke veranderingen. In 1796 kregen de joden burgerrecht, nu waren in één klap alle beperkingen opgeheven die tot dan toe hadden gegolden. Juridisch was vanaf dat moment ieder beroep toegankelijk, elke huwelijkspartner aanvaardbaar en nu stond ook het kiesrecht voor joden open. In 1798 schreef Juda David zich in het stemregister in door het ondertekenen van de Eed van trouw aan het Bataafse Volk.²⁵

In 1811 voerden de Fransen in Nederland de Burgerlijke Stand in. Dat betekende onder meer dat iedereen zijn familienaam moest vastleggen. De meeste mensen hadden echter al een familienaam. In het Delftse register van naamsaanneming komen vijf joodse gezinshoofden voor die daar hun naam lieten noteren. Men heeft zich wel afgevraagd waarom alleen zij daar waren vermeld. Misschien omdat veel joden tot dan toe een patroniem gebruikten? We constateerden echter dat tenminste drie van de vijf van deze familienamen al eerder in gebruik waren.²⁶

Zo veranderde de joodse aanwezigheid in Delft in een eeuw tijd. Van de marskramers uit de achttiende eeuw, die gepakt en gezakt het land doortrokken en de meer marginale, trekkende joden tot handelaars die zich metterwoon vestigden. In de jaren na de Emancipatie traden de joden uit hun marginale positie en integreerden zij in maatschappelijk opzicht steeds meer. Deze kooplui en winkeliers hadden een vaste plaats in Delft: zij woonden er, namen deel aan het sociale en politieke leven en leverden daartoe ook hun eigen bijdrage.

Literatuur

- Diederiks, Herman. "Strafrecht en stigmatisering." In *Onderscheid en minderheid: Sociaal-historische opstellen over discriminatie en vooroordeel, aangeboden aan professor Dik van Arkel bij zijn afscheid als hoogleraar in de sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden*, red. H. Diederiks en Chr. Quispel. Hilversum: Verloren, 1987.
- Egmond, Florike. *Banditisme in de Franse Tijd: Profiel van de Grote Nederlandse bende 1790-1799*. [Amsterdam]: De Bataafsche Leeuw, 1986.
- Egmond, Florike. *Op het verkeerde pad Georganiseerde misdaad in de Noordelijke Nederlanden 1650-1800*. Amsterdam: Bakker, 1994.
- Enthoven, P.H. *Kroniek van het geslacht Entboven*. Zutphen: Walburg Pers, 1991.
- Fuks-Mansfeld, R.G. "Verlichting en emancipatie omstreeks 1750-1814." In *Geschiedenis van de joden in Nederland*, red. J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer. Amsterdam: Balans, 1995.
- Goudappel, C.D. "De naamsaanneming in 1811 in Delft." *Delfia Batavorum, Zevende Jaarboek 1997* (1998), 73-76.
- Hekker, R.C. "De synagoge aan de Koornmarkt." In *Delftse Studiën: Een bundel historische opstellen over de stad Delft geschreven voor E. H. ter Kuile naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van de Bouwkunst*, red. R. Meischke [et al.], 342-357. Assen: Van Gorcum, 1967.
- Lunteren-Spanjaard, M.M. van. "De Joodse Gemeente van Delft." In *Facetten van Delft: Gedenkboek van het Genootschap Delfia Batavorum, 1935-1985*, red. H.L. Houtzager [et al.], 255-268. Serie-uitgave van het Genootschap Delfia Batavorum; nr. 12. Amsterdam: Rodopi, 1985.
- Lunteren-Spanjaard, Mariana van, en Joep Wijnberg-Stroz. *Blijvers en Voorbijgangers Joden in Delft 1850-1960*. Kampen: Kok, 1998.
- Zwarts, Jac. "De joodse gemeenten buiten Amsterdam." In *Geschiedenis der joden in Nederland*, red. H. Brugmans en A. Frank. Amsterdam: Van Holkema & Warendorf, 1940.

Noten

GAD = Gemeentearchief Delft

HGA = Haags Gemeentearchief

1. Fuks-Mansfeld 1995, blz. 183.
2. Egmond 1994, blz. 154.
3. Egmond 1986, Egmond 1994. Een zeer uitgebreide beschrijving van de joodse criminele netwerken in de Republiek.
4. GAD, Oud Recht. Arch. Inv. 53, 8e Crimineelboek 1806-11, f. 165v.
5. GAD, *ibid.* inv. 53, 8e Crimineelboek 1806-11, f. 174v.
6. GAD, *ibid.* inv. 52, 7e Crimineelboek 1792-1805, f. 44-45.
7. GAD, *ibid.* inv. 51, 6e Crimineelboek 1726-81, f. 71v.
8. GAD, *ibid.* inv. 51, 6e Crimineelboek 1726-81, f. 28; f 44.
9. Dat was gebruikelijk bij iemand die door zelfmoord zijn straf had ontlopen, want zo'n daad tijdens de detentie mishaagde de justitie in de hoogste mate. Diederiks 1987, blz. 88.
10. Zie voor de geschiedenis van de synagoge: Van Lunteren-Spanjaard 1985, Hekker 1967, en Van Lunteren-Spanjaard & Wijnberg-Stroz 1998, blz. 18-20.
11. Van Lunteren-Spanjaard & Wijnberg-Stroz 1998, blz. 58.
12. GAD, inv. 243, nr. 30 St. Nicolaasgilde, vanaf 1785 waren Mozes Eleazer Levi en

- Juda David lid. Ibid. inv. 1 Admissieboeken nr. 1887.9 Mozes Eleazer Levi arriveerde in Delft in 1769.
13. GAD, Not. Arch. nr. 3319 f. 23 dd. 4-5-1785. Juda David ondertekent de acte, Neeltje Salomons kan niet schrijven, zij zet een kruisje. De waarde van de nalatenschap was beneden de f 2000.-.
  14. Enthoven 1991, blz. 31.
  15. GAD, inv. 234, nr. 8.
  16. Van Lunteren-Spanjaard & Wijnberg-Stroz 1998, blz. 37-38.
  17. HGA, Not. Arch. nr. 3133-33, dd. 18-9-1758; Recht. Arch. 652 dd. 12-10-1768.
  18. GAD, Not. Arch. nr. 7M217, 7M232.
  19. GAD, Memorialen Burgemeesteren, boek IX, 17-8-1771.
  20. GAD, OA II inv. 92, Patentverzoeken 1795-1813.
  21. GAD, Memorialen Burgemeesteren, boek VI, 8-6-1755.
  22. GAD, Memorialen Burgemeesteren, boek VI, 20-6-1758.
  23. GAD, Memorialen Burgemeesteren, boek VI, 20-6-1755.
  24. Zwarts 1940, blz. 446-447.
  25. GAD, OA II, inv. 48.
  26. GAD, OA II, inv. 92, Register van patentaanvragen voor uitoefening van een beroep of bedrijf 1809-1811.
Vermeld werden daar Abraham Isaac Stokvisch, Aron Joseph Polak, Salomon Isaac de Vries. Zie ook Goudappel 1998.

Fotobureau Fred Nijs

Stationsplein 20
2611 BV Delft

Fred Nijs

tel. 015 215 95 69

fax 015 215 95 69
mobiel 06 55817157
privé 015 261 44 16
fotofred@euronet.nl

A LIFE LESS ORDINARY

Bij de **BeoSound 9000** zijn het niet de 6 cd's die bewegen, maar is het de cd-speler. Speel ze achter elkaar of spring van track naar track. En tussendoor kunt u altijd nog schakelen naar de ingebouwde radio.

De **BeoLab 1** is de topluidspreker van Bang & Olufsen. Hij kan zo luid of zo zacht spelen als u wilt en biedt een zo natuurlijke weergave als maar mogelijk is.

De magie van glazen deurtjes die soepel openglijden en de cd-speler die zich opent. CD's afspelen is vanaf nu niet slechts luistergenot, maar ook een fascinerend schouwspel, terwijl de display u informeert over de status.

De **BeoSound 3000** verenigt een radio met RDS en een schrandere cd-speler in zich, die tot wel 200 cd's kan herkennen en bovendien de namen ervan laat zien. Als u dat wilt, speelt de BeoSound 3000 van uw lievelingsmuziek alleen de nummers die u wilt horen en slaat uw minder favoriete nummers over. Geschikt voor alle Bang & Olufsen actieve luidsprekers.

Dankzij een solide en robuuste behuizing kan de **BeoSound 1** overal en altijd worden gebruikt. Van huis mee naar het werk, overal waar een stopcontact te vinden is. CD en radio in een functionele plug-and-play opzet.

Verborgen achter de compacte vorm zit een vijftal opmerkelijk krachtige actieve luidsprekers, met een dynamische weergave die ver uitstijgt boven de bescheiden afmetingen van het geheel. Verkrijgbaar in de aluminium kleuren: zilver, zwart, groen, roodbruin en lichtblauw.

Een royaal 16 : 9 beeldscherm, een ingebouwde video-recorder en een indrukwekkend stereo- of optioneel surround geluid. Voeg daarbij een geraffineerde aanpassing aan elk beeldformaat. Een anti-reflex contrastscherm. Een elektronisch bioscoopgordijn. Een op afstand bediende gemotoriseerde voet. Leverbaar met een 70 cm of 81 cm beeldscherm.

De **BeoVision Avant** brengt u wel heel dichtbij het bioscooptheater in de huiskamer.

Elektrotechnisch bureau
van Kapel bv

Hugo de Grootstraat 122, Delft
Telefoon 015 212 08 17

B&O
BANG & OLUFSEN

VISRESTAURANT

Den Blauwen Snoeck

De Blauwe Snoek

Bij de verbouwing van het huis Verwersdijk 32, vond men eind 1983 een grote steen (56x74 cm.). Hij diende daar als putdeksel, misschien zelfs wel tot de zeventiende eeuw.

De afbeelding toont een snoek, waarboven duidelijke sporen van een kroon. Het blijkt dat er een huis De Blauwe Snoek stond, aan de Verwersdijk, enkele huizen ten zuiden van de "Anatomie".

De "Anatomie" was gevestigd in de kapel van het Maria Magdalenaklooster, die op het huidige Doelenplein stond. Dit klopt met de vindplaats van de steen. De steen is thans in particulier bezit.

Een ander verhaal gaat rond, dat in de middeleeuwen een Herberg bij de blauwe snoek gelegen was. Aangezien men in die tijd in grote mengen bier nuttigde, vanwege de slechte drinkwaterkwaliteit, werd er wel beweerd, dat men "blauw" bij de "snoek" vandaan kwam.

De huidige naam leeft voort in het gelijknamige Visrestaurant 'Den Blauwen Snoeck' aan de Verwersdijk nummer 14. Hier kunt u het hele jaar terecht voor dagverse vis, tevens kunt u in het restaurant met groepen terecht, zowel voor de lunch alswel voor het diner!

Denkt u eraan, vis is gezond en lekker!

Verwersdijk 14, 2611 NH Delft, tel. 015 - 213 88 50

Geopend van 17.00 - 22.30 uur, dinsdags gesloten

Lunches voor groepen op afspraak

De enerverende beginjaren van de St. Elisabethvereniging te Delft

(1860-1871)

Arie Oliehoek

Delft heeft diverse particuliere organisaties en instellingen op het gebied van welzijn en maatschappelijke dienstverlening. In de stadsgids worden ze opgesomd. Maar dit overzicht is niet uitputtend. In ieder geval één ontbreekt er: de rooms-katholieke St. Elisabethvereniging. En dat is al een oud instituut. Ze stamt uit het midden van de negentiende eeuw. Ze werd opgericht om mensen die thuis ziek lagen en hulpbehoevend waren bij te staan, geestelijk en materieel.

In dit artikel worden de rumoerige beginjaren (1860-1871) van deze vrouwenvereniging beschreven. Die zijn interessant omdat ze een verrassende inzicht geven in het negentiende-eeuwse Delft. Al kort na haar oprichting speelde zich rond de vereniging een soms heftige belangenstrijd af. Er heerste in de rooms-katholieke wereld wedijver tussen geestelijken van verschillende huize (paters tegen zogeheten 'wereldheren'), tussen de beide seksen (mannen en vrouwen) en tussen maatschappelijke klassen (de burgerlijke elite en de opkomende middenstand). Het zou tien jaar duren voordat daar rust in ontstond en de vereniging zich ongestoord kon gaan toeleggen op haar 'liefdewerk'. Over die eerste decade van de 'Delftse afdeling van de Vereniging van de H. Elisabeth' gaat deze kleine geschiedenis.

Rooms-katholiek Delft in de negentiende eeuw

Om het verhaal goed te kunnen begrijpen is een korte inleiding over de situatie van de rooms-katholieke kerk te Delft in de negentiende eeuw niet overbodig. Deze kerk had tengevolge van de Reformatie enkele eeuwen van onderdrukking achter de rug. In die periode kende ze weinig organisatie. Men kerkte in schuilkerken ('staties'): één aan het Bagijnhof geleid door de wereldheren, een ander aan de Oude Langendijk geleid door paters jezuïeten. Wereldheren zijn priesters die gewoon in de 'wereld' (saeculum) leven: ze heten seculiere priesters, en vallen rechtstreeks onder een bisschop. Paters zijn priesters die leven in een klooster en de regel (regula) van hun stichter volgen: ze heten reguliere priesters; ze hebben in principe hun eigen oversten en staan niet rechtstreeks onder de bisschop.

Tussen deze twee soorten priesters ontstond in het eerste kwart van de achttiende eeuw in Nederland een landelijk conflict. Rome maakte in zijn ijver Nederland te behouden voor de r.k. kerk veel gebruik van paters die deze kant werden uitgezonden. Bisschoppen waren hier niet meer en Rome achtte de

De strenge pater N. Aussems veroorzaakte groot tumult in de vereniging. (fotoreproductie Gemeentearchief Delft)

nog aanwezige seculiere priesters niet sterk genoeg om de verboden kerk opnieuw op te bouwen. Deze dachten daar zelf anders over en ergerden zich aan al die vreemdelingen met wie maar moeilijk samen te werken viel. Ook verweten ze Rome veel te lang te aarzelen om hier nieuwe bisschoppen aan te stellen.

Toen ze vervolgens zelf maar een van hen tot bisschop lieten wijden met behulp van een Franse bisschop die door de paus als afvallig – ‘jansenistisch’ – werd beschouwd, zette Rome de meesten van hen uit de kerk: het schisma van Utrecht (1723). De uitgestoten sloten zich aaneen en vormden een eigen kerk die later de ‘Oud-katholieke kerk’ ging heten.

Delft was een van de brandhaarden van dit conflict. De priesters aan het Bagijnhof behoorden tot de ‘afvalligen’. Er was toen na het schisma nog maar één rooms-katholieke kerk in de stad: de door de paters bediende schuilkerk aan de Oude Langendijk. Deze heette ‘de Jozefstatie’ (de huidige Maria van Jessekerk aan de Burgwal). Aanvankelijk waren het jezuïeten die daar de scepter zwaaiden, later franciscanen.

Toen met de komst van de Franse troepen godsdienstvrijheid verkregen werd, kwam er al gauw een tweede statie voor de rooms-katholieken. Voor de

priesterlijke bediening daarvan werd achter de rug van de paters om een wereldheer naar Delft gehaald (1796). Die statie groeide later uit tot de Hippolytuskerk, die van 1836 tot 1886 aan de westzijde van de Voorstraat lag. In dat laatste jaar werd aan de overzijde een nieuwe kerk gebouwd, ontworpen door P.J.H. Cuypers. Deze kerk werd in 1972 afgebroken.

Een belangrijk jaar voor katholiek Delft was 1853. In dat jaar werd in Nederland de zogeheten hiërarchie hersteld. Er kwamen na eeuwen weer rooms-katholieke bisschoppen in het land. Delft viel onder het bisdom Haarlem. De eerste bisschop, monseigneur F.J. van Vree (1853-1861), stelde zich tot taak de rommelige organisatie van de kerk drastisch te saneren. Daartoe verdeelde hij zijn bisdom in dekenaten, met aan het hoofd een deken. Deze moest als een soort bisschoppelijk inspecteur binnen zijn dekenaat een reorganisatieproces leiden waarbij de staties, die geen grondgebied kenden, werden omgezet in parochies. Die kregen een nauwkeurig vastgesteld territorium. Ook de regio rond Delft werd aangewezen als een dekenaat. Tot deken werd benoemd de pastoor van de Hippolytuskerk, J. van Brussel. Voor de paters franciscanen was het moeilijk te verteren dat het ambt van deken toegewezen was aan de pastoor van deze in hun ogen nietige kerk. Zij hadden eeuwenlang het pastoraat in de stad beheerst. Tot hun ergernis kreeg hun Jozefkerk door toedoen van de nieuwe deken bij de territoriale verdeling een even groot grondgebied als de kleinere Hippolytuskerk. De stad Delft werd ruwweg in tweeën verdeeld. De scheidslijn liep van oost naar west: van de Kooptbrug naar de Binnenwatersloot, waarbij in feite de vroegere scheiding tussen de Oude Kerk en de Nieuwe Kerk werd hersteld.

Deken Van Brussel beijverde zich ook met steun van de bisschop de in de voorbije eeuwen in de kerk sterk gegroeide macht van de katholieke lekenelite terug te dringen. De rijke katholieke burgers, die onder het protestantisme geen kans hadden op overheidsbanen, ontplooiden hun leidinggevende en bestuurlijke kwaliteiten in en rond het kerkgebouw: in het bestuur van een statie of in de armenzorg. Dat bepaalde tevens een groot deel van hun aanzien. Van Brussel vocht in de jaren 1855-1857 een heftige strijd uit met deze 'heeren van stand'. Hij wist die te winnen, en aldus deze sectoren weer onder de controle van de geestelijkheid te brengen. Dit alles in opdracht van de bisschop, die van de verwaterde rooms-katholieke kerk weer een stevige organisatie in de samenleving wilde maken.

Vrouwenemancipatie

In het jaar dat de Elisabethvereniging werd opgericht (1860), gebeurde er nog iets anders. In dat jaar publiceerde namelijk mevrouw Minette Storm-van der Chijs in liberale economische tijdschriften (o.a. Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek) enkele artikelen over opleidingsmogelijkheden voor vrouwen. Zij had daarover kennis opgedaan in Amerika. Minette Storm was een Delftse weduwe die veel in de wereld rondreisde. Haar publicaties vielen op. Het was voor het eerst in Nederland dat door een vrouw een derge-

lijk pleidooi gehouden werd voor scholing van vrouwen. In feministische kringen wordt dat jaar daarom vaak gezien als de start van de eerste emancipatieronde. Storm hield ook her en der lezingen over dat onderwerp en dat viel helemaal op omdat zo iets in die tijd nog ongebruikelijk was voor vrouwen.

Bijzonder was ook dat zij ervoor opteede vrouwen op te leiden tot beroepen die men in die tijd nog als onvrouwelijk zag: kantoorwerk bijvoorbeeld. In diezelfde tijd was er in Nederland nog een andere voorvechtster voor scholing van vrouwen, Elise van Calcar. Die beperkte zich daarbij tot beroepen waarvan men dacht dat ze wél passend waren voor vrouwen: stopsters, kappers, strijksters etc. Toen zij beiden te Delft optraden (6 juli 1864), schreef de Delftsche Courant naar aanleiding van deze tegenstelling over hen als 'twee kemphebben voor de emancipatie van de vrouw'.

De dames die de Elisabethvereniging oprichtten zullen zeker van deze bekende tijd- en stadsgenote gehoord hebben. Of ze het met de ideeën van Minette Storm eens waren is de vraag. Het was meer gemeengoed dat opgeleide vrouwen ingezet werden voor de christelijke gezins- en moederschapsidealen en deel namen in de 'beschavende' missie ten opzichte van de volksklassen. Maar wellicht heeft het optreden van deze eerste voorvechtsters voor vrouwenemancipatie hen mede gestimuleerd om via de oprichting van de Elisabethvereniging buiten de kring van hun huisgezinnen te treden, weg uit alleen de sfeer van het binnengebeuren en de zorg voor het eigen gezin.

Onderwijs, ziekenverpleging en armenzorg werd in katholieke kringen vooral verzorgd door kloosterzusters. Menig pastoor streefde ernaar in het gelukkige 'bezit' van zusters voor zijn parochie te komen. Ook te Delft was dat gebeurd. Pater P.S. Wennekers, de pastoor van de Jozefstatie, wist in de jaren dertig van de negentiende eeuw de Zusters van Tilburg te winnen voor het werk in de gestichten: het Oude Vrouwenhuis en het Meisjesweeshuis. Met initiatieven als die van de Elisabethvereniging openden zich ook voor vrouwen uit de burgerij mogelijkheden zich in te zetten.

De ziekenverpleging in Delft liet te wensen over. Er was in de stad één ziekenhuis, het bekende Oude en Nieuwe Gasthuis. Maar het verhaal gaat dat men daar eigenlijk alleen heen ging om dood te gaan. En doodgaan deden er velen in Delft in die dagen. Rond 1855 heersten er enkele jaren lang zware cholera-epidemieën. Door misoogsten was er veel honger en armoede. Delft leefde nog steeds binnen zijn middeleeuwse stadsgrenzen. Het gewone volk woonde in smerige achterafstraatjes en steegjes. Het was in die situatie dat welgestelde katholieke dames het initiatief namen voor de St. Elisabethvereniging met het doel arme zieke mensen thuis van het hoogstnodige te voorzien.

Elisabethvereniging opgericht

In diverse Hollandse steden werden in het midden van de negentiende eeuw afdelingen van de St. Elisabethvereniging opgericht. Hun naam ontleenden ze aan de middeleeuwse Duitse heilige Elisabeth van Thüringen, een edelvrouw

Deken J. van Brussel had grote moeite met de weifelende houding van pater N. van Meurs. (fotoreproductie Gemeentearchief Delft)

die haar rijkdom op gaf en haar leven in dienst stelde van armen en zieken. In Delft kwamen op 19 november 1860 vier dames bijeen voor de stichtingsvergadering van zo'n vereniging. Als trouwe kerkleden hadden ze de deken van Delft, J. van Brussel, daarbij uitgenodigd. Deze ging voor in gebed, waarna de dames overgingen tot het kiezen van een presidente. Dat werd mevrouw Maria van Berckel-van Wayenburg die zich deze keuze 'met bescheidenheid liet welgevallen'. Zij was de echtgenote van notaris Bartholomeus van Berckel en bewoonde met haar grote gezin -het echtpaar kreeg elf kinderen- het statige pand aan de Oude Delft 141, tegenover de Nieuwstraat. De Van Berckels vormden in Delft in die periode een uitgebreide familie, de rijkste van de stad. Ze bezaten vooral distilleerderijen en onroerend goed. De andere dames in het prille bestuur waren mejuffrouw de weduwe M.E. Pijpers-Drabbe (secretaresse), mejuffrouw A. Abbenhuys-van Lith (penningmeesteres) en mejuffrouw Smits (magazijnmeesteres). Al gauw trad een vijfde bestuurslid toe, mejuffrouw M.G. Berenbak-Kirchholtes, en tevens zocht men zogeheten 'werkende leden' aan 'tot het vervaardigen van kledingstukken

alsook om in het ziekenbezoeken behulpzaam te zijn'. Vanaf die datum kon men te Delft deze welgestelde dames langs de grachten zien lopen, mand met levensmiddelen en steunbonnetjes aan de arm, onderweg naar zieke en arme stadgenoten. Nauwgezet maakte men aantekeningen van de bezoeken. De aard van de ziekte werd genoteerd: koorts, nierziekte, kanker, zenuwzwakte, (klier)tering, reumatiek in het hoofd, waterzucht etc. De afgeleverde levensmiddelen varieerden van rundvlees, biefstuk en gehaktballen tot eieren, koffie en wijn. Maar ook werden turven, kussenslopen, jakjes, slaapmutsen, pantoffels en rozenkransen vermeld. Tevens werden bonnen verstrekt waarmee de zieke aankopen kon doen. In de kerken en langs de huizen zamelde men geld in om dit alles te bekostigen. Soms werd ook een legaat verkregen van rijke weldoeners. Het bestuur vergaderde veel om de stand van zaken van de beginnende vereniging goed in het oog te houden.

Een verjaardagscadeau van de kerk: de geestelijk directeur

Toen men in november van het jaar 1861 de eerste verjaardag vierde, kwam er een schrijven van de deken namens de bisschop. Dat was overigens een nieuwe, monseigneur G.P. Wilmer (1861-1877), omdat Van Vree plotseling was overleden. Er werd meegedeeld dat er een geestelijke aan het hoofd van de vereniging moest staan. Dit paste in het streven van de kerk zoveel mogelijk levensdomeinen te ordenen en te regelen naar kerkelijke wetten. In het reglement van de Delftse afdeling zouden daartoe enkele aanpassingen nodig zijn. Mevrouw Van Berckel kon wel presidente blijven, maar aan het hoofd diende een 'geestelijk directeur' te komen. De voorgestelde tekst luidde: "aan het hoofd der vereeniging staat een der Eerwaarde Heeren geestelijken dezer stad, door de bisschop te benoemen, om haar te leiden en met woord en daad de goede geest in haar levendig te houden." Als tegenprestatie zou de St. Elisabethvereniging officieel kerkelijk goedgekeurd worden. De dames vroegen zich af waar dat goed voor was. Kerkelijke goedkeuring okay, maar een priester aan het hoofd van hun damesvereniging, dat liever niet. De deken legde hun een en andermaal uit wat de bedoeling was, maar het bestuur gaf geen krimp. Vertwijfeld schreef deken Van Brussel aan de bisschop dat de dames blijkbaar leden aan 'laïcisme', een term waarmee in die dagen aangeduid werd dat leken zich verzetten tegen het gezag van de geestelijkheid binnen de kerk. Mogelijk waren de vrouwen 'voorgelicht door sommige Heeren echtgenoten'. Die zouden gewaarschuwd hebben dat met de opname van de bedoelde artikelen in het reglement de kerk steeds kon ingrijpen in het beleid van de vereniging. De deken adviseerde dan ook aan de bisschop om zijn goedkeuring aan de vereniging te onthouden, en pal te blijven staan voor de voorgestelde reglementswijziging 'ten einde die vrouwen van haar laïcisme te genezen'. Daarbij drong hij er bij monseigneur wel op aan duidelijk uit te laten komen dat het diens wil was, zodat de deken zijn relatie met de vereniging goed kon houden.

De franciscanen bemoeien zich ermee. Opsplitsing van de vereniging?

Het interne overleg tussen Van Brussel en de bisschop werd echter onverwachts doorkruist door een andere gebeurtenis. De paters franciscanen van de Burgwal gingen zich ermee bemoeien omdat de St. Elisabethvereniging een stadsbrede instelling was die ook leden telde uit hun parochie. Mevrouw de penningmeesteres Abbenhuys had bij de paters meermalen geklaagd over presidente de 'Dame Van Berckel', die afkomstig was uit de parochie van deken Van Brussel. Zij had dan wel het presidentschap met 'bescheidenheid' aanvaard, maar bleek dat vervolgens nogal streng uit te oefenen. Een van de franciscanen, de jonge pater N.M. Aussems, schreef toen aan mevrouw Van Berckel een brief om haar tot de orde te roepen. Deze is met dit schrijven naar de deken gegaan, die haar adviseerde niets met het schrijven te doen, en het voor zich te houden. Maar pater Aussems was een bijtertje. Hij was de oprichter en eerste directeur van de Congregatie van r.k. Jongelingen. Zelf was hij ook uitermate streng voor de jongeren en hanteerde strikte regels: geen ongepast vertier, niet zwemmen, geen bezoek aan herbergen, geen verkeerd kermisspel. Enige maanden voordat hij mevrouw Abbenhuys met de genoemde brief te hulp kwam tegenover de machtige mevrouw Van Berckel had hij op rigoureuze wijze de Congregatie gezuiverd van zijns inziens ongewenste elementen. Op 18 augustus 1861 hief hij binnen één dag de Congregatie op en richtte haar weer op. Daarmee wist hij 25 leden die hem niet welgevallig waren uit de Congregatie te verwijderen. Soortgelijke daadkracht legde Aussems aan de dag tegenover mevrouw Van Berckel. Toen hij er achter kwam dat zij zijn brief voor zich had gehouden, stuurde hij er opnieuw een, maar nu aan het bestuur. Op de enveloppe schreef hij: 'voor te lezen tijdens de vergadering'. En dat is ook gebeurd. Mevrouw van Berckel was hierdoor zeer gekwetst. De volgende dag nam ze schriftelijk ontslag. Ze noemde het schrijven van pater Aussems 'indiscreet en geschikt om gevoeligheid, ja twist op te roepen'. Ze wilde met hem niet in het strijdperk treden en was ongenegen zich te onderwerpen aan de censuur die zijne weleerwaarde zich over de vereniging scheen te willen aanmatigen. Ook haar echtgenoot de notaris wilde niet langer dat zij zich aan dit soort beledigingen bloot stelde. De emoties liepen hoog op in de jonge vereniging. De verwarring sloeg toe. Vertwijfeld liepen de dames heen en weer tussen de paters en de deken om raad. Daarbij blonk de toenmalige pastoor van de patersparochie, N. van Meurs, blijkbaar niet uit in consistentie, want volgens de deken zou hij het ene moment aangedrongen hebben op splitsing van de vereniging, om dat vervolgens tegenover dames die hierop verhaal waren gaan halen bij de deken weer gauw in te slikken. "Zie, met zulke mensen rigt men niet veel uit!" schreef van Brussel aan de bisschop. Hij was razend op de paters, want enige dagen later hadden de franciscanen achter zijn rug om een andere ordegenoot, pater W.C. de Keijzer, persoonlijk naar de bisschop gestuurd om bij hem toch te bepleiten dat de vereniging gesplitst zou worden, voor elke parochie een eigen afdeling. Beide zouden een eigen geestelijk directeur

moeten hebben, en er zouden ook al twee aspirant-presidentes beschikbaar zijn. Hij zei nog dat de deken van een en ander op de hoogte was. De bisschop had Van Brussel vervolgens verwonderd om opheldering gevraagd. Deze waarschuwde de bisschop dat de franciscanen bezig waren 'monseigneur te verschalken'. Pater van Meurs omschreef hij in termen van een 'draaikont', en voor pater Aussems met zijn beledigende brieven had hij geen goed woord over. "Het is wederom het wel wat pretentieuze patertje - dat monseigneur van Vree zaliger gedachtenis zoo treffend karakteriseerde met de naam van 'een Gekkie' - dat daar de boel in de war heeft gestuurd, schoon hij als de jongste van den ganschen clerus alhier, wel het minst geroepen was om zich in de vereeniging te doen gelden."

Deze hele geschiedenis had volgens Van Brussel één voordeel. Het zou de dames nu wel overtuigd hebben van de noodzaak van een geestelijk directeur. "Was die er geweest, dan zou noch pater Aussems, noch zijne gunsteling zulke wanorde hebben veroorzaakt." Hij riep de bisschop op nu toch maar gauw werk te maken van de reglementswijziging, de kerkelijke goedkeuring van de vereniging, en de aanstelling van de directeur.

Nieuwe poging van bisschop en deken

De bisschop volgde het advies van de deken. Van een splitsing van de vereniging zou geen sprake kunnen zijn. In overleg met de deken maakte de bisschop een nieuwe concepttekst. De formulering hiervan was wat voorzichtiger gesteld. Anders dan de deken verwachtte, lieten de vrouwen die nu vergaderden onder een nieuwe presidente, mevrouw de weduwe J. van Schaik-Jaske, zich opnieuw niet overtuigen. Dat noodzaakte hem om zijn tactiek te wijzigen. Buiten de vergadering om trad hij in contact met twee dames uit het bestuur die misschien wel genegen waren de 'geestelijk directeur' te accepteren, mejuffrouw Berenbak en mejuffrouw de weduwe Pijpers-Drabbe. De laatste was de secretaresse, een niet onbemiddelde kinderloze weduwe van de overleden koekbakker Pijpers, wonend aan de Wijnhaven. Aan haar schreef hij een lange brief: dat hij teleurgesteld was. Dat de bisschop en hij niet konden vermoeden dat men andermaal zou weigeren aan monseigneurs verlangen te voldoen. Dat hij het nog één keer wilde proberen langs 'de zachte weg van de overtuiging', want als hij de bisschop nu al inlichtte over hun weigering zou 'alle band met de bisschop weg zijn'. Vervolgens somde hij al hun bezwaren op om ze een voor een te weerleggen. Zo'n geestelijk directeur moest 'den goeden geest levendig houden'. Hij zou uitdrukkelijk uitgesloten zijn van het dagelijkse beheer. Door de kerkelijke goedkeuring zou men het nut van de gebeden van de kerk genieten en aflaten verkrijgen voor elk goed werk in de vereniging. En het zou ook goed zijn voor de legaten. En - wat helemaal belangrijk was - de bisschop wilde het! Met deze brief diende de weduwe Pijpers voorafgaand aan de volgende vergadering langs de deuren te gaan om de andere bestuursleden goed in te lichten.

Maar het mocht wederom niet baten. Met vier tegen twee stemmen werd het

voorstel verworpen. Vooral mevrouw Abbenhuys (penningmeesteres), die zoveel verwarring had veroorzaakt door te klagen bij de paters, zou het stemmen gedomineerd hebben.

Zonder daar de deken in te kennen, stuurden de dames een brief naar de bisschop met de korte mededeling: "Het blijkt dat de vrouwen in het bestuur bij herstemming om een priester aan het hoofd van de alhier bestaande H. Elisabethvereniging te hebben, zich hiermede niet kunnen verenigen." Maar ze lieten weten wél kerkelijke goedkeuring te willen.

De bisschop die nog niets wist van de nieuwe tegenwind reageerde stomverbaasd. Hij schreef de deken dat de dames een verkeerd denkbeeld moesten hebben. Dat hij hen een geestelijk directeur wilde geven zou heel goed zijn voor de vereniging, maar ze moesten niet denken dat dit een vrij aanbod was. "Als men een kerkelijke vereniging wil zijn, dan moet men mijn regels accepteren." Hij gebood de deken contact op te nemen met pastoor Van Meurs, 'opdat door gezamenlijke pogingen alle scheuring vermeden wordt' en die geestelijk directeur er door zou komen.

De dames houden vol

Van Brussel stapte daarop naar Van Meurs. Deze wilde zich er eerst weer met zijn stereotiepe 'ik houd er mij buiten' vanaf maken, maar gaf zich gewonnen toen hij vernam dat het de wens was van de bisschop zelf. Afgesproken werd dat Van Meurs de nieuwe presidente, mevrouw Van Schaik, zou benaderen. Hij vertelde haar wat de bisschop in een brief aan de deken had bevolen. "Dan wil ik die brief eerst zien", was haar antwoord. Van Meurs bracht dat braaf over aan de deken. Deze was zeer beledigd. "Ik wil hier veel toeschrijven aan vrouwelijk onverstand, maar niettemin mag ik aan zulke miskennis van gezag niet toegeven. Ik heb reeds zoo veel papier voor die vereeniging vol geschreven en wij zijn er hoegenaamd niets mede gevorderd. Integendeel, het heeft slechts gediend om het verzet meer te doen uitkomen." Mevrouw had die brief volgens de deken echt niet nodig om de andere dames te laten weten 'dat monseigneur gevoelig is getroffen'. Hij preste de pater opnieuw een poging te ondernemen de dames te overtuigen. Als tegemoetkoming in de eis van de presidente was hij wel genegen de inhoud van de brief van de bisschop woordelijk op te nemen in een brief aan Van Meurs. Maar waarschuwend hield hij deze voor dat een kerkelijk goedgekeurde Elisabethvereniging in Delft ook tot stand zou kunnen komen door gewoon andere, meer gewillige dames daarvoor aan te zoeken. De huidige leden zouden dan buiten de boot vallen en op eigen noemer liefdewerk bedrijven. "Zulke ergernis zou men toch niet verlangen!"

Tegelijk liet de deken echter aan bisschop Wilmer weten dat hij nu al zijn 'kruit en lood' verschoten had. Hij schreef hem over het 'ergerniswekkende verlangen' van de presidente de authentieke brief van monseigneur onder ogen te krijgen. Hij noemde dit een motie van wantrouwen en legde uit hoe hij erop gereageerd had door niet aan mevrouw, maar aan pater Van Meurs

Deken J. van Brussel was een man van gezag. De dames van de St. Elisabethvereniging brachten hem aan het wankelen.

een brief te sturen, waarin het schrijven van de bisschop was opgenomen. Tussen de regels door hield hij Wilmer de mogelijkheid voor, de 'opstandige dames' terzijde te schuiven en met 'gehoorzame dames' een nieuwe Elisabethvereniging op te richten.

De overval

In maart 1862 kwam het bestuur nog enkele keren bijeen. Van Meurs was nog steeds doende de dames gunstig te stemmen. Maar alles wijst erop dat Van Brussel ondertussen aan een scenario werkte waarin voor deze dames geen plaats meer was. Gedurig onderhield hij daarbij contact met de bisschop, die op zijn beurt Van Brussel meteen inlichtte als er weer wat gebeurd was. Zo berichtte hij de deken dat penningmeesteres Abbenhuys hem bezocht had en in dat bezoek de deken ervan beticht had dubbel spel te spelen: aan de ene kant schermen met opdrachten van monseigneur en aan de andere kant zelf de ontwerper van 'plannetjes' te zijn. Van Brussel verweerde zich met de klacht dat na pater De Keijzer nu deze dame weer onware dingen over deze zaak was komen vertellen. "Het zal met die vrouwkes altijd haspelen blijven

in de vereeniging", zo vertrouwde hij monseigneur toe, "omdat Haar, met al haren ijver, niet genoeg wordt voorgehouden: Charitas non quarit quae sua sunt, non flatur, non omulatusque" (de liefde zoekt niet zichzelf, zij praalt niet, zij beeldt zich niets in, I Kor. 13).

Door de bisschop dus gedekt zocht hij met behulp van enkele getrouwe dames uit het bestuur nieuwe kandidaten voor de vereeniging. Pater Van Meurs deed daarover later bij Wilmer zijn beklag. Op een goede dag zou mejuffrouw Berenbak bij hem zijn geweest met de vraag nieuwe leden voor de vereeniging af te vaardigen. Dat had hij geweigerd. Daarna had hij een tijdje niets meer gehoord tot hij vernam dat mejuffrouw Berenbak zelf iemand probeerde te overreden lid te worden van een nieuwe Elisabethvereeniging. Die dame wilde niet, waarop mejuffrouw Berenbak haar had gevraagd over deze zaak niets tegen pastoor van Meurs te zeggen. Maar dat had deze dame toch gedaan. Vervolgens schijnt mejuffrouw Berenbak nog een andere dame bezocht te hebben met dezelfde vraag. Toen deze eveneens weigerde werd ook zij gevraagd: mondje dicht hierover! Niettemin moet de wervingsactie succesvol zijn geweest. Ook de eerder door de brieven van pater Aussems zo beledigde en daarom afgetreden ex-presidente, mevrouw Van Berckel-Van Wayenburg, was door de deken bereid gevonden in de nieuwe vereeniging terug te keren. Zo gebeurde het dat de bisschop op 23 juli van een groep dames onder leiding van de genoemde mevrouw Van Berckel de officiële aanvraag kreeg voor de oprichting van een kerkelijk goedgekeurde Elisabethvereeniging. De deken stuurde er een persoonlijke brief achteraan, waarin hij de bisschop aanraadde het verzoek snel te honoreren en daarmee de weifelachtige Van Meurs voor het blok te zetten. De bisschop volgde de aanwijzingen van de deken en berichtte Van Meurs over zijn voornemen met een nieuwe groep dames een kerkelijke Elisabethvereeniging in te stellen. Hoewel Van Meurs onthutst reageerde, monseigneur inlichtte over de bovenvermelde ronselpraktijken en benadrukte hoe 'smartvol' het zou zijn voor die vier dames uit het oude bestuur, toonde de bisschop zich daar niet meer gevoelig voor. Op 8 augustus schreef hij aan Van Meurs dat hij zijn voornemen in een besluit had omgezet. Er mocht in Delft maar één Elizabethvereeniging zijn. De deken zou de directeur worden, en pater Van Meurs de vice-directeur. Dat de door hem genoemde dames daar nu niet meer toe behoorden was hen zelf te wijten. "Ze hadden zich aan onze verordeningen onttrokken!" Hetzelfde schreef hij aan de deken op 18 augustus en dat werd ook de datum van de officiële kerkelijke goedkeuring. Hij voegde er voor Van Brussel nog aan toe: "Ik twijfel niet of de vijand van alle goed zal ook hier wel weer onkruid willen zaaijen. Doch: charitas patiens et benigna est!" (de liefde is geduldig en goedertieren, I Kor. 13).

Twee vereenigingen in de stad

Drie dagen later al meldde Van Brussel aan de bisschop dat hij in een eerste bijeenkomst van de nieuwe vereeniging de stichtingsbrieven had voorgelezen.

Volgens hem heerste er een goede geest. Het nieuwe bestuur had de onwillinge dames uitgenodigd toe te treden, maar geen reactie gekregen. Spijtig was ook dat de tot vice-directeur benoemde Van Meurs niet aan de uitnodiging gehoor had gegeven tegenwoordig te zijn.

Het waren de voorboden van nieuwe moeilijkheden. Zo weigerde het Meisjesweeshuis de nieuwe vereniging gebruik te laten maken van hun keuken. Met de oude vereniging waren daar destijds afspraken over gemaakt, maar de Eerwaarde Moeder wilde dat contract niet zomaar voort zetten. Ze had er met Van Meurs, haar superieur, over gesproken. Het Meisjesweeshuis stond aan de Oude Langendijk in zijn parochie. Ze was bang dat de eerdere dames, de refractairen, het haar kwalijk zouden nemen als ze met de nieuwe vereniging in zee ging. Ze zou aartsbisschop Zwijsen om een uitspraak vragen. Toen Van Brussel dit ter ore kwam, schreef hij gauw een brief aan bisschop Wilmer waarin hij hem vroeg de aartsbisschop in te lichten, opdat diens besluit 'niet twijfelachtig' zou zijn.

De uitslag van dit appèl is onbekend gebleven. Maar het is duidelijk dat dames uit de Jozefparochie, al of niet gesteund door hun pastoor, zich niet zomaar gewonnen gaven. Al gauw bleken er in de stad twee Elisabethverenigingen te functioneren. De deken deed weliswaar of zijn neus bloedde. Met verve maakte hij zijn nieuwe rol als geestelijk directeur van de nieuwe vereniging waar. Van tijd tot tijd bezocht hij de bestuursvergaderingen van 'zijn' vereniging. Hij hield de dames dan voor dat hun 'ruime stoffelijke ondersteuning' aan de zieken natuurlijk vanzelfsprekend was, maar hoofddoel diende toch steeds te zijn 'het geestelijk welzijn der arme zielen'. "Met het uitdelen van de voedselbonnen", zo betoogde hij herhaaldelijk, "vinden we toegang tot de armen en het vertrouwen wordt geopend. Daar maken we gebruik van om de zieken tot geduld in lijden op te wekken, waardoor nalatigheid in het vervullen van godsdienstige plichten worde uitgewist....en er voorbereiding is tot een zalig sterfuur." Hij kon echter niet verhinderen dat onder eenzelfde naam een illegale concurrerende vereniging in de stad actief bleef.

De afloop

Het werk voor de arme zieken lijkt onder de gespleten situatie niet geleden te hebben. Van beide verenigingen uit werden trouw vele adressen bezocht. Uit de administratie van de vereniging van de Hippolytusparochie blijkt dat elk half jaar zo'n vijftig nieuwe adressen aan de bezoeklĳst werden toegevoegd. Wekelĳks kwam daar een dame aan huis. Maar de kerkelijke overheid voelde zich verlegen met de verdeeldheid. Nadat enige jaren waren verstreken werd een poging ondernomen er een einde aan te maken.

Omdat men wel voelde zelf een bijdrage geleverd te hebben aan het ontstaan van de onwenselijke situatie, werd daartoe een partij 'van buiten' ingehuurd. In het voorjaar van 1867 ondernam professor G.F. Drabbe van het seminarie Hageveld een poging om eenwording tussen de twee afdelingen te bewerkstelligen. Hij ontwierp daartoe de formule dat de illegale zou toetreden tot de

Tot in de jaren zestig van de vorige eeuw gebruikte de Elisabethvereniging voedselbonnen bij haar ondersteuning.

officiële, en andersom: de officiële tot de illegale. De presidente van de officiële vereniging, mevrouw van Berckel-van Wayenburg en een ander lid van dit bestuur verzetten zich tegen dit plan. Ze waren onder meer bang dat hiermee in juridische zin een 'schijnvereniging' zou ontstaan. De professor gaf zijn poging op.

Twee jaar later echter ontstond er een nieuwe situatie toen deken Van Brussel besloot om zijn pastoorschap van de Hippolytuskerk neer te leggen. Hij wilde nog enkel de deken van Delft en omstreken zijn. Als pastoor werd benoemd de eerwaarde heer P.W. van Oorte.

Ook pater Van Meurs van de Jozefkerk vertrok uit Delft. Hij werd opgevolgd door pater W. Strik.

In die ontwikkelingen legde Van Brussel ook het directeurschap van de Elisabethvereniging neer. In januari 1869 verleende de bisschop hem hiervoor zijn ontslag. De bisschop besloot nu de nieuwe pastoors allebei tot directeur van de erkende Elisabethvereniging te maken. Om het jaar zou men deze functie waarnemen. Tevens drong hij er op aan dat de illegale Jozefdames zich zouden aansluiten bij de erkende vereniging.

Pastoor van Oorte, die als eerste directeur werd, meende echter het oude probleem op een andere manier op te kunnen lossen. Als overgang naar één geheel stelde hij voor twee afdelingen te maken onder één hoofdbestuur. Hij belegde een vergadering van de twee afdelingen te zijn huize. De meerderheid van de aanwezigen stemde met zijn voorstel in. De presidente én de magazijnmeesteres van de officiële vereniging verzetten zich echter: de 'illegalen' dienden zich volgens hen gewoon aan te sluiten bij de vereniging.

De voorstandsters hadden met de nieuwe pastoor te doen. Van Oorte had veel meer dan zijn voorganger de gave vrouwen voor zich te winnen. Met zessen sterk deden zij per brief de bisschop het verzoek een keuze te maken tussen de twee standpunten en ze schreven er ook nog bij dat ze het heel erg

vonden voor hun goede pastoor dat de twee dames ongehoorzaam waren. Aan de presidente liet de groep weten niet meer op de vergaderingen te verschijnen totdat er antwoord van monseigneur zou komen. Men liet haar weten hoe dan ook van de verdeelde toestand in de stad af te willen. Van deze actie verwachtten de dames veel. Ze gingen er vanuit dat hun schrijven aan monseigneur veel indruk gemaakt zou hebben op mevrouw Van Berckel.

Wat zij echter niet wisten was dat mevrouw de presidente al drie weken eerder bij de bisschop haar beklag had gedaan over de nieuwe aanpak van Van Oorte. Ze vond het een schande dat zij als officiële vereniging nu moesten buigen voor de niet-kerkelijke. De omslachtige inrichting van het plan vond ze juridisch zeer dubieus. En de bisschop was het met haar eens. Op korte termijn toon berichtte hij Van Oorte dat hij toch gezegd had dat de Jozefdames zich gewoon moesten aansluiten! Wat Van Oorte nu voorstelde was twee jaar geleden al fout gegaan! De bisschop was bezorgd over de juridische basis van verkregen (en te verkrijgen) legaten. Er mocht maar één Elizabethvereniging zijn in de stad. De pastoor had zich meer moeten verdiepen in de voorgeschiedenis! De bisschop had de hoogste lof voor de dames in de vereniging die zijn gezag eerbiedigden.

De Haarlemse bisschop eiste de volgende procedure: eerst dienden de Jozefdames toe te treden tot de kerkelijke vereniging, daarna zou men binnen de ene vereniging moeten besluiten tot twee afdelingen. Dat was iets anders dan de kerkelijke vereniging opheffen en twee afdelingen oprichten. Zonder verder verzet is door alle partijen die bisschoppelijke ingreep gevolgd. Maar voor mevrouw Van Berckel en haar medestanders was er door de hele affaire wel een sfeer ontstaan waarin ze het moeilijk vonden nog langer deel uit te maken van de vereniging. Schriftelijk zegden ze hun lidmaatschap op: "We zijn blij dat er nu één vereniging is; wij wilden de verkregen burgerlijke rechtsbevoegdheid, gegrond op de statuten, niet in de waagschaal stellen. Dan kon wellicht het recht op de legaten worden betwist. Nu zeggen we ons lidmaatschap op, en wensen jullie het allerbeste. Omdat wellicht onze vroegere houding – hoe gewettigd ook door onze zienswijze en pligtbesef – voor enkele leden zou kunnen zijn eene reden van minder hartelijke samenwerking."

Einde 1869 werden de nieuwe statuten van de St. Elisabethvereniging door de bisschop goedgekeurd. Toen hij in het voorjaar van 1871 in Delft het vormsel kwam toedienen maakten de leden van de vereniging hun opwachting bij hem in de pastorie aan de Burgwal, 'en complimenteerden hem'.

Slotsom

Aan een tienjarige tumultueuze geschiedenis was toen eindelijk een einde gekomen. Opvallend was dat de krachtige deken J. van Brussel wel de heren van de katholieke elite vrij snel de baas was, maar de dames niet onder controle kreeg. Er was listigheid van zijn kant nodig om de Elisabethvereniging toch binnen de kerkelijke tucht te loodsen.

Al gauw bleek dat die operatie van de deken meer de kerkelijke discipline-

ring van de armen beoogde dan hun belangeloze ondersteuning. Voor de betrokken vrouwen van de Elisabethvereniging telde vooral hun 'liefdewerk': met de hen ter beschikking staande middelen zetten zij zich in voor de ondersteuning van de behoeftigen. Gaandeweg wist de geestelijkheid de dames niettemin aan zich te binden, maar daarvoor was wel nodig dat ze haar eigen wedijver (paters versus wereldheren) opzij zette en nieuwe priesters te Delft op het toneel verschenen.

De Elisabethvereniging kwam tussen de beide wereldoorlogen van de twintigste eeuw tot grote bloei. Na de invoering van de Bijstandswet (1964-1967) verloor de vereniging veel van haar betekenis. Maar ze bestaat nog steeds. Werving van nieuwe leden is echter nauwelijks nog aan de orde. Waarschijnlijk heeft ze door de democratiseringsgolf van de zestiger en zeventiger jaren ook te veel last gehad van het stempel een vereniging te zijn van 'dames van stand' die de armen benaderen met hun milddadigheid. In stilte doet ze echter haar werk. En daarbij gaat het allang niet meer alleen om zieken. De leden zetten zich in voor iedere mens in nood. In onze tijd zijn dat vaak ook vluchtelingen of immigranten. De Delftse groep bestaat nog uit veertien dames in de leeftijd van 52 tot 84 jaar. Eens in de drie maanden komen ze bij elkaar om ervaringen uit te wisselen. Te voet of per fiets gaan ze in weer en wind nog steeds de stad door, op weg naar adressen waarvan ze weten dat hun hulp of aandacht er van pas komt. Zoals een lid het uitdrukt: 'doen wat de hand te doen vindt'.

Literatuur

- Brok-ten Broek, J. "De ontplooiing in de negentiende eeuw." In *Van moeder op dochter: De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de franse tijd*, red. W.H. Posthumus-van der Goot en Anna de Waal. Nijmegen: SUN, 1977.
- Jansz, Ulla. *Denken over sekse in de eerste feministische golf* Amsterdam: Sara/Van Genep, 1990.
- Laarse, R. van der. "'Verzwoegen door den ultramontaanschen vloed: Leken en clerus in katholiek Delft in de negentiende eeuw.'" In *Broeders sluit U aan: Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten*, red. J.C.H. Blom en C.J. Misset. Hollandse Historische Reeks, dl. 3. Z.pl., De Bataafsche Leeuw, 1985.
- Leur, J.L.W. van. *St. Elisabeth Delft 1860-1985*. Brochure uitgegeven door de vereniging bij gelegenheid van het 125 jaar bestaan, 1985
- Oliehoek, Arie. *Tussen bisschop en pastoor: zeshonderd jaar dekenaat in Delfland*. Delft: Dekenaat Delflanden, 1999.
- Stuurman, Siep. "Christendom en patriarchaat." In *Derde jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1982*, red. Josine Blok [et al.]. Nijmegen: SUN, 1982.

Archieven

- Archief St. Elisabethvereniging Delft, Gemeentearchief Delft inv. 196.
- Archief Bisdom Rotterdam, voormalig bisdom Haarlem, Rijksarchief in Zuid-Holland, inv. 3.18.01.01.
- Archief van de Congregatie r.k Jongelingen, Gemeentearchief Delft, inv. 441.
- Archief Hippolytusparochie, Gemeentearchief Delft, inv. 438.

D D M De Deughlaeme Waer

Specialiteiten in:
binnen- en buitenlandse kaas,
fijne vleeswaren,
versgebrande noten en
wijnen

Brab. Turfmarkt 65 - Delft
Tel. (015) 212 32 14

Uw adres voor:
een lekker, eenvoudig belegd broodje
tot en met
volledige catering van partijen en feesten

Jeugdherinneringen, 1910-1924

W.P.H. Peterse

Willem P.H. ('Wim') Peterse werd geboren in Delft op 19 april 1910 in het winkelbuis (manufacturen) aan de Brabantse Turfmarkt 9, hoek Gastbuissteeg, als oudste kind van Johannes Peterse (1879-1952) en Jobanna C.M. Jollie (1873-1943), getrouwd in 1903.

Dit zijn jeugdherinneringen tot 1924, toen hij naar de Bisschoppelijke Kweekschool te Beverwijk ging. Het is een gedeelte (blz. 12-18) uit zijn in 2000 in eigen beheer voor familie en vrienden uitgegeven Herinneringen, waarvan een exemplaar op het Gemeentearchief berust.

Oorlog

In 1914 brak de Eerste Wereldoorlog uit. Dat weet ik nog. Men heeft getracht mij dit uit het hoofd te praten. Maar ik weet het me te herinneren - ik was toen vier en een kwart jaar - als de dag van gisteren.

De Brabantse Turfmarkt met het geboortehuis van Wim Peterse (nummer 9, links, met zijn ouders in de deuropening van de manufacturenwinkel). De huizen zijn ca. 1972 gesloopt om plaats te maken voor de nieuwbouw van de RK Jongelingen Congregatie.

Ik was in de voorkamer boven en zag zenuwachtige politeagenten - toen nog met helm - op de Gasthuislaan, recht voor ons uit, huis aan huis aanbellen en een bericht afgeven. Enkele dagen later heeft mijn vader mij meegenomen over de Hooikade en Zuideinde naar het Kruithuis. Daar was een samenkomst van legeronderdelen. Er sloeg een paard voor een munitiewagen op hol. En in de ontstane paniek gooide mijn vader mij - wij stonden te kijken aan de berm van de weg - over de sloot en sprong er toen zelf ook over. Van de verdere gang van zaken in 'de oorlog van 14-18' weet ik maar bepaalde dingen die ik, zeer onvolledig en wat tijdstippen betreft, chaotisch kan neerschrijven. Er was distributie, met bonkaarten voor allerlei levensbehoeften. Voor de winkel moest eenheidswol worden gehaald. Maar we aten ook eenheidsworst en eenheidskaas. Je moest heel erg oppassen met gasgebruik. We hebben wel eens zonder licht gezeten. Stoken werd steeds moeilijker. De potkachel ging weg en er kwam een fornuis in de huiskamer te staan. Toen het stookprobleem nog nijpender werd, stookten we houtskool, dat knetterde als vuurwerk. Een oude hutkoffer werd ingericht als 'hooikist'. Dat was om klaargemaakte spijzen warm te houden. Er waren relletjes in de stad, aardappelrelletjes en er werd armoe, honger en kou geleden. Ze kwamen eens in het lugubere kolenhok in onze kelder controleren wat er lag aan stook. Van mijn grootmoeder, die toen op de Molslaan 24 woonde in een bovenhuisje boven P. van der Zee, naast de fabriek van Swarttouw, kregen we een oeroude, hangende petroleumlamp, die de sfeer oneindig gezellig maakte.

De Brabantse Turfmarkt rond 1910.

Inkwartiering

Direct in de mobilisatie kregen we inkwartiering. De eerste soldaat was een man die bij ons 'de chauffeur' heette. Hij kwam uit Deventer en bereed een voorwereldlijke vrachtauto, met hem heb ik de eerste autorit van mijn leven gemaakt. Later kregen wij een andere soldaat. Hij heette De Jong en kwam uit Gouda. Hij was Rode Kruissoldaat en was gelegerd in het Sint Aagtenklooster (Prinsenhof). Slapen deed hij op zolder in een provisorisch gemaakt kamertje aan de achterkant. De zolder was toen nog niet beschoten. Ik ben als knaapje eens een keer met hem mee geweest naar het Zuideinde, toen lag er een schuit gemeerd in de Schie en daar was zijn vader in, die was dus zoiets als beurtschipper. Ik vond het luguber in die donkere roef met een olie-lantaarn. In die oorlogsjaren zijn mijn broer Jo en mijn zuster Corrie geboren. Moe zei altijd toch wel met een zekere trots: 'Dat zijn oorlogskindjes'. Het is toen en ook later nooit zo tot mij doorgedrongen. Maar het was toch wel een penibele toestand.

Hebben we honger geleden? Nee. Wij als kinderen zeker niet. Hebben we kou geleden? Een beetje misschien, maar dat spreekt je als kind niet zo aan. Ik heb aan mijn kinderjaren een herinnering van volkomen geluk, van gezelligheid en van een heerlijk leven. Wat wil je ook. In die Eerste Wereldoorlog van 1914-1918 was ik vier tot acht jaar. De zorg is voor de ouders. De kinderen merken het nauwelijks, alle respect voor pa en moe!

's Zondags gingen we wandelen. Dat was een steedse gewoonte. Het kleine Delft 'om'. Als we dan in de zomerse weelde over de Parallelweg liepen, klonk heel in de verte het gedreun van geschut tot je door. 'Hoor je dat, Willem?', zei pa – hij zei altijd Willem, niet Wim – 'dat is de Dikke Bertha, die Antwerpen beschiet'. Wij hoorden het op een zomerse zondagmiddag, tijdens een vredige wandeling.

Mijn vader had geïllustreerde bladen gekocht. Twee dikke boeken. Eén daarvan was 'De Prins'. Het andere weet ik niet meer. Gefascineerd heb ik ze gelezen en de platen bekeken. Dat waren deels foto's, deels tekeningen. Tot op de dag van vandaag herinner ik me die platen. En als ik in de afgelopen jaren boeken lees over die tijd, dringen zich honderden platen uit die tijd met zeer sterke drang aan mij op. Nu ik pas 'Augustus 14' van Solzjenitsyn lees, zie ik op bijna elke pagina scherp de platen uit mijn kindertijd verschijnen, haarscherp, en met de bijschriften erbij. O, had ik ze nog maar. Helaas, ze zijn 'verruwieneerd'.

Naar school

In 1915 ging ik naar de grote School. Hoe jong nog! De school van meneer Visser. Dat heette de Mulo-school, maar het eerste deel was gewoon de parochiale school, Koornmarkt 48. De andere kinderen uit het gezin zijn, ieder op hun beurt, ook daar ter schole gegaan. Waarom ik zo jong naar de lagere

school ben gegaan weet ik niet, zeker omdat ik zo lang was, maar ik moet toen ik in de eerste klas begon vijf jaar en ongeveer vijf maanden zijn geweest.

Het was nog een nieuwe school, de trots van katholiek Delft. De school werd geopend in 1913. Het gebouw stond achter de huizenrij van de Koornmarkt, op grond die tevoren de tuin van dr. J.H. Waszink was. De beroemde oude Waszink had het huis bewoond aan de Koornmarkt, waar later de R.K. Leeszaal en daarboven het woonhuis van schoolhoofd Visser was. Door de gelijkekleurde ramen van het grote trappencomplex in de school zag je de speelplaats en gebouwen van de bewaarschool, zag en hoorde je de nonnen en de kinderen. Ook in de gymzaal waren een raam en een deur, die met de bewaarschool verbinding hadden. De jongens en meisjes van de grote school gingen, voor of na school, vaak nog wel eens buurten bij de zusters. Velen, ook ik, hadden daar een klein broertje of zusje.

Er was een werkster op die school die me altijd opviel door haar resoluut gewerk met emmers, bezems en dweilen. Ze heette De Klerk, en bleek later de moeder te zijn van Jef de Klerk, mijn latere trouwe koorzanger.

Het was nog steeds oorlog in Europa. Hier in ons land ging het leven vrij normaal door. We hoorden thuis en ook wel op school de grote mensen erover praten. Mijn vader las weleens iets voor uit de krant. Ik hoorde spreken van vliegtuigen en duikboten, van torpederen en beschieten. Als er bijzondere feiten hadden plaats gevonden, dromden groepjes mensen met ernstige gezichten samen, maar het drong toch niet werkelijk tot ons kinderen door waar ze het over hadden. Een radio was er nog niet.

Einde wereldoorlog

Het einde was er voor ons plotseling. Op een donkere, regenachtige novemberavond was er ineens 'optocht'. Mijn vader was iets bij de Buurtvereniging 'Ons Vorstenhuis'. Bij ons thuis stond het vaandel. Dik bruingeel fluweel met veel goud bestikt, gouden kwasten, feeëriek mooi vond ik het. Ieder jaar tegen 31 augustus, Koninginnedag, werd de etalageruit met veel oranje en rood-wit-blauw getooid. Er stonden allerlei maten vlaggen in de winkel, sjerpen, haarlint en speldjes. En op deze novemberavond 1918 ging men met vaandel, vlaggen, sjerpen enzovoorts, en ik geloof ook nog met muziek, de stad door.

De Oranjefeesten waren een opwindend gebeuren, weken en weken van tevoren al. Er werden liederen ingestudeerd in het gebouw 'Philaletes' aan het Achterom. De straten werden versierd en er kwamen vetpotjes voor de feestverlichting. In het water van het Achterom kwamen twee schuiten te liggen en de timmerlieden van de fa. Kouwenhoven waren bezig daar een plankier op te timmeren, hekken en een opstand, want op deze gondels zouden de liederen ten gehore worden gebracht. Al die weken waren we in een koortsachtige roes van deze elk jaar weerkerende feestelijkheid. Het uitsteken van de vlag was een groots en plechtig gebeuren.

Op straat

Ik heb in mijn jeugd heerlijk kunnen spelen. De andere drie ook. Thuis hadden wij allerlei bijzondere speelplekjes. Maar de straat! Soldaatje spelen (natuurlijk!), rovertje of gewoon maar rennen. Hoepelen met een ijzeren hoepel aan een pook. Kattenkwaad uithalen. Optochten organiseren, verkleeden en natuurlijk vechten. (Ik kreeg meestal op mijn donder). 'Vissies' vangen met een schepnetje. Ons speeldomein waren de stegen: het Achterom, de Zuiderstraat, Geer, Brabantse Turfmarkt, Gasthuislaan.

Het was in onze omgeving druk, gezellig druk. Auto's waren er niet. Alleen een enkele huisarts - dokter Waszink - had een 'brokkentrommel'. En dan reed er een paar maal een vrachtwagen van 'de soldaten'. Paarden en karren zag je de hele dag door. Er waren veel bodes die wel eens iets moesten halen of brengen voor de winkel. Toppunt van genot was, als je mocht meerijden. Vrachtwagens met hooi of stro waren er ook, bijvoorbeeld van Overgaag of Van Buuren. De dikke Van Buuren had een groot bedrijf in de Breestraat. Dat liep door tot in de Gasthuissteeg, waar de paardenstal was. Daar konden we urenlang rondhangen. Vaak kwam in flinke vaart een vrachtwagen de hoge brug voor ons afstormen, mikte zich kundig tussen het stoeppaaltje van ons en dat van Oom Nooten door en daverde de Gasthuissteeg in, reed net niet met de rechterzijwielen in ons keldergat en kwam dan ergens bij Van Buuren of bij de steenhouwerij Timp tot stilstand. Dat was ook iets heel boeiends. Er was een werkplaats van Timp en Schols. Die maakten, schuurden en beitelde stoepen, paaltjes, grafzerken van marmer, blauwe steen, zandsteen en mergel. Geboeid keken we naar het eindeloos lijkende gladschuren met water en zand. Met vreemdsoortige houten hamers en talloze kleine en grote beitels zaten ze figuren, randjes of letters te hakken. Dat gaf een vreemde lucht. Je kunt je niet voorstellen dat steen ruikt, maar 't is echt waar. Je zag de kleine schilfers en brokjes met stof wegvliegen en dat rook heel eigenaardig.

Dan was er nog het kaaspakhuis van Van Rijn. Donker en geheimzinnig. Dáár hing een geur! Ouwe Van Rijn, een vreemde, eenzelvige man, lang, mager, een figuur zoals ik ze later in Dickens vaak tegenkwam. Hij deed bijna niets anders dan kazen keren, erop kletsen met zijn hand. En soms was hij ze met een roestbruine verf, die ook al een heerlijke geur afgaf, aan het verven.

Het Gasthuis en de begrafenisstoeten

In de steeg naast ons was van alles te beleven. Hou op! Niet te vergeten de begrafenis. Een griezelig genoeg, maar we móesten ernaar kijken. Hoe dat zit moet nog worden verklaard. Naast ons huis stond nog een - iets kleiner - winkelhuis, onze burens. En dan was verder een groot deel van de Brabantse Turfmarkt (en achter die huizen om), met de kale zijkant van de Gasthuissteeg plus een deel van de Koornmarkt, ingenomen door het complex Oude en Nieuwe Gasthuis. De achtermuur van ons huis grensde dus pal aan het Gast-

huis. We wisten ons van daaruit wel eens op het platje te werken dat van een gebouw van het Gasthuis was. Nu was daar vlak achter ons het lijkenhuisje. Brrr! Dit verklaart dus een groot aantal stoeten, die vlak naast ons huis kwamen aantrappelen en dan na enig oponthoud plechtstatig de steeg uitreden en de Koornmarkt opzwenkten. Al in het begin van mijn herinneringen hieraan merkte je dat er een begrafenis op til was, als er een agent kwam, een plechtige politieagent met helm, sabel en witte handschoenen. Want die liep altijd voor de stoet uit. In latere jaren was het niet meer zo'n indrukwekkende figuur, droeg hij geen helm meer en liep hij met zijn fiets aan de hand. Zo schreed hij dan voor het peloton dragers uit.

Die dragers – velen kende je van tronie – waren ook figuren uit de boeken van Dickens en verhalen van Edgar Poe en andere schrijvers, in de meeste gevallen steeds dezelfde manspersonen, die het als bijverdienste hadden. Indruk wakte Lander. Deze had in de Molsteeg een klein meubelmakerijtje. Als we naar school gingen, darden we altijd in de Molsteeg rond. En dan zag je Lander bezig met zagen of schaven, of met een pot stinkende houtlijm in de weer. En daar liep nu Lander als deftige drager. Dat vonden wij zeer komiek. De dragers hadden lange, zwarte jassen, maar die waren wel kaal en vaal, en ze hadden allerlei soorten hoge hoeden op. Die van Lander wiebelde bij elke beweging die hij maakte en bij elke stap. Daarbij had Lander een echt Landergezicht.

Er was er een bij, die was schoenlapper en woonde op de Voldersgracht. Het was een heel lange, magere man, met een gelig, huilerig, ziekelijk aandoend gezicht. Hij had grote wallen onder zijn ogen, keek altijd droefgeestig en had een hangsnor. Geknipt voor drager. Als kleine jongen bracht ik vaak schoenen bij hem om te lappen. Ze waren nooit op tijd klaar. Ik denk dat er nog wel een paar bij hem liggen. Hoe hij heette, heb ik nooit geweten. Ook deze man was dus drager en zijn ambtskleding deed zijn droefgeestig uiterlijk nog meer uitkomen. Eén stak er altijd in zijn manier van doen boven uit: de hoofdman. Die had ook een aparte tres op zijn jas hangen. Je kon hem er altijd uithalen uit die groep zwarte figuren. Hij gaf - mompelend - de bevelen en uiteindelijk gaf hij de pas aan. Ook zelfs voor de paarden.

Zo'n aanvoerder was ook Ome Huug. Ja, ja! Hugo Peterse, hij woonde aan het Achterom. Ook hij was schoenlapper, maar ik heb zo-even een gildebroeder van hem beschreven, niet Ome Huug zelf. Hij was ook lang, als alle Petersen. Hij had een olijk en vrolijk gezicht en was een echte hoofdman. Als hij 'incognito' voorbijkwam, ter kerke gaand of schoenen verzamelend, was hij vriendelijk en maakte een praatje als pa 'in de deur' stond, of als hij een van ons zag. Maar niet als hij in uniform was, o nee. Zich bewust van zijn waardigheid was hij ernstig met een toch olijk gezicht. Ome Huug was een ware sergeant van zijn troep, een leider.

Zo trok in mijn kinderjaren een lange serie stoeten voorbij. Soms armelijk, soms protserig. Dan was er ook nog de steeds wisselende groep 'bekijks'. Wat zich heeft vastgezet in mijn jeugdherinneringen is het monotone dichtklappen van de rijtuigdeurtjes. Ik hoor het nog steeds in het toeklappen van autodeuren.

De Gasthuislaan

Zondagsviering

Dit alles hoort nog bij het drukke verkeer in onze omgeving. Maar dan 's zondagsmorgens! Als de prachtige, rustgevendende klokken van de Jozefkerk (die nu Maria van Jessekerk heet) zongen, ratelde er een bijna eindeloze stoet van rijtuigjes met vrolijk, vinnig hoefgetrappel ons huis voorbij. Steevast zei moe dan: 'Hoor, daar zijn de boertjes'. Zwarte tilbury's, geelhouten Utrechtse wagentjes, mooie boerenkarretjes, blinkend gepoetst en gewreven, dartelden dan vanuit Papsouw (Abtswoude), Zuideinde, Rotterdamseweg, via Geer of Achterom, naar de Burgwalkerk. Er kwam geen eind aan.

Het was iets zeer feestelijks en het hoorde bij het zondagsbeeld. Als wij dan naar de kerk gingen stonden op het einde van de Brabantse Turfmarkt (het brede deel, waar geen gracht is), en de hele Burgwal en Beestenmarkt, netjes in het gelid, al die wagentjes 'geparkeerd', met de lamoenen (disselbomen) omhoog. De paarden stonden in de zeer vele stallingen hun morgenbed te doen. En de boeren en boerinnen zaten al in de kerk, op hun zondags aangedaan, met zijden petten in de hand en de vrouwmensen in hun beste tooi. Was dan de Mis gedaan, dan streken de mannen neer op de Burgwal en Beestenmarkt in de ontelbare cafés en kroegjes. De vrouwen gingen, lach niet, toch even iets halen bij de grutterij Verhoeff of zo'n zaak. Sommigen gingen ook wel koffie drinken of wat dan ook.

Veemarkt

En dan, donderdag, markt.

Als het nog donker was, begon de bijbelse stoet van droevig huilende schapen, van angstig loeiende koeien voorbij te trekken. 'Hort. Vooruit! Naar de

De Delftse beestenmarkt in 1909.

merkt!' Mannen en jongens, onverstaanbare klanken uitschreeuwend. Geklik van beukende boerenwandelstokken op koeienbotten. De schapen waren soms onafzienbare kudden.

En de koeien, niet te tellen, holden stompzinnig van links naar rechts. Er is weleens zo'n schepsel onze winkel binnengelopen. Na deze 'joyeuse entrée' van het vee zag de afgelegde weg groen van de koeienstront, met versiering erin van de schapenkeutels. Die horden namen de hele breedte van de straat in beslag. Soms liep zo'n koebeest achter de bomen om langs het randje van de gracht. Zalige marktdag! Dan stonden Brabantse Turfmarkt en Burgwal vol met vierkante houten hokken. Die waren van vloerbedekking voorzien van eerst nog vers stro. Schapen, lammeren, ook biggen en varkens, bevolkten deze hokken. De koeien stonden weemoedig op de Beestenmarkt, met touwen aan de hekken gebonden, constant te poepen. De boeren, in lange jassen, in kielen, in stofjassen, of anders uitgedost, met boerenpetten op, een dikke wandelstok aan de arm, een kloeke sigaar in de mond, en klompen aan de voeten, hadden dit stadsdeel veroverd. Handenkletsend en een wonderlijke tweespraak voerend, stonden ze tegenover elkaar. Wij begrepen niets van dit ritueel. Er werden vette, dikke portefeuilles tevoorschijn gehaald die bol stonden van papiergeld. De diverse cafeetjes puilden uit van de kooplui,

de sigarenrook walmde naar buiten en de tafeltjes stonden vol borreltjes. Tussen boeren, kooplui, markt knechten en burgers wrongen wij ons door, om te kijken, schapen te aaien door hun stugge, vettige vacht, de lammetjes over hun kop te krabben, de biggen en varkens te kletsen op hun dikke ruggen. Alle beesten hadden brede verfstrepen op hun dikke ruggen, paars of zwart, al naar gelang ze verkocht waren of niet. Ons vanouds bekende markt-knechten liepen met waterverfstiften rond, zoiets als de latere lipstickhoudertjes, maar dan heel groot. Plots schrok je dan op van een hartverscheurend gekrijs. Daar werd een varken in een kar geladen en dat ging niet zachtzinnig. Dan renden we daarheen.

Midden in deze stadse marktdrukte stond waardig en statig de Jozefkerk. Je zag er ook boertjes in- en uitlopen, want de beroemde 'Mis van tienen' liet zich door de marktdag niet verdringen.

Die schapenhekken werden 's woensdags in de namiddag al opgezet. Ik was een tijd misdienaar. Als we dan uit het Lof kwamen, gingen we springend en juichend alle hokken door en alle hekken over. Als de markt voorbij was, kwam 'de gemeente' langdurig spuiten, bezemen en vegen. De andere morgen lagen Beestenmarkt en Burgwal weer in de bezadigde, kleinsteedse rust, typisch het Delft rond de twintiger jaren.

De afbeeldingen bij dit artikel komen uit de collectie van Max van Noort.

GRAFMONUMENTEN

Laan van Overvest 64-70, 2613 DN Delft
Tel.: 015 - 212 28 81, Fax: 015 - 214 47 44

Het vliegveld dat aan Delft voorbij ging

Frida de Jong

Voor het weidegebied tussen de Rotterdamseweg en de in aanbouw zijnde Rijksweg A13 bestonden in de jaren twintig indrukwekkende plannen. Plesman, directeur van de KLM, voorzag hier een vliegveld dat Schiphol in de schaduw zou doen staan. De gemeenten Den Haag en Rotterdam verenigden zich ten langen leste om met steun van Rijk en Provincie een modern vliegveld te exploiteren. Tien jaar lang waren de betrokkenen in de ban van het vliegveld. Onteigening, drainage, de aanleg van gebouwen en de mogelijk uitstraling van vliegveld 'Delft' werden uitgebreid in kaart gebracht en hevig bediscussieerd. En toch ging de droom in 1934 tenslotte niet door. De skyline van Delft zou er heel anders hebben uitgezien, wanneer deze plannen waren uitgevoerd. Ter plekke zou zeker geen TU-wijk tot stand zijn gekomen.

De opmars van de burgerluchtvaart

In de Eerste Wereldoorlog had het vliegtuig, hoe fragiel ook, zijn bestaansrecht bewezen. En niets was mooier dan om -na het neerleggen van de wapens- de aanwezige vliegtuigen in te zetten voor de civiele luchtvaart. Een droom, het vliegen, zou voor méér mensen binnen bereik komen en in 1919 werden hiertoe belangrijke initiatieven genomen. In de zomer van 1919 organiseerden de luitenant-vliegers M.L.J. Hofstee en A. Plesman de Eerste Luchtvaarttentoonstelling Amsterdam (ELTA). De manifestatie trok bijna een miljoen bezoekers, van wie er vierduizend hun luchtvaartondergingen à raison van 40 gulden. De uit Duitsland gevluchte vliegtuigbouwer Anthonie Fokker toonde er zijn nieuwste modellen. Na afloop kocht hij het tentoonstellingssterrein op om er een fabriek te vestigen. In oktober 1919 kwam de Koninklijke Luchtvaartmaatschappij voor Nederland en de Koloniën (KLM) tot stand met Plesman als directeur. Datzelfde jaar startte de KLM met een lijndienst op Londen vanaf het toen nog militaire vliegveld Schiphol.

Het enthousiasme voor de luchtvaart kende nauwelijks grenzen. Het lijnennet van de KLM breidde zich snel uit. Fokker kwam met moderne vliegtuigen met plaats voor meerdere passagiers. Vliegen werd een hype, en Indië gloorde aan de horizon. In deze situatie wenste iedere zichzelf respecterende gemeente wel een eigen vliegveld. Veel was daarvoor aanvankelijk niet nodig. Een flinke grasmat, mits goed geëgaliseerd en gedraineerd was voldoende. Een paar loodsen dienden voor het onderbrengen van de kleine en kwetsbare houten vliegtuigen. Een restaurant kon, samen met wat vliegfeesten, de exploitatie aardig opkrikken. De gemeente Rotterdam besloot in 1919 om een

terrein aan de Waalhaven voorlopig in te richten als vliegveld. Dit had het grote voordeel dat er ook watervliegtuigen konden aanlanden of beter: aanmeren. De onderstellen van vliegtuigen waren nog uiterst kwetsbaar en het was op dat moment nog niet duidelijk welk type vliegtuig het in de toekomst zou gaan winnen. Evenmin was duidelijk wie de belangrijkste gebruikers zouden worden van een vliegveld. Waren het de sportvliegers met hun vlieg-scholen of moest men uitgaan van zakenlieden die het vliegtuig verkozen boven een privé-auto? Zouden er snel grotere vliegtuigen komen voor lijndiensten met veel passagiers of zou het meer gaan om postdiensten en kwamen passagiers alleen voor een toeristische rondvlucht? Al deze onzekerheden verhinderden echter niet dat ook de gemeente Den Haag plannen maakte voor een eigen vliegveld. Eind 1924 hield de Kamer van Koophandel er een enquête. De 1210 binnengekomen antwoorden logen er niet om: 388 deelnemers vonden een vliegveld noodzakelijk; 566 zeer wenselijk; 230 wenselijk; en slechts 26 vonden een vliegveld overbodig. Over de vragen en de verspreiding van deze enquête worden we verder niet geïnformeerd. Het ging betrokken immers om het resultaat. Als locatie werd in eerste instantie gedacht aan een terrein ten oosten van Den Haag, onder Rijswijk ten zuiden van de Hoornbrug.

	A'dam - R'dam Passagiers		A'dam - R'dam Briefpost		A'dam - R'dam Pakketpost		A'dam - R'dam Goederen	
1920	345	-	2962	-	-	-	21963	-
1921	1144	318	1058	483	-	-	25504	14838
1922	766	338	541	487	1371	1366	50285	40246
1923	2731	944	1039	624	4673	2621	103594	60882
1924	3767	1665	3314	3744	6767	5160	110580	69619
1925	7667	1966	5374	5412	8664	3156	169297	133804
1926	8447	1348	2639	1614	8579	4664	317657	130301
1927	11704	2316	11551	6334	18543	4375	536270	108703
Totaal	36571	8895	28978	24698	48617	21342	1335050	558393

Alle pleidooien van Plesman voor een gezamenlijk vliegveld bij Delft werden stevig onderbouwd met cijfermateriaal.

Delft in het vizier

De KLM koesterde aanvankelijk hoge verwachtingen rond Waalhaven. Het bracht er de technische diensten onder, waardoor Waalhaven al snel superieur werd aan Schiphol. Behalve de Belgische Sabena kozen buitenlandse luchtvaartmaatschappijen echter voor Schiphol. Probleem van Waalhaven was het gebrek aan lading en passagiers, dat mede veroorzaakt werd door de slechte verbinding met het centrum van de stad. Pas in 1942 zou een tunnelverbinding onder de Nieuwe Waterweg tot stand komen en al het verkeer moest dus nog met de veerpont. Het verwachte transport van bloemen en

De Fokker VII, aanvankelijk met één en later met drie motoren, was in de jaren twintig wereldwijd het standaardtype vliegtuig. Met dit type vloog men op Nederlands-Indië. Ook in de VS had Fokker succes met dit type. Het vliegveld bij Delft was dan ook in eerste instantie berekend op vliegtuigen van deze categorie met geringe vlieghoogte.

fruit uit het Westland kwam maar mondjesmaat tot stand. Voor passagiers uit Den Haag duurde de reis volgens zeggen zeven kwartier. Een speciaal pasagekantoor van de KLM op de Rotterdamse Coolsingel mocht niet baten.

Evaluatie van de tegenvallende cijfers van Waalhaven, gekoppeld aan bepaalde verkeersontwikkelingen maakte dat Plesman zich vanaf 1921 sterk maakte voor een vliegveld bij Delft. Regionale samenwerking was in zijn ogen geboden. Een belangrijke factor voor de aanleg van een gezamenlijk vliegveld bij Delft was de aanleg van de nieuwe weg Den Haag-Rotterdam waarvan de voltooiing gepland was voor 1930. Het betrof een zogenaamde autosnelweg in het kader van het Rijkswegenplan van 1927. Een snelweg van het nieuwste type, 32 meter breed en zonder gelijkvloerse kruisingen. Om cultuurtechnische redenen ging de voorkeur uit naar het terrein ten zuiden van de stad, de Zuidpolder. Dit terrein zou na het gereedkomen van de rijksweg binnen 20 minuten bereikbaar zijn vanuit zowel Den Haag als Rotterdam. Uit de wijde omtrek waren lading en passagiers te verwachten. De Schie en de (oude) Rotterdamseweg maakten het terrein aan de westzijde toegankelijk voor allerlei soorten aan- en afvoer. Er werd zelfs gerekend op grote aantallen wandelaars vanuit de stad Delft. Rotterdam zou loyaal moeten meewer-

Regionaal overleg

Op 11 september 1924 had de minister van Waterstaat G.J. van Swaay alle betrokkenen om de tafel: de burgemeesters van Rotterdam, Den Haag en ook Delft, alle drie vergezeld van de voorzitter van de plaatselijke Kamer van Koophandel. Verder nam uiteraard Plesman deel aan de conferentie, bijgestaan door vier KLM-ers en mr. V.H. Rutgers vanuit Gedeputeerde Staten. Burgemeester J. Wijtema van Rotterdam toonde zich uiterst terughoudend. Voor hem was het prestige van Waalhaven in het geding. Argumenten als de slechte bereikbaarheid wimpelde hij af door te wijzen op de bestaande verkeersplannen zoals de snelweg Den Haag-Rotterdam en een verbeterd pontveer. Plesman stelde dat kritiek op Waalhaven geenszins aan de orde was. Het ging om de toekomst en men moest gezamenlijk vooruit zien. Den Haag opperde bij monde van burgemeester J.A.N. Patijn dat financieel compensatie mogelijk was. Uiteindelijk resulteerde dit overleg in een 'Commissie ter overweging van het plan tot inrichting van een luchtvaartterrein nabij Delft.' In deze commissie zaten naast Plesman vertegenwoordigers van de drie gemeenten - voor Delft was dit burgemeester mr. G. van Baren - en van de drie Kamers van Koophandel. Voorzitter werd de gedeputeerde Rutgers. Voor het meer directe werk gingen twee subcommissies aan de slag. De ene maakte studie van de bezwaarlijke ligging van Waalhaven. De andere richtte zich op de toekomstmogelijkheden bij Delft. Het gevolg van deze werkwijze was wel, dat er van meet af aan sprake was van een indeling in twee kampen.

Toen de grote commissie in mei 1925 weer bijeenkwam werd deze tweedeling snel duidelijk. Den Haag nam onder geen beding genoegen met een 'verbeterd' Waalhaven ook al zou er een directe buslijn komen. Plesman deed opnieuw zijn uiterste best om met cijfers en scenario's -'het vraagstuk draait uitsluitend om passagiers en goederen'- uit de doeken te doen dat Delft verreweg het meest rendabel zou zijn. Ter vergadering kwam men dan ook geen stap verder. Na de vergadering kwam echter het strategisch overleg op gang. Den Haag wilde eventueel wel op eigen houtje een vliegveld bij Delft beginnen, maar vroeg daarvoor garanties aan Plesman. Deze sprak zich namens de KLM overtuigend uit vóór Delft. Ook de minister van Waterstaat liet desgevraagd weten een voorstander te zijn van de Delftse variant. Rotterdam mocht afschriften ontvangen van deze correspondentie. Na een derde bijeenkomst liet de commissie aan de minister weten dat er geen overeenstemming was bereikt en dat de commissie haar taak dan ook als beëindigd beschouwde. Het is dan december 1925. In het regionaal overleg speelde de gemeente Delft geen zichtbare rol. Vanuit de Kamers van Koophandel trok alleen de Rotterdamse Kamer fel van leer. Rotterdam mocht Waalhaven nooit opgeven.

Staatscommissie inzake Luchtvaart

De gemeente Den Haag liet het er niet bij zitten en ging door. Zo legde zij in februari 1926 de 'Staatscommissie inzake de Luchtvaart' de vraag voor, op

welke locatie Den Haag het best haar vliegveld aan zou kunnen leggen. In deze staatscommissie, die tot taak had de ministers te adviseren met betrekking tot luchtvaartzaken, speelde Plesman opnieuw een prominente rol. En het antwoord is dan ook duidelijk in het voordeel van Delft. Naar het ministerie liet de KLM doorschemeren eventueel zelf bereid te zijn om het vliegveld aan te leggen in samenwerking met de staat. De ambitie van de KLM stond immers in geen verhouding tot haar financiële draagkracht. En passant vroeg Plesman de minister ook nog even de geplande snelweg Den Haag-Rotterdam zo'n 200 meter naar het oosten te verleggen. Hieraan kon de minister niet voldoen. Wel beloofde hij om te zijner tijd de benodigde vergunningen aan Waalhaven te onthouden. Ondertussen werd in 1926 de positie van Schiphol aanzienlijk versterkt doordat de gemeente Amsterdam het beheer voor zijn rekening nam en er flink ging bouwen. Burgemeester Patijn van Den Haag, ervan overtuigd dat drie vliegvelden te veel was, voelde vervolgens veel voor een verbeterde wegverbinding met Schiphol.

Rotterdam gaat om

Op advies van de staatscommissie ging de minister in 1927 nogmaals met Rotterdam in gesprek over samenwerking. Dit bracht vooralsnog geen opening. De noodzaak van vernieuwing van Waalhaven tegen het licht van de tegenvallende bedrijfsexploitatie, bracht 'het vliegveldvraagstuk' wel herhaaldelijk op de agenda van de Rotterdamse gemeenteraad. In februari 1928 sprak deze zich voorzichtig uit voor samenwerking met Den Haag tegen een vergoeding van 1,9 miljoen gulden. Ook van de kant van de Westlandse Kamer van Koophandel kwam een uitspraak vóór een gezamenlijk vliegveld bij Delft. Na veel onderhandelen lagen er in november gedrukte statuten van de 'NV Maatschappij tot Exploitatie van het vliegveld *Holland te Delft*'. De aandelen (40 stuks à 5.000 gulden) waren uitsluitend beschikbaar voor publiekrechtelijke organen. De gemeenten Den Haag en Rotterdam tekenden elk in voor vier aandelen. De gehele organisatie was verre van voortvarend en de financiering niet bepaald transparant. De situatie rond het nieuwe vliegveld bleef volgens de *Delftsche Courant* van 22 januari 1929 'in de staat der wijzen'. De berichtgeving in deze krant over het vliegveld was door de jaren heen uiterst summier en beperkte zich tot berichten uit Haagse en Rotterdamse kranten met betrekking tot uitspraken van gemeenteraad of Kamer van Koophandel.

Ontwerpplannen

Na het tot stand komen van de NV kon het uitvoerende werk een aanvang nemen. Op voorspraak van Plesman was aan de KLM-er en waarnemend havenmeester van Waalhaven, L.F. Bouman, een prominente rol toebedacht. Ook wist Plesman al een architect van allure voor het gebouw; de architect van de ELTA, ir. D. Roosenberg. Januari 1931 lag er een fraai plan met een hoofdgebouw in het midden en een apart veld voor sport- en zakenvliegers.

In een herziene versie verhuisde het hoofdgebouw naar de noordwest hoek in de nabijheid van andere gebouwen van recreatieve aard zoals een hotel, een terras en een gebouw voor de pleziervluchten. Met Gemeentewerken Rotterdam correspondeerde Plesman uitgebreid over de grasmat en de ervoor noodzakelijke drainage, waarbij advies werd ingewonnen bij de aan de TH werkzame hoogleraar grondmechanica A.S. Keverling Buisman. In deze correspondentie is al iets te bespeuren van de opvatting dat gras voor de toekomst mogelijk niet langer geschikt is. Bouwman achtte -gezien het toenemend gewicht van de vliegtuigen- verharde startbanen in de toekomst gewenst. Anderen verwezen naar de asfaltbanen in de VS. Op papier zag het er allemaal fantastisch uit. In hoeverre de gemeente Delft bij al deze plannen betrokken was, is niet duidelijk. In de uitbreidingsplannen van Delft, uitgebracht in 1929 en 1931, tekende de directeur Openbare Werken ir. J.de Booij jr. op de kaart een vliegtuigje in.

Onteigening

Alvorens bouwplannen te kunnen realiseren, moet er grond aangekocht en onteigend worden. Hoeveel was nodig? Het eerst plan uit 1924 ging uit van 140 hectare tussen de geplande rijksweg en de oude Rotterdamseweg. Maar daarbij zou dan een bouwverbod moeten gelden rond het vliegveld. Bovendien dreigde een nieuwe luchtvaartwet de omgeving meer en meer beperkingen op te gaan leggen, zoals het rookverbod, waardoor industriële schoorstenen taboe werden. Voor de oostzijde was dat met de rijksweg in het verschiet geen probleem. Aan de noordkant zag men dit opgelost door de gebouwen in de hoekpunten te plaatsen en de strook tussen stad en vliegveld te bestemmen voor sportvelden e.d. Het probleem lag voornamelijk aan de westzijde langs de Rotterdamseweg en de aldaar aanwezige industrie. Met het hem eigen enthousiasme rekende Plesman voor dat er in verband met mogelijke claims beter zo ruim mogelijk aangekocht kon worden met het oog op toekomstige ontwikkelingen. In 1931 werd zodoende 249 hectare gewenst.

Behoedzaamheid

November 1931 vond de Dienst Gemeentewerken van Den Haag de tijd rijp om de expansiedrift eens kritisch te bezien. De tijden waren veranderd, bezuinigingen werden alom een dringende eis en ten aanzien van het geplande gezamenlijke vliegveld leken de eisen en daarmee de kosten de pan uit te vliegen. Aan beide burgemeesters liet men weten niet voor afstel te zijn, maar wel voor behoedzaamheid. Men had liever geen veld dan een veld dat later ongeschikt zou blijken. Na deze alarmklok vroeg de gemeente Den Haag de bekende luchtvaartdeskundige van het eerste uur H. Walaardt Sacré, gepensioneerd legerofficier en algemeen secretaris van de Koninklijke Nederlandse Vereniging voor Luchtvaart, om de diverse plannen eens kritisch tegen het licht te houden. Walaardt Sacré zat evenals Plesman in de eerdergenoemde

Staatscommissie inzake Luchtvaart. Vertrouwelijk en los van de KLM werd Walaardt Sacré gevraagd naar de technische mogelijkheden om een vliegveld 'op kleinere schaal' aan te leggen. Ondertussen liet de minister van Waterstaat begin 1932 aan Plesman weten dat er in de onteigeningprocedure vertraging optrad vanwege 'wijzigingen ten kwade in tijdsomstandigheden'. Met verve wierp Plesman zich opnieuw in de strijd. De minister werd ter overtuiging van nut en noodzaak bestookt met de nieuwste internationale vervoercijfers. Een nieuw argument was dat de aanleg van het vliegveld prima zou passen in de werkverschaffing en de bouwsector zou stimuleren. De exploitatie zou zorgen voor nieuwe hoogwaardige werkgelegenheid en industrieën aantrekken. B&W van Den Haag werden door Plesman uitgenodigd voor een bezoek aan de KLM met een vlucht op elk voor hen geschikt moment. B&W wezen deze uitnodiging echter beleefd van de hand. De eerstvolgende bijeenkomst waar de betrokken partijen elkaar weer troffen, was op 21 april 1932 op het departement van Financiën. Ter bespreking lag daar de 'sterk vereenvoudigde versie' van het geplande vliegveld bij Delft. Basis hiervan was het rapport van Walaardt Sacré dat concludeerde dat de plaats ideaal was en dat men met 132 tot 144 hectare (dus min of meer conform het eerste voorstel) uit de voeten zou kunnen, mits er nauw samengewerkt werd met de gemeente Delft. Dit kwam er op neer dat men ernaar streefde dat de gemeente Delft zou zorgen voor passende bouwverboden in combinatie met eventuele ontheffingen. Langs de Schie dienden de bomen gekapt. Bij bepaalde woningen moesten waarschuwingslichten komen en bomen ontoppt. Elektricietsdraden moesten de grond in en aan de noordzijde zou men de bestemming moeten afstemmen door bijvoorbeeld te zorgen voor sportvelden en een zwembad. Ondertussen was de positie van Schiphol opnieuw versterkt doordat Plesman de technische dienst voor de recent geopende Indische lijn op Schiphol had ondergebracht. Uit het tijdschrift *De Ingenieur* kwamen bovendien geluiden dat er in Nederland slechts voor één (primair) vliegveld plaats was.

Walaardt Sacré aan de slag

Vanaf het moment dat de betrokkenen zich konden vinden in de verkleinde opzet, mocht Walaardt Sacré de uitvoering gaan trekken. Het terrein lag vanaf dat moment vast: tussen de twee wegen, van de Oudelaan Molensloot in het noorden tot de Karitaat Molensloot in het zuiden. Anders dan Plesman met zijn hoogdravende notities, pakte Walaardt Sacré de zaken concreet aan met korte memo's, om te beginnen aan gemeentesecretaris van Delft mr. G. Engberts en daarna aan ir. J. de Booij van Openbare Werken. Met het Hoogheemraadschap van Delfland besprak hij de mogelijke voordelen om van het terrein een aparte kleine polder te maken, zodat een bijzondere bemaling mogelijk was. Heidemij nam hij in de arm om het werk te laten uitvoeren in het kader van de 'werkverschaffing', dat wil zeggen met behulp van het van overheidswege gesubsidieerde Werkfonds. Hij had hiertoe de machinale ar-

In 1934 bestelde de KLM 14 Amerikaanse vliegtuigen van het revolutionaire type DC2. Eén daarvan, de Uiver, verwierf nog datzelfde jaar wereldfaam in de Melbourne-race. Vanaf de Tweede Wereldoorlog was dit type, in de militaire versie Dakota gebeten, de nieuwe standaard. Het vloog op groter hoogte, vervoerde het dubbel aantal passagiers en vroeg om verharde landingsbanen.

EERSTE LUCHTVAARTTENTONSTELLING AMSTELVEEN
ELTA II
 MET GROOT LUNAPARK
 TER GELEGENHEID VAN HET GOUDEN KROONFEEST

v. 7 t.m. 22 AUG. 1948
DEELNEMERS: K.L.M.-FOKKER-FRITS DIEPEN
A.O.A.-B.E.A.-P.T.T. EN VELE ANDEREN
 VANUIT AMSTERDAM (HAARLEMHERMEERSTATION) IN 5 MIN. TE BEREIKEN (BUSDIENST-HAARSE & KROON)

beid zoveel mogelijk vervangen door handarbeid à 50 cent per uur, waardoor er op het grondverzet bezuinigd kon worden (van 425.000 naar 402.000 gulden). Bij het proefstation voor Rijkskustverlichting deed hij navraag over de nieuwste nachtverlichting en bij het constructiebedrijf De Vries Robbé vroeg hij offertes van loodsen. Bij aeroclubs in de omgeving, maar ook bij de Rotterdamse vliegtuigfabrikant Koolhoven informeerde hij naar hun plannen en wensen voor de toekomst. De onteigening was inmiddels in gang gezet. Het vliegveld leek er nu echt te komen.

Wie gaat dat betalen?

De financiering van het vliegveld was echter nog lang niet rond. Het aloude adagio 'de kost gaat voor de baat uit' werd in deze innovatieve sector wel geestdriftig beleden, maar opmerkelijk weinig doorgerekend. De KLM had ooit voorgespiegeld om binnen vijf jaar financieel op eigen vleugels te kun-

nen vliegen. Maar in de praktijk had ze tot ver in de jaren dertig steeds meer subsidie nodig. De in 1930 daadwerkelijk opgerichte NV Maatschappij tot Exploitatie van het vliegveld bij Delft raamde in 1934 de kosten voor aanleg op 2.257.000 gulden (in 1924 was dit 1.700.000) Elk van de twee gemeenten zou voor de helft van deze kosten moeten opdraaien. Van de interesse bij andere publiekrechtelijke organen viel in deze crisistijd blijkbaar niets meer te verwachten. Beide gemeenten wendden zich in januari 1934 direct tot de ministeries van Waterstaat en Financiën om een voorschot van het Rijk, gezien de zo negatieve tijdsomstandigheden.

Een invloedrijke actiegroep

Op 9 februari 1934 kwam er een flinke streep door de rekening van het vliegveld bij Delft. In een paginagrote advertentie in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* deden 51 gezaghebbende figuren een dringend beroep op de Rotterdamse gemeenteraad om Waalhaven niet op te geven. Met cijfers toonden zij aan dat Waalhaven financieel gezond was en prima functioneerde als knooppunt in een regionaal netwerk dat zich uitstreckte over een gebied van Zeeland tot Dordrecht. Ondertekenaars waren vooral grootindustriëlen uit Rotterdam, Dordrecht, Kinderdijk, Alblasserwaard tot aan Breda en Roosendaal, in feite de wederopstanding van de oude lobby vanuit de Kamer van Koophandel. Twee maanden eerder had het tijdschrift *Vliegveld* onverbloemd geschreven over het onzalige plan dat 'vanwege Haagse kruideniersgeest' Waalhaven kapot maakte terwijl het Delftse plan toch bij Schiphol ten achter zou blijven.

Ondertussen was het Fonds voor de Werkverschaffing, na raadpleging van de Rotterdamse gemeenteraad, niet bereid om bij te dragen aan het nieuwe vliegveld. De raad achtte aankoop namelijk niet in het voordeel van de werklozen en zag subsidie vanuit de werkverschaffing liever besteed aan de bouw van de Maastunnel. Dit alles tezamen lijkt de plannen voor het vliegveld Delft de das omgedaan te hebben.

Het einde

Op de brieven om rijkssubsidie kwam geen antwoord meer. Walaardt Sacré moest zich zelfs tot de gemeentesecretaris van Den Haag wenden over het uitblijven van zijn salaris. De hoofdingenieur van Rijkswaterstaat klaagde erover dat hij maar geen bericht kreeg over de mooie partij lage taxusboompjes die hij voor een schappelijk prijsje had aangeboden als afscheiding tussen de snelweg en het vliegveld. Het enige dat Walaardt Sacré kon doen was deze hoofdingenieur telefonisch meedelen 'dat de aanleg van het vliegveld in behandeling is bij de Commissie voor het Werkfonds en er bovendien nog enkele financiële regelingen tusschen Rotterdam en Den Haag moeten worden getroffen'. De energieke Walaardt Sacré was even uitgerangeerd. 'Ik zou ze maar planten, het is altijd mooi en het misstaat niet', luidde zijn advies aan de

man van Rijkswaterstaat. Of de taxusboompjes er ooit wortel schoten is niet meer ra te gaan, het Delftse vliegveld was in ieder geval sindsdien definitief van de baan.

Vanaf 1936 stonden er opnieuw berichten over een vliegveld in de *Delftsche Courant*, maar dat betrof de aanleg van het vliegveld Ypenburg, bij de Hoornbrug in Rijswijk. De aanleg van dit lokale vliegveld, waar onder andere de Nationale Vliegschool gevestigd zou worden, was het initiatief van particulieren die wel met succes een beroep deden op het Werkfonds. Zo kon het gebeuren dat circa 50 Delftse werklozen alsnog bij de aanleg van een vliegveld te werk gesteld konden worden, al lag dit in de gemeente Rijswijk.

Verdere ontwikkelingen

Ondertussen vonden er in de dertiger jaren op het gebied van de vliegtuigbouw zulke snelle ontwikkelingen plaats, dat het nog maar de vraag was of het in omvang beperkte Delftse terrein ooit tot een volwaardige luchthaven voor internationale lijnen had kunnen uitgroeien. De nieuwe Amerikaanse vliegtuigen van het revolutionaire type DC2 veroverden stormenderhand het luchtruim. Ook de KLM ging over op deze gestroomlijnde aluminium vliegtuigen met plaats voor meer dan 20 passagiers. Een grasmat was voor dit type vliegtuig ontoereikend. In 1938 zien we Plesman opnieuw de minister van Waterstaat met plannen bestoken. Dit keer ging het hem om een Centrale Luchthaven bij Leiderdorp ter vervanging van zowel Schiphol als Waalhaven. Opnieuw protesteerden de betrokken Kamers van Koophandel, waaronder nu ook die van Amsterdam. De vlieger dat Defensie in het licht van de politieke situatie de beide bestaande luchthavens zou kunnen opkopen, ging niet op. In de meidagen van 1940 landden er - ongewenst en ongepland - alsnog vele vliegtuigen in de Zuidpolder bij Delft en werd de pas aangelegde rijksweg als landingsbaan gebruikt. Bij het bombardement op Rotterdam werd Waalhaven totaal vernietigd. Na aanvankelijk door de Duitsers te zijn gebruikt, werd Schiphol vanaf 1943 gebombardeerd door de geallieerden terwijl de Duitsers bij hun terugtocht de startbanen gründlich opbliezen. Na de oorlog kwam direct veer een discussie op gang over een centraal vliegveld. De ideale plaats werd toen - na de nodige voorstudies - geprojecteerd in de omgeving van Bodegraven. Ook dit plan ging niet door, hetgeen voor Rotterdam reden was om een egen vliegveld ten noorden van de stad aan te leggen, Zestienhoven. Het door De Booij voor plantsoenen en recreatie bestemde gebied in Delft werd na de oorlog in snel tempo volgebouwd ten behoeve van de Technische Hogeschool.

Bronnen

Gemeente Archief Delft: KLM-dossier vliegveld bij Delft 1924-1935 archiefnummer 65.

Gemeente Archief Delft: *Delftsche Courant* 1924-1939.

Gemeente Archief Delft: F. Diepen, *Het vliegveld voor Rotterdam en 's Gravenhage*. Lezing voor het Departement Rotterdam van de Maatschappij van Nijverheid 10 november 1948

Literatuur

- Arense, L. *Waalhaven 1920-1940: Ontstaan en ondergang van een luchthaven*. Amsterdam De Bataafsche Leeuw, 1990.
- Bouwens, A.M.C.M., en M.L.J. Dierikx. *Op de drempel van de lucht: Tachtig jaar Schiphol*. Den Haag: SDU, 1996.
- Dierikx, M. *Blauw in de lucht: Koninklijke Luchtpaart Maatschappij 1919-1999*. Den Haag: SDU, 1999.
- Laar, Paul van. *Rotterdam: Stad van formaat*. Zwolle: Waanders, 2000.
- Schiphol in het luchtverkeer van Nederland*, uitgegeven door het gemeentebestuur van Amsterdam. October 1938.
- Valk, L.J. van der. *Het centrale vliegveld*. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar, 1938.
- Verseput, J. Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rotterdam, 1928-1953: gedenkboek.. Rotterdam; Brusse, 1955.

VAN WITTELOOSTUIJN

projekt/woninginrichting

Koornmarkt 89

2611 ED Delft

tel. 015-212 42 73

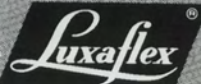
fax 015-215 84 50

MARMOLEUM® GILDE
ERKEND MARMOLEUM ADVISEUR

BW
ERKEND
ADVISEUR

Luxaflex®

*Select
Dealer*

Talens

• FOTO • VIDEO •

foto,
video,
digitaal,
Talens
heeft het
allemaal!!!

JVC

SONY

CANON

OLYMPUS

PENTAX

MINOLTA

FUJI

- Delft: Markt 36, (015) 212 31 55 ■ Delft: Winkelcentrum "In de Hoven", Troelstralaan 25, (015) 261 38 92 ■ Delft: Markt 19-21, (015) 212 28 52 ■ Gouda: Westhaven 1, (0182) 51 24 90
■ Capelle a/d IJssel: Winkelcentrum "De Terp", Amsteldiep 41a, (010) 450 14 73
■ Rijswijk: Winkelcentrum "In de Bogaard", Pr. Joh. Friso Promenade 11, (070) 394 46 42
■ Schiedam: Hoogstraat 5, (010) 273 29 88 ■ Rotterdam: Lijnbaan 117, (010) 413 60 16
■ Zoetermeer: Winkelcentrum "Stadshart", Promenade 27, (079) 341 36 26
■ Leidschendam: Winkelcentrum "Leidsenhage", Liguster 23, (070) 320 70 77

Geschilderde muurreclames in Delft

Freek Boon

Deze bijdrage inventariseert in woord en beeld alle in september 2002 zichtbare (resten van) muurreclames in Delft. Een muurreclame is een reclame die – al dan niet met behulp van een pleisterlaag - direct op een buitenmuur is geschilderd en die zichtbaar is vanaf de openbare weg. In Delft zijn reclames of resten daarvan te vinden uit de negentiende, twintigste en eenentwintigste eeuw.

Voor het fenomeen geschilderde muurreclame in Nederland groeit sinds een jaar of zeven de interesse en waardering. Steeds meer mensen houden zich er actief mee bezig en ook de media besteden er aandacht aan. In onder meer Den Haag, Kampen, Utrecht en Leiden zijn particulieren, gemeenten en bedrijven bezig met restaureren van oude reclames en er zijn boekjes en artikelen geschreven over dit lang met gemengde gevoelens beziene, maar sociaal-cultureel, economisch-historisch bijzondere fenomeen. Muurreclame is een vroege vorm van reclame, die vooral in de jaren twintig en dertig populair was en die daarna sterk aan populariteit inboette door regelgeving en nieuwe vluchtiger reclamevormen. In Kampen, waar al vele jaren een Comité Muurreclames actief is en waar zich veel geschilderde en deels gerestaureerde muurreclames bevinden, worden ze de fresco's genoemd van de kleine middenstand. Daarmee wordt helder uitgebeeld welke plaats en functie ze vroeger vooral hadden in het plaatselijk winkeliers- en ondernemersleven. Al moet worden gezegd dat ook grotere bedrijven geschilderde muurreclame hebben toegepast. Zo vinden we in Kampen er één van Heineken en in Leiden, Culemborg en Bergen op Zoom levensgrote reclames van het sigarettenmerk Miss Blanche. Ook de Ranja-reclame in Delft is in strikte zin geen fresco van de kleine middenstand. En hoewel er dus iets afgedaan kan worden aan die benaming, slaat die toch ook wat Delft betreft in de overgrote meerderheid van de gevallen de spijker op de kop.

De Kampense term impliceert verder een waardering voor de vormgeving. Nogal wat oude muurreclames vertonen invloeden van inmiddels zeer gewaardeerde kunststromingen als de Art Deco en De Stijl.

In 1999 werd in Kampen de landelijke Stichting "Tekens aan de Wand" opgericht, die zich beijvert voor inventarisatie, behoud en restauratie van oude geschilderde muurreclames in heel Nederland. Al met al voldoende reden voor een overzicht van de zichtbare resten van geschilderde muurreclames in Delft.

Het ontstaan van een interesse

Dit overzichtsartikel met foto's komt voort uit een interesse, die als volgt is ontstaan. Toen ik in 1992 in Delft kwam wonen, nam ik mijn interesse voor geschilderde muurreclames mee uit Leiden. In de Sleutelstad, waar ik vijfen-

twintig jaar heb gewoond, zocht ik ooit een thema voor mijn fotografisch oog. Daarover sprak ik toen met de eigenaar van rondvaartbedrijf 'Schuitje Vaart', Koene Parmentier, die bemerkte hoe ik van mooi verweerde muren kon genieten. Hij wees me op het pand Nieuwe Rijn 75, waarop een nauwelijks nog zichtbare muurreclame zat van het 'Bossche Veerhuis,' een eenvoudige tekst die nu in oude glorie is hersteld. De aanblik toen vormde het beginpunt van mijn interesse.

Eenmaal in Delft woonachtig speurde ik hier - zoals ik in Leiden had gedaan - naar geschilderde muurreclames en maakte er dia's van. Afdrukken daarvan bevinden zich overigens ook in het prentenkabinet van het Gemeentearchief. Daar bevonden zich weinig foto's speciaal van muurreclames, wat iets zegt over het geringe belang dat er lang aan werd gehecht. Eind 1995 werd ik geïnterviewd door *Delft op Zondag*. Dit naar aanleiding van mijn vraag of het verdwijnen van twee heel mooie muurreclames in dat jaar iets was voor hun jaaroverzicht. De een had gestaan hoog op de muur van de hoek Nieuwe Langendijk en het Oosteinde. Een dame met fruit, boven de vroegere winkel van groenteman Giel van Buuren, geschilderd door Dick van Renssen. Daarover had Aat Zandstra geschreven in de *Delftse Post* van 14 december 1984. De andere reclame had gestaan op het pand van Arie Vermeulen in de Doelenstraat en was gemaakt door kunstenaar en straatgenoot Guus Zuiderwijk. De betreffende foto's zijn geplaatst in *Delft op Zondag* van 11 februari 1996, nadat op 7 januari het bedoelde vraaggesprek was gepubliceerd.

Dit interview met redacteur Rob van den Berg gaf mij een impuls om al mijn fotomateriaal van toenmalige muurreclames in Delft te exposeren. In 1996 en 1997 zijn alle diaprins geëxposeerd bij de Bieslandhof, de Openbare Bibliotheek en in Kleyweg's Stads Koffyhuys en een selectie ervan bij Kapsalon Jansen en verzorgingshuis Delfshove.

Een invalshoek

Er zijn verschillende invalshoeken om geschilderde muurreclames te beschouwen. Een rake en tegelijk poëtische verwoording van de invalshoek van waaruit ik ernaar kijk, kwam ik letterlijk op het spoor op 22 september 1998 toen ik per trein naar Delft terugreisde. Een vrouw van wie ik alleen weet dat ze Elize heette, attendeerde me op een boek van Kees van Kooten, met daar omheen een omslag met op de achterkant en aan de binnenkant foto's van Franse geschilderde muurreclames. In *Meest modernismen* uit 1990 stond ook het verhaal 'Dubo, Dubon, Dubonnet' over de reclameschilder/pignonist Jacques Angladi die daarin zijn fascinatie verwoordt: "In ieder dorpje speur ik naar oude, ooit op blinde zijmuren geschilderde reclames. (...) De meeste muurschilderingen zijn overgepleisterd, weggepoetst of voor driekwart afgedekt door enorme, op een houten of metalen raamwerk gespannen affiches voor Supermarchés, maar nog altijd kan om iedere bocht het sinds mijn kindsbeen zo vertrouwde patina van de verweerde muurreclame blauwen. Of roden en groenen en gelen". Het is een dergelijke geraaktheid die mij nog altijd inspireert.

Conserveren

Vanuit deze invalshoek ben ik dan ook een pleitbezorger voor het niet-als-nieuw restaureren van oude, herontdekte muurreclames, zoals dat in veel plaatsen in Nederland gebeurt. Het liefst zou ik zien dat verweerde of bij toeval achter pleisterlagen vandaan gekomen reclames zodanig worden geprepareerd dat de kwaliteit ervan niet al te gemakkelijk verder achteruit kan gaan. Dit vanuit het besef dat de aangetroffen staat van het exemplaar een historisch verhaal vertelt, zoals het craquelé van een schilderij of icoon ook iets verhaalt. Vanuit deze optiek past het om oude muurreclames zo mogelijk te conserveren zoals ze worden aangetroffen. Als oude reclames niet worden geconserveerd, dan verdwijnen ze. Als ze naar als-nieuw worden gerestaureerd, dan worden ze te gauw kitscherig. Alleen wanneer conserveren niet kan, dan zou voor restaureren gekozen kunnen worden.

Beschermen

Geschilderde muurreclames vertellen stukjes geschiedenis van de stad en dragen bij aan de sfeer in de stad. Daarom verdienen ze aandacht en bescherming. Ze hebben – anders dan bijvoorbeeld reclameborden of lichtbakken – vanwege hun uniciteit en hun materiële verwevenheid met gebouwen een aan specifieke panden gekoppelde betekenis. Bovendien zijn vaak plaatselijke schilders of kunstenaars betrokken bij de productie en het onderhoud. Elke op de muur geschilderde reclame hoort bescherming te krijgen en het zou niet meer mogen gebeuren dat een reclame zoals de genoemde van Giel van Buuren zomaar even weggeschilderd mag worden door een nieuwe eigenaar of gebruiker van het pand.

Het actuele overzicht

Vanuit de hierboven bepleite visie presenteer ik hier alleen afbeeldingen van thans – in september 2002 - zichtbare muurreclames in de staat zoals ze nu zijn. Van enkele schilderingen is de kwaliteit helaas zo slecht dat een foto ervan afdrucken geen zin heeft. Van elke situatie geef ik enige nadere informatie.

In grote lijnen valt nog dit te zeggen.

Geschilderde muurreclame is geen exclusief verschijnsel uit de oude doos. Dat toont deze bijdrage ook. De oudste thans zichtbare resten van muurreclames in Delft stammen uit het einde van de negentiende eeuw. De jongste reclame is gemaakt in 2002. In de tussenliggende periode zijn veel reclames opgeschilderd, overgeschilderd en muren en panden waarop reclames stonden, zijn gesloopt. Maar soms komen schilderingen weer 'boven water' die soms decennialang achter reclameborden of onder verf- en stuclagen hebben gezeten. De meeste muurreclames waren en zijn in Delft te vinden op en nabij de Rotterdamseweg, het Oosteinde, de Verwersdijk en de Buitenwatersloot.

De reclames zijn vermeld in alfabetische volgorde van straatnaam. Wie meer wil weten over geschilderde muurreclame in Delft en Nederland, verwijs ik naar de – niet uitputtende – literatuurlijst.

Achterom 40

Op dit pand bevindt zich de werkplaats Voor het Kastje en de Muur. Tijn Noordenbos schilderde de woorden op het houten bord en beeldend kunstenaar Juul Smulders de tekst op de muur. In *Delft op Zondag* van 28 september 1997 werd een foto geplaatst van het toen net nieuwe geheel. Kort nadien zou door Juul Smulders in de Van Bleyswijkstraat de muurreclame onder handen genomen worden.

Brabantse Turfmarkt 17

Opschrift op de boog van de entree van wat nu woonhuizen zijn. Van 1868 - en niet 1830, zoals ten onrechte staat in de *Atlas van het Nederlands gedistilleerd* (1995) van Wim Verstraaten - tot 1972 jeneverfabriek van Vlek en Co geweest, die in dat jaar samenging met het Schiedamsche bedrijf Jansen.

Buitenwatersloot 165/ Van Bleyswijkstraat 1/3

In 1997 heeft Rob Schippers, eigenaar van het toen honderdjarige pand op de hoek van de Van Bleyswijkstraat en de Buitenwatersloot, aan Juul Smulders gevraagd om de ongeveer even oude hoge muurreclame 'Aardappelen in 't groot en in 't klein' op te knappen. Dat gebeurde eind september 1997 en toen werd het woord 'aardappelen' weer leesbaar. A. van der Gaag startte daar eind negentiende eeuw zijn bedrijf en heeft – waarschijnlijk kort daarna – de schildering laten aanbrengen. Na zijn overlijden in 1915 heeft zoon Gerrit het bedrijf overgenomen. Om die reden is – nu nog zichtbaar – de letter A

overgeschilderd in een G. Gerrit is op 11 februari 1937 overleden en zijn weduwe Carolina Wilhelmina van der Gaag-Hoogendoorn heeft de zaak voortgezet. Deze zaak is beëindigd op 1 juli 1946.

Onder die reclame heeft Juul Smulders een schildering gemaakt geïnspireerd op de Aardappeleters van Van Gogh. De nieuwe aardappeleters zijn onthuld op 10 oktober 1997, (zie foto in *Delft op Zondag* van 16 november 1997). Grappig detail (waar een gast bij de opening mee aankwam) was dat de grootmoeder van moederszijde van Vincent van Gogh ook Van der Gaag heette: Anna Cornelia van der Gaag (1792-1835).

Buitenwatersloot 69/71

Vanaf augustus 1971 tot eind 1980 was in het pand Buitenwatersloot 69/71 Bekkers Zonwering gevestigd. Dat stond ook gevelbreed – met het toenmalige telefoonnummer – geschilderd op de gevel, in grote witte letters en cijfers op een rode balk. Het pand is, vertelde eigenaar en wolhandelaar Richard Wernekinck, ruim honderdzestig jaar oud en was een van de eerste kaaspakhuisen, het werd ook bewoond en het had boven een granenzolder. De schil-

dering werd verwijderd en slechts zulke lichte letterresten zijn nog bespeurbaar dat een foto hiervan afdrukken weinig zin heeft.

Coenderstraat 28

De in Nederland bekendste muurreclame van Delft bevindt zich op het pand van wijlen kapper Anton Haring.

Over de restauratie van deze reclame door Pieter de Ruyter in april 1995 is namelijk veel gepubliceerd. De schildering dateert van omstreeks 1920 en is gebaseerd op een gedeponeerd merk van de limonadefabriek van C. Polak Gzn uit Groningen. De initiatiefnemers van de restauratie hebben in eigen beheer een boekje uitgegeven over de restauratie en het onderzoek dat eraan vooraf moest gaan.

Harmenkoksiaan 41

Mevrouw Alsemgeest vertelde dat het grote gezin waarvan zij de jongste dochter was, vroeger op nummer 41 van de Harmenkoksiaan heeft gewoond. Hun vader begon op zolder een beddenmakerij en ging later stofferen. Het pand had geen keuken en het toilet was buiten. Rond 1930, toen zijzelf ongeveer drie jaar was, zijn ze naar de overkant van de straat verhuisd, waar zij in ieder geval in 1995 nog woonde. "In die tijd was je rijk als je een plank voor jezelf had." Op de muurschildering staat 'Winkel, Magazijn en Reparatie-inrichting'.

Heilige Geest Kerkhof 8

Thans nog heel slecht zichtbaar, maar tot in 2000 nog redelijk te ontcijferen, is de tekst boven Le Vieux Jean: Gebroeders Barends <onleesbaar> van leder, rubber en fiberpakkingen. Naar schatting ouder dan 1930. Nadere gegevens onbekend.

Hooikade 9

De ongetwijfeld bekendste en opvallendste Delftse muurreclame, 'O! Jan, wat zit je haar mooi', bevindt zich op Hooikade 9 van kapsalon Voskuil, sinds 14 december 1992 gerechtigd tot het voeren van het Koninklijk Wapen en de aanduiding Hofleverancier. De reclame is in 1971 geplaatst (opening 1 maart) toen de zaak door de verhuizing naar het huidige pand een prachtige zijmuur kreeg. Voor Jannen was er toen een leuke knipaanbieding. Beeldend kunstenaar Eric Dordregter heeft de afbeelding gemaakt, geïnspireerd op een advertentie in *De Lach*. De tekst met soortgelijk plaatje kwam overigens ook voor in een reclame voor haarcrème Silvifix, die ik – op aanwijzing van Q. Groenendijk uit Delfgauw in *Delft op Zondag* van 17 januari 1999 - aantrof in de *Katholieke Illustratie* van 11 november 1948.

Dat deze muurreclame populair is mag bijvoorbeeld blijken uit een foto uit *Duworama* 1 uit 1998. Het toont een ruimte in het studentenhuis Koornmarkt

23 waar een remake was maakt met de tekst 'O! Jan, wat zit je HAAR mooi'. Op het pand Hooikade zat overigens eerder muurreclame van Van der Wees Transporten.

Markt 69 achterzijde

Achter de Markt nummer 69 bevindt zich (zichtbaar vanaf de Voldersgracht) achter Café De Engel - voorheen de Sunrise Pub - een muurreclame uit de periode tussen 1880 en 1890. Het is een reclame van het bedrijf van Jacques de Roo, zo vertelde Ton de Roo. Het was een werkplaats van markiezen, jaloezieën en een bouwbedrijf. Zijn opa en oom zijn rond 1909 uit dat pand gegaan en op het Noordeinde voor zichzelf begonnen.

Molenstraat 9-11

Op de oude muur aan de Molenstraat van Bousquet Zeepfabriek - gevestigd aan de Voorstraat 92 - staat de tekst 'Bousquet Zeepfabriek'. Op een foto uit 1934 in het Gemeentearchief is de tekst duidelijk zichtbaar. Mogelijk is de schildering aanzienlijk ouder.

Molslaan 107

Nadat een reclamebord werd weggehaald, kwam er in 1999 aan de Molslaan 107 een muurreclame tevoorschijn van de rond 1935 opgerichte boekbinde-rij en cartonnagefabriek van Sirach Th. van der Reijken en uit die tijd stamt ook de reclameschildering. In 1982 is het bedrijf,

dat later brocheerinrichting werd, door de zoon (met gelijke naam) samen met drukker Brouwer naar de Schieweg verhuisd.

Oosteinde 1

Volgens de huidige eigenaar, M.A. Wensveen, is de geschilderde tekst boven de ingang van het sinds 1931 daar gevestigde familiecafé 'De Nieuwe Prins' aan de Zuiderstraat er ongeveer veertig jaar geleden opgezet, op het later bijgebouwde stuk van het pand. Eind 2000 is het overgeschilderd door een medewerker van Smits, die van zulk apart werk een hobby had gemaakt. De lettervorm is heel speciaal. Deze schildering past bij het karakter van het verder monumentale pand, dat ooit als stal dienst heeft gedaan.

Oosteinde 214/216

Op het hoekpand Oosteinde 214/216, genaamd 'In den Elgher', staat op de muur aan de Harmenkoks- laan een restant van een muurreclame die - evenals één van de reclames op de hoek van het Vrouwenregt en de Trompetstraat - van de bekende porseleinhandel Bender is. In 1995 bestond de firma 175 jaar en is sindsdien ook hofleverancier.

Oosteinde 233

De blauw-wit/gele muurreclame op het pand Oosteinde 233 van de schoenmaker is misschien wel de charmantste muurreclame van Delft. Over deze schoenmaker is mij helaas niets bekend. Ook deze schildering is een tijdlang beschermd geweest door een reclamebord en wel van Bloemenhandel "De Zonnepit" van Jacobus Christoffel de Bruijn, geboren 12 juni 1898 te Delft. Hij vestigde zich daar 1927. De muurreclame van de schoenmakerij zal dus van voor die tijd zijn.

**Oude
Langendijk 22**

Zeven jaar geleden - in 1995 - heeft de heer W. Woudwijk de tekst Woudwijk Damesmode op zijn winkelpand Oude Langendijk 22 laten zetten door de reclameschilder J. Hoekstra van het Raam uit Delft. Het is met de hand geschilderd.

Phoenixstraat 9

Sinds het voorjaar van 1998 bevindt zich op dit pand de muurreclame van Blue Tattoo Delft. De belettering aan de voorzijde is van de hand van eigenaar Aig (René Eigmans). De versiering op de zijwand is gemaakt door Nico Cennamo, die een tattooshop heeft in Genève.

Rietveld 5

Op Rietveld 5 woonde tot 1926 P. van der Kruk, lantaarnpoetser en in dat jaar werd door timmerman J.M. Fassotte een aanvraag ingediend om het tot dan toe bewoonde pand van de huidige grote dubbele deur te voorzien. Tegenwoordig verstevigt een houten balk de gevel erboven. In het voorjaar van 1993 kwam een restant tevoorschijn van waarschijnlijk één geschilderde muurtekst, die deels achter het later aangebrachte hout zit. De huidige eigenaar Erik den Ouden heeft in 1993 de voorgevel laten zandstralen. Uit de tijd dat het pand in gebruik was bij autohersteller H.J. Hooymans (tot omstreeks 1953), stamt hoogstwaarschijnlijk de niet te ontcijferen muurtekst. Nadien hebben schilder A. de Jong en schoenmaker Stegeman dit pand ook gebruikt, maar toen stond er naar zeggen geen reclame meer op.

Rotterdamseweg 94

De Rotterdamseweg had ooit meer dan de huidige twee muurreclames. Boven de snackbar 'Die Twee', in het zijstraatje naast Rotterdamseweg 94 staat hoog op de muur: 'Handel in boter, kaas en eieren'. Leuk is het trema op de tweede e van eieren. Het pand dateert uit 1908, het is gebouwd door de firma Kouwenhoven en daarin is ooit een huiskamerwinkeltje begonnen door grootvader

Hermanus de Bruin, zo vertelde de kleinzoon Hermanus de Bruin. Volgens hem is de reclame tussen 1908 en 1918 erop gezet. Eerder in of rond 1908 dan later, vermoedt hij. In augustus 2002 heeft de reclame een verjef gekregen. Het pand werd opgeknapt en de vraag deed zich toen voor wat te doen met het muurvlak waarin het reliëf van de letters nog zichtbaar was. Het zijn waarschijnlijk niet de originele kleuren, maar de reclame is nu weer zichtbaar, leesbaar, in lichtgele letters op een wit vlak.

Rotterdamseweg 61

In het pand Rotterdamseweg 61, waarop het woord Kapper is te lezen, was vanaf 1924 of 1925 de kapperszaak en kleinhandel in parfumerieën van Jacobus Zwang (24 september 1900) gevestigd. Op 12 september 1965 is hij gestopt wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd. Ooit stond er behalve 'kapper' ook 'parfumerieën' op de zijgevel. In 1970 werd er in dit pand weer een kapperszaak gevestigd, nu

door Cornelis Petrus Zwang, die eerst een zaak had aan het Koningsplein. Per 1 januari 1983 werd ook deze zaak opgeheven.

Overigens zou in ongeveer diezelfde jaren op de tegenoverliggende muur een reclameschildering hebben gestaan van schoenhersteller Petrus Nooijen. Dit bedrijf is in 1965 beëindigd.

Verwersdijk 116

Op de hoek van de Verwersdijk en de Doelenstraat bevindt zich sinds 3 juni 2002 de muurschildering behorende bij het cateringbedrijf 'Rode Rozen en Tortilla's'. De schildering van kunstenaressen Juul Smulders is een kleurrijke uitbeelding van de naam van de zaak, geïnspireerd op het gelijknamige boek. Bijzonderheid: de plaat spreekt voor zichzelf. Het is een reclame zonder enig woord of letter.

Vrouwenregt 8, hoek Trompetstraat

Ook hier bevindt zich, evenals op het Oosteinde, een schildering van de firma Bender. Volgens het adresboek van de gemeente zat Bender in 1896 nog in de Trompetsteeg 4, en in 1897 in de Nieuwstraat 2. Dit geeft een aanwijzing voor de datering.

Vrouwenregt 9, hoek Trompetstraat

Op de zijmuur van Vrouwenregt 9 in de Trompetstraat bevindt zich al vanaf het begin van de oprichting in 1922 een muurschildering van Grossat. De schildering is regelmatig vernieuwd. Ooit stond er in de tekst behalve banketbakkerij ook 'kokerij'. Medio 1996 werd een witte beschildering aangebracht met grote roodbruine letter en op 25 tot en met 27 maart 2002 is deze vervangen door een sfeervoller reclame van geel met rode letters.

Literatuur

- Duivesteijn, John, Richard Kleinegris en Jan de Lange; onder red. van Henk Rosenberg. *Sprekende muren die verstommen: De geschilderde muurreclames in Den Haag*. VOM-reeks 1991; nr. 1. 's-Gravenhage: Gemeente 's-Gravenhage, Dienst Ruimtelijke en Economische Ontwikkeling, hoofdafdeling Monumentenzorg, 1991.
- Roovers, Annelies. *'Op muren en getimmerten...': Geschilderde gevelreclames in Leiden*. Reeks Leids Verleden; nr. 1. Leiden: Gemeente Leiden, Dienst Bouwen en Wonen, 1993.
- Hoekstra-Klein, Wik, en Jaap Hoekstra, *Van oude merken, de dingen die voorbijgaan: Over de restauratie van een reclameschildering in Delft*. Delft: Hoekstra, 1995.
- Zwaal, P. "De restauratie van een reclameschildering in Delft." *Erfgoed van industrie en techniek* 5, 1 (maart 1996): 4-11.
- Nijhof, P. "Tekens aan de wand: Geschilderde muurreclames in Nederland." *Jaarboek Monumentenzorg* 1999. Dit artikel bevat een uitgebreide literatuurlijst.

Een ieder die vragen of opmerkingen heeft over dit onderwerp kan via de redactie van het Jaarboek contact opnemen met de auteur.

De Le Comteprijs over het jaar 2001

W.F. Weve

Delfia Batavorum kent de Le Comteprijs toe aan degene die een gebouw of terrein op de meest prijzenswaardige wijze heeft verfraaid of heeft doen verfraaien. Om voor een honorering in aanmerking te komen dient die verfraaiing op een duurzame, cultureel waardevolle en historisch verantwoorde wijze, in het voorafgaande kalenderjaar te zijn uitgevoerd. Dat kalenderjaar is dus een jaar eerder dan het jaar waarin de prijs wordt toegekend en twee jaar eerder dan het jaar waarin het jaarboek van Delfia Batavorum verschijnt waarin over de prijs wordt geschreven. Het is daarom niet helemaal verwonderlijk dat het jaartal dat aan de prijs wordt gekoppeld tot verwarring heeft geleid, zelfs bij de leden van de Commissie Le Comte en de redactie van het jaarboek. De twee artikelen over de Le Comteprijs in het jaarboek 1999 respectievelijk 2000 blijken abusievelijk de titel Le Comteprijs 2000 en 2001 te hebben gekregen. In dit jaarboek 2002 (dat verschijnt in 2003) gaat het over de 'echte' Le Comteprijs 2001, die in 2002 is toegekend. De uitgereikte prijzen, door de Porceleyne Fles vervaardigde borden, dragen overigens het correcte jaartal.

De Commissie Le Comte inventariseerde twintig verfraaiingen die in aanmerking voor een nominatie zouden kunnen komen. Daar waren enkele zeer uiteenlopende verfraaiingen bij, zoals de gedeeltelijk reconstruerende herbouw van een grotendeels verdwenen pakhuis, het plaatsen van een ingangspoortje en het aanbrengen van een gevelsteen of een literaire tekst. Een aantal andere waren meer vergelijkbaar. Zo bestonden vier verfraaiingen uit de aanpassing van een winkelpui, waarbij in de geest van historische puien is gespeeld op huidige eisen, zoals een afzonderlijke toegang voor een bovenwoning en de wens tot verfraaiing van een ontsierende of ronduit lelijke pui. Maar liefst acht verfraaiingen bestonden uit het schilderen van een voorgevel waarbij tevens een huisnaam is aangebracht, in enkele gevallen vergezeld van een toepasselijke voorstelling.

De commissie koos de volgende drie genomineerden:

Eerste genomineerde:

Gemeente Delft, Taakveld Onroerend Goed Management en het vakteam Beheer Gemeentelijke Onroerende Zaken

Voor het behoud en de restauratie van het brandspuihuisje van de voormalige gemeente Vrijenban aan de Nieuwe Plantage 113.

De gemeente Vrijenban omvatte een groot landelijk gebied ten noorden en oosten van Delft. In de tweede helft van de 19de eeuw werden er vele fraaie herenhuizen gebouwd. Die huizen lagen net buiten Delft aan een straat die

Nieuwe Plantage 114. Het voormalige brandspuithuisje van de gemeente Vrijenban is weer in oude glorie hersteld.

in 1905 de naam Nieuwe Plantage zou krijgen. Ze waren bestemd voor de toen sterk groeiende 'gegoede klasse' die in Delft werkzaam was. Tussen die herenhuizen liet de gemeente Vrijenban het nog steeds bestaande raadhuis bouwen.

Er was destijds een vrijwillige brandweer die kon beschikken over brandweermaterieel dat de gemeente beschikbaar stelde. Het werd op strategische plekken, verspreid over het gemeentelijk grondgebied gestationeerd, veelal in speciale brandspuithuisjes. De gemeente Vrijenban liet langs de toenmalige Haagweg rond 1885 zo'n huisje bouwen waarin blijkens het oorspronkelijke opschrift 'Brandspuit no. 8' een plaats had.

In 1921 werd de gemeente Vrijenban opgeheven en de Nieuwe Plantage kwam op Delfts grondgebied te liggen. Het raadhuis werd ambtswoning voor de Delftse burgemeester. Het brandspuithuisje bleef waarschijnlijk nog even als zodanig in gebruik, maar hooguit tot 1925 toen de brandweer werd gereorganiseerd en er een grote brandweerkazerne aan de Oude Delft in gebruik werd genomen. Van daaruit konden moderne brandweerauto's alle delen van de gemeente bereiken. Het brandspuithuisje aan de Nieuwe Plantage werd nadien gebruikt als plantsoenpost en daartoe voorzien van een kleine uitbouw met een keukentje en een toilet. Ruim tien jaar geleden kwam aan die

functie een einde. Het werd nog enige tijd gebruikt door een aannemer, maar onderhoud vond niet meer plaats waardoor het in een steeds slechtere technische toestand raakte.

De gemeente overwoog toen het voormalige brandspuithuisje te verkopen. Het bood niet zoveel gebruiksmogelijkheden, maar het bijbehorende perceel grond was groot genoeg om er een woning op te kunnen bouwen. Daartoe zou het huisje, dat geen beschermd monument is, dan wel afgebroken moeten worden. Het werd echter duidelijk dat het huisje zeldzaam en van historisch belang was en dat het op termijn zeker voor bescherming als gemeentelijk monument in aanmerking zou komen. Het toenmalige vakteam Grond gaf aan het vakteam Beheer Gemeentelijke Onroerende Zaken opdracht tot herstel. Dat laatste vakteam besloot op eigen initiatief tot een restauratieve aanpak. Daarin had behalve het vakteamhoofd J.C. van Dongen, met name bouwkundig medewerker J.S.M. Ammerlaan een belangrijk aandeel. Hij was ook belast met de begeleiding van de werkzaamheden die uitgevoerd werden door het Delftse aannemersbedrijf Huurman.

De werkzaamheden hielden onder meer in dat de dakbedekking van asfalt-singles werd vervangen door een reconstructie van het oorspronkelijke zinken dak, een zogenaamd roevendak, en dat de versierde windveer, de voorrand van het dak, weer werd gecompleteerd. Ook de oorspronkelijke opschriften op de deuren keerden terug. Het huisje werd bestemd als atelier-ruimte waartoe de latere aanbouw om praktische redenen gehandhaafd bleef. Het resultaat van dit alles is dat een zeldzaam type monument is behouden en dat het een functie heeft gekregen die het voortbestaan garandeert. Het huisje herinnert mede door de opschriften duidelijk aan de vroegere organisatie van de brandbestrijding en aan de vroegere gemeente Vrijenban en daarmee aan de geschiedenis van de huidige gemeente Delft.

Tweede genomineerde: De Sint Barbara Stichting

Voor het plaatsen van een nieuw ingangspoortje in de muur van Sociëteit Alcuin aan de Oude Delft 55/57.

Het grootste gedeelte van het voormalige Sint Barbaraklooster werd in 1947 overgedragen aan de studentenvereniging Sanctus Virgilius die het als sociëteit Alcuin in gebruik nam. Het complex was van 1579 tot 1912 in gebruik geweest als gereformeerd weeshuis. Daarna was er nog enige tijd een laboratorium van de Technische Hogeschool in gehuisvest, maar het had gedeeltelijk ook geruime tijd leegstaan. Enkele delen van het complex waren in de loop der tijd afgebroken wegens bouwvalligheid of om plaats te maken voor een nieuwe brandweerkazerne.

Er moest zoveel aan worden gerestaureerd dat de werkzaamheden in vier fases moesten worden uitgevoerd, waarmee de periode van 1960 tot 1990 was gemoeid. Daarbij werden onder meer een kloostervleugel en een torentje op bewaard gebleven restanten herbouwd. De laatste fase bestond uit de her-

Oude Delft 55/57. De afscheidigsmuur aan de straat kreeg een nieuw ingangspoortje.

bouw van het hoge gedeelte aan de Oude Delft, op de hoek van de Barbarasteeg.

Aan de zijde van de Oude Delft had het vroegere weeshuis in de negentiende eeuw een grote binnenplaats die van de straat werd afgescheiden door een muur met een hoofdoort en twee zijpoortjes. In 1925 werd op het noordelijke deel van het voormalige kloosterterrein een brandweerkazerne gevestigd. De binnenplaats werd in tweeën gedeeld. Het bij de brandweerkazerne behorende deel van de muur aan de Oude Delft werd toen vervangen door een nieuwe muur met daarin een iets terug liggende brede poort, geflankeerd door forse pijlers bekroond met lantaarns. Van de negentiende-eeuwse muur bleef slechts een klein gedeelte met een zijpoortje over, dat lange tijd de hoofdtoegang was tot studentensociëteit Alcuin.

De Sint Barbarastichting, eigenaar van het complex, vatte enige jaren geleden het plan op om een fraaijer poortje aan te laten brengen. Daartoe werd een ontwerpwedstrijd uitgeschreven voor de leden van Sanctus Virgilius. De inzendingen werden niet alleen op een fraai uiterlijk beoordeeld, maar ook op de uitvoerbaarheid, de kosten, en de duurzaamheid. De winnaar werd Tjeerd van der Sandt. Zijn ontwerp kreeg de benodigde vergunningen en in 2001 kon het Delftse aannemersbedrijf Gebroeders Mensert tot de uitvoering overgaan.

Het half rond getoogde natuurstenen poortje is aan de buitenzijde voorzien van een afgeschuind profiel, dat bij de overgang van de zijkanten naar de boog wordt onderbroken door niet-afgeschuinde blokken. In die blokken zijn

omhoog schijnende spots aangebracht die de binnenkant van de boog aanlichten. In die boog staat in fraaie letters te lezen: SOCIETEIT ALCUIN. Het poortje kan worden afgesloten met een ijzeren hek. Het duidelijk moderne poortje past door de verschijningsvorm en de gebruikte materialen zeer goed bij het karakter van het voormalige kloostercomplex en is een aanwinst voor de Oude Delft.

**Derde genomineerde:
De heer J.C. van Dijk**

Voor de restauratie van de voorgevel en de reconstructie van de samengestelde kapvorm van Voldersgracht 6/6a.

Voldersgracht 6/6a. De oorspronkelijke kap was al lang geleden verdwenen. De gevel was mede daardoor in zeer slechte staat geraakt.

Het huis 'De Vergulde Pauw', Voldersgracht 6, heeft de fraaie voorgevel uit ca. 1550 grotendeels behouden. Er zijn in de loop der tijd wel enige wijzigingen uitgevoerd. Schuifvensters kwamen in de plaats van de kleinere kruisvensters, het bovenste topje van de topgevel werd afgebroken en de onderpui was minstens twee maal vernieuwd, het laatst in 1935. Begin twintigste eeuw werd de oude kap, die toen in een slechte toestand zal hebben verkeerd, vervangen door een zeer licht geconstrueerd kapje, dat aan de bovenzijde plat was uit-

gevoerd. Dat kapje was kleiner dan de originele kap. Het bovenste deel van de voorgevel stak erboven uit en was met lange ijzeren staven tegen omval- len verankerd. De oorspronkelijke kap had aan twee zijden een dwarsdak ge- had, aansluitend op zijtopgevels. Dat bleek uit oude afbeeldingen en de be- waard gebleven zijtopgevel aan de linker zijde. De verdwenen kap had dus zowel een nok loodrecht op de voorgevel als een nok evenwijdig aan de voorgevel. In Delft zijn enkele voorbeelden bekend van daken uit de zes- tiende eeuw, met aan één of aan twee zijden een dwarskap met een nok loodrecht op de hoofdnok.

Het boven het platte dak uitstekende deel van de voorgevel was in een zeer slechte bouwkundige toestand geraakt. Het metselwerk was zodanig ge- scheurd dat de top geheel los was komen te staan. Als de verankeringsstaven er niet waren geweest was de top zeker al op straat gevallen. De linker zij- topgevel stond volledig vrij in de lucht en verkeerde eveneens in een minder goede conditie.

Herstel van de voorgevel en linker zijtopgevel was uiterst noodzakelijk. Voor het behoud van deze gevels op langere termijn was het bovendien noodza- kelijk dat er weer een kap op zou aansluiten. Daarom werd besloten de oude kapvorm zoveel mogelijk te reconstrueren, met inbegrip van de dwarskappen aan beide zijden. Aan de achterzijde bleef het platte dak op het achterhuis ge- handhaafd dat bleef dienen als dakterras van de bovenwoning. Het Delftse architectenbureau Stadsherstel reconstrueerde in nauwe samenwerking met Naaborg's Bouwbedrijf de oude kapvorm aan de hand van de nog aanwezige voor- en zijgevel en enkele oude afbeeldingen. Een tekening uit 1875 van C. Vosmaer toonde aan dat toen het bovenste deel van de topgevel al was ver- vangen door een halfond gemetseld boogje. De oorspronkelijk nok was in- gekort en aan de voorzijde was een klein wolfseind aangebracht, een klein schuin dakschild. Omdat de oorspronkelijke vorm van de bekroning van de voorgevel onbekend is werd besloten de top in de bestaande vorm te be- houden en de negentiende-eeuwse kapvorm, met wolfseind, aan te houden. De kapspanten zijn op een moderne manier vervaardigd waarmee de kosten binnen de perken bleven en er een zo bruikbaar mogelijke zolder kon ont- staan. Bovendien wordt daarmee de valse suggestie voorkomen dat een oude constructie hersteld of gekopieerd zou zijn.

De voorgevel werd hersteld, waarbij alle scheuren werden gedicht en de na- tuurstenen onderdelen weer zoals oorspronkelijk in een zandsteenkleur wer- den geschilderd. Door de ingrepen is een belangrijk historisch pand, met bij- zondere voorgevel en een bijzondere kapvorm hersteld op een wijze die be- houd op langere termijn veilig stelt.

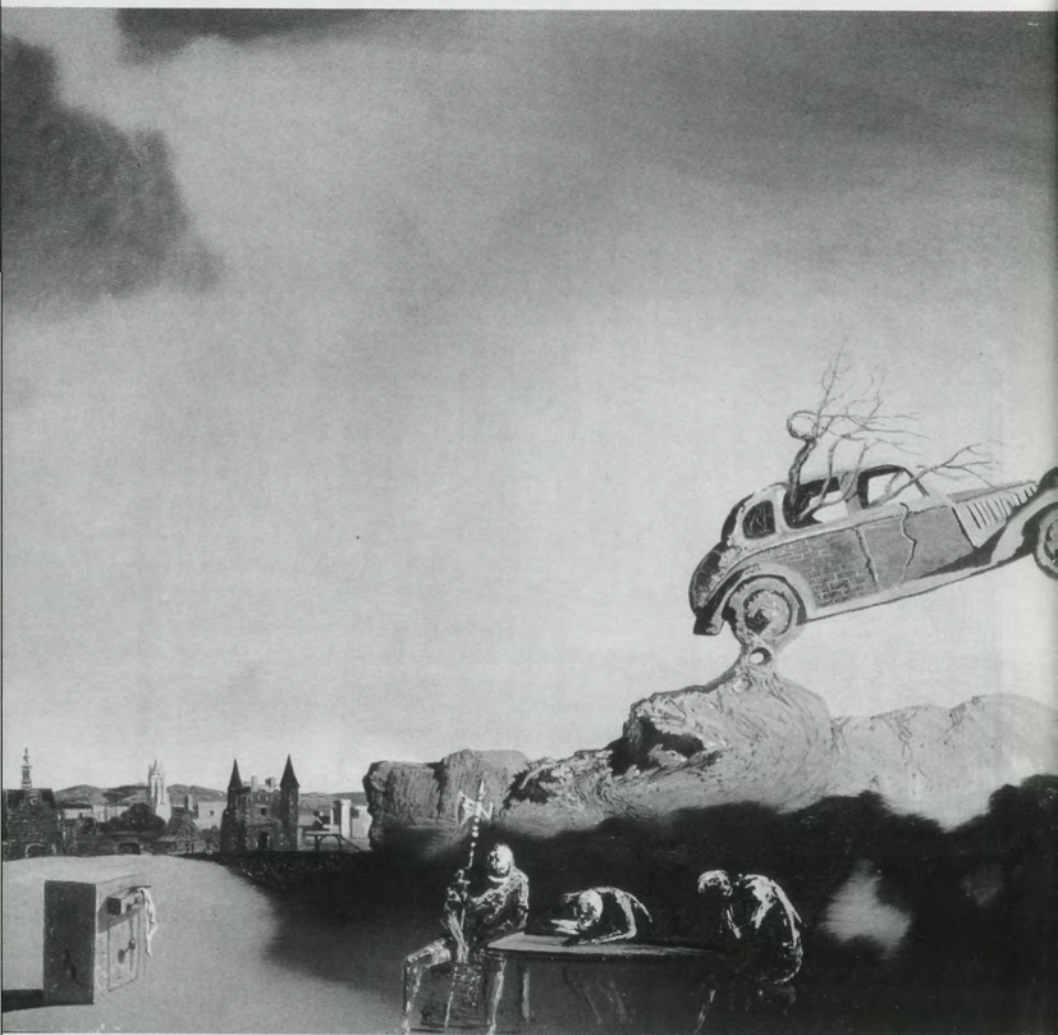
De foto's bij dit artikel zijn vervaardigd door de auteur.

De winnaar van de Le Comteprijs 2001

Het verenigingsbestuur riep 'Voldersgracht 6' uit als winnaar. Tijdens de algemene ledenvergadering op 22 mei 2002 kreeg de trotse eigenaar, de heer Van Dijk, uit handen van voorzitter W. Aalbers de prijs uitgereikt. De twee andere genomineerden ontvingen een fraaie oorkonde.

Voldersgracht 6/6a. De fraaie topgevel is in 2001 gerestaureerd en sindsdien sluit er ook weer een kap op aan, die net als vroeger met dwarskappen op zijtoppen aansluit.

Salvador Dalí, *Verschijning van de stad Delft* (31 x 34,5 cm).

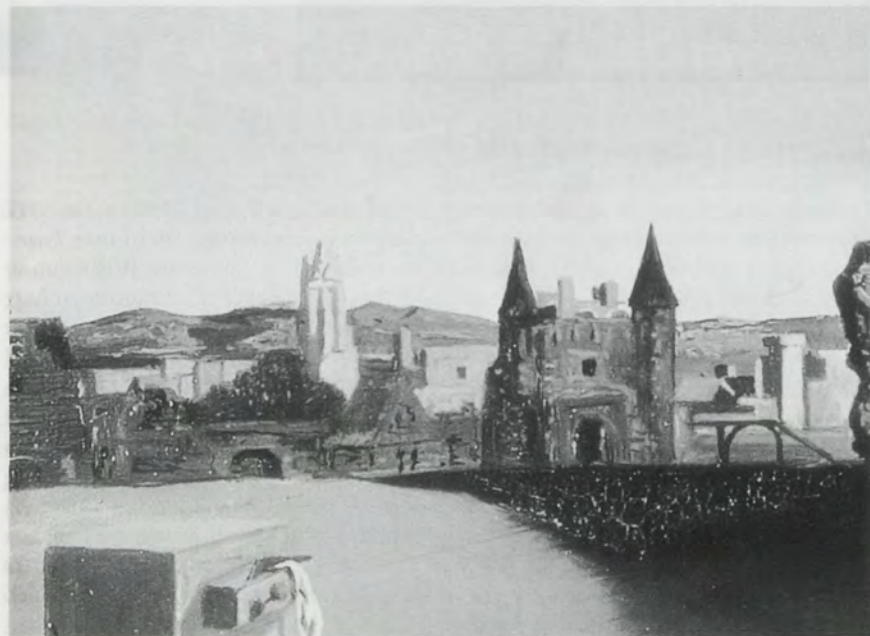
Delfiana

Max van Noort

Hommage aan Vermeer van ruim 2 miljoen euro

Het schilderij 'Verschijning van de stad Delft' (31 x 34,5 cm) van Salvador Dali (1904-1989) heeft op 4 februari 2002 bij een veiling van surrealistische schilderijen in Londen 2,16 miljoen euro opgebracht. Met het kunstwerk uit circa 1935 eerde de Spaanse schilder onze stadgenoot Johannes Vermeer, die hij met de Italiaan Rafaël en de Spanjaard Velázquez als de belangrijkste kunstschilders aller tijden beschouwde. Op het schilderij verschijnt Vermeers 'Gezicht op Delft' als een luchtspiegeling tussen de kliffen van Cabo Creus (noordoost Spanje). In de linkeronderhoek zijn de details van Vermeers schilderij te zien: van links naar rechts de Schiedamse Poort, de Nieuwe Kerk en de Rotterdamse Poort.

Haagsche Courant 5 februari 2002

Salvador Dalí, detail van 'Verschijning van de stad Delft'.

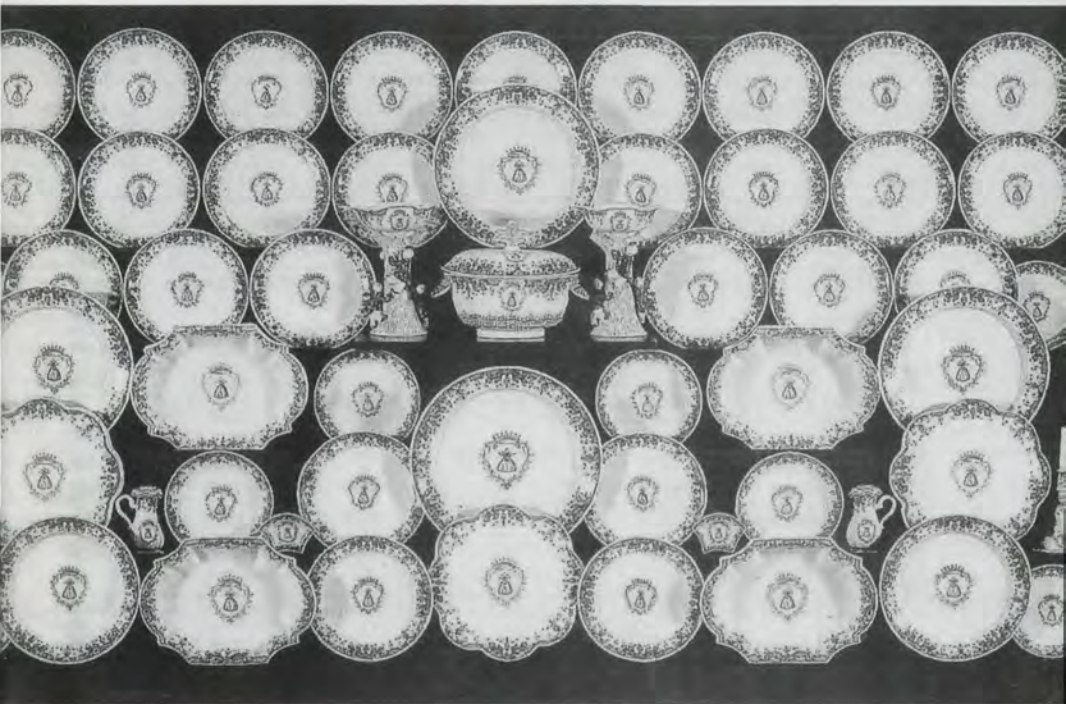
*Jobannes Bosboom, graf-
tombe van admiraal
Maarten Harpertsz.
Tromp (Foto: Vendue-
huis der Notarissen).*

Aquarel van Johannes Bosboom

Delft heeft iets met de kunstenaar Johannes Bosboom (1817-1891). In 2001 verwierf het Delftse Gemeentearchief reeds twee werken van hem (zie *Jaarboek Delfia Batavorum 2001*, blz. 167). Niet verwonderlijk, want Bosboom is vermaard om zijn vele kerkinterieurs die hij met ongeëvenaard meesterschap heeft uitgebeeld. Op 25 april 2002 werd er bij het Haagse Venduehuis der Notarissen een aquarel van 35 x 28 cm geveild voorstellende de graftombe van admiraal Maarten Harpertszoon Tromp in de Oude Kerk te Delft. Het werk, dat uit 1839 stamt, is hier eerder te zien geweest en wel tijdens een overzichtstentoonstelling in het Stedelijk Museum Het Prinsenhof van 24 december 1958 tot 2 februari 1959. De weergave van het inwendige van de kerk is niet geheel conform de werkelijkheid. Op de aquarel bevindt het koorhek zich in het verlengde van het praalgraf, maar de juiste situering was in het verlengde van het Noordelijk transept, tussen de grote pilaren. Er waren nogal wat gegadigden voor dit werk, maar gelukkig kon het Gemeentearchief ook op deze Bosboom beslag leggen.

Delftsche Courant 19 april 2002

Venduehuis der Notarissen, Den Haag, 25 april 2002

Delfts servies (Foto Veilinghuis Christie's).

Zeldzaam Delfts servies

De catalogus van Christie's vermeldde dat er op 15 mei een zeer bijzonder Delftsblauw servies geveild zou worden. Het betrof een 83-delig servies dat tussen 1776 en 1793 gemaakt was door 'De Witte Starre' aan de westzijde van het Oude Delft en die tussen 1660 en 1804 actief was. Het betreft een van de slechts zes complete aardewerkserviezen met familiewapens die ooit door Delftse plateelbakkerijen zijn gemaakt. Van de zes serviezen zijn er nog maar drie compleet, waarvan twee in het bezit zijn van musea. Het te koop aangeboden servies was eeuwenlang in het bezit van de Despuigfamilie. Kardinaal Antonio Despuig y Dameto gaf in het vierde kwart van de achttiende eeuw opdracht tot het maken ervan. Hij was de zoon van Ramon Despuig y Cotoner, hertog van Montenegro. De kardinaal speelde een belangrijke rol in de Spaanse politiek in de tijd van Napoleon. Hij was een man met verfijnde smaak, grote reislust en veel geld. Op ieder bord, schaal, kandelaar of terrine staat het wapen van de familie Despuig: een Franse lelie boven een berg met daarin een ster. Elk deel draagt ook het merkteken van De Witte Starre, die

in die tijd onder leiding stond van Dirck van den Bergh en waar met zo'n dertig mensen kwalitatief zeer hoogstaand aardewerk werd gemaakt. De familie Despuig behield het servies tot aan het einde van de negentiende eeuw, waarna het overging in de handen van een andere Spaanse familie.

Voor het servies werd op 15 mei geen koper gevonden. Maar nadat het Spaanse Ministerie van Cultuur de financiering had rond gekregen kon het alsnog een bod uitbrengen. De uiteindelijke veilingprijs werd op 415.275 euro vastgesteld. Het bijzondere aardewerk zal waarschijnlijk worden geëxposeerd in een museum te Madrid.

NRC Handelsblad 3 mei 2002; Delftsche Courant 4 mei 2002; Delftsche Courant 6 november 2002

Veilinghuis Christie's, Amsterdam, 15 mei 2002

Al wat in boeken steekt

Bij het Leidse veilinghuis Burgersdijk & Niermans kwam op 22 mei een complete set van vier delen ter tafel van alle gepubliceerde en tijdens zijn leven uitgebrachte Nederlandse brieven van Antoni van Leeuwenhoek (1632-1723). Voor het merendeel waren deze gericht aan de Royal Society of London, van welk beroemd genootschap hij zelf ook lid was. Deel 1 bevat de brieven 28 t/m 60; de brieven 1 t/m 27 zijn nooit in het Nederlands verschenen. De brieven 61 t/m 83 staan vermeld in deel 2, 84 t/m 146 in deel 3 en in deel 4 de brieven I-XLVI. De vier delen, samengesteld uit eerste en tweede drukken, zijn in de periode 1693-1718 uitgegeven door onder meer de Delftenaren Henrik van Kroonevelt, boekdrukker en boekverkoper op de hoek van de Nieuwstraat en door Adriaan Beman.

Antoni van Leeuwenhoek was vermaard om zijn beschrijvingen van de ontdekkingen die hij deed met een van zijn 247 zelfgemaakte microscopen, waarbij hij 419 verschillende lensjes gebruikte. Hij deed een verbazingwekkende serie ontdekkingen en publiceerde de eerste nauwkeurige beschrijving van rode bloedlichaampjes, bacteriën, spermatozoa en vele andere kenmerken van het planten- en dierenleven. In de aangeboden boeken ontbraken zes van de honderd illustraties. Niettemin toonde men uit binnen- en buitenland veel belangstelling voor deze zelden aangeboden serie. De richtprijs van 4000 euro werd ruim overschreden, de biedingen staakten bij 7000 euro.

Veilinghuis Burgersdijk & Niermans, Leiden, 22 mei 2002

Bij het Haagse veilinghuis Van Stockum kwam op 15 november een tamelijk zeldzaam boekje van dominee Pieter de Witte onder de hamer *De Delfschen donder-slagh ofte korte aensprake aen de bedroefde gemeente van Delft*. De Witte (1622-1669) is voor de Delftse historie van betekenis door de preek die hij als Delfts predikant op de eerste of de tweede zondag na de buskruitramp van 12 oktober 1654 heeft gehouden. De benaming 'korte aensprake' is nogal overtrokken want de eerste druk van deze kanselrede telt niet minder dan 133 bladzijden. Een latere uitgave, ook uit 1654 en waarvan nu een exemplaar ter

veiling kwam, werd door een kleiner lettercorps gecompri-meerd tot 94 bladzijden. Het fraai in kalfsleer gebonden boekje van slechts 7,5 bij 13 cm kende een richtprijs van 70 euro. De biedingen vlogen echter omhoog om tenslotte bij 400 euro te eindigen.

Van Stockum's Veilingen b.v., Den Haag, 15 november 2002
Kunz, G.G. "Straf op de zonden." In *Kruit en Krijg*, red. H.L. Houtzager [et al.]. *Serie-uitgave van het Genootschap Delfia Batavorum*; nr. 15. Amsterdam: Rodopi, 1988.

Delffchen

Donder-flagh:

Ofte

Korte aensprake

Aen de Bedroefde Gemeente van
D E L F.

By een schizcklick Orzdeel Godts
besocht / dooz middel van sebentigh à tach-
entigh duysent ponden Bus-kruydt met het
Magalijn (genaemt het Secretet) van Hollandt
op-gesprongen / waer dooz op den rij. Octo-
ber 1654. hooz-middagh ten half elven/alle
de Huysen in verschepe straten in een oogens-
blich zijn ter neder-geslagen/ vele menschen
berpletert ende doodelijck gequetst.

Door

PETRUM DE WIT, Dienaer des
Goddelijcken Woorts, binnen Delff.

Tot ROTTERDAM,

Dooz Andrijs van Hoogenhuysse, Anno 1654.

Delfts getijdenboek

Voor anderhalf miljoen euro heeft de Britse kunsthandel Bernard Quaritch een vijftiende-eeuws geïllustreerd getijdenboek uit Delft verworven. Getijden zijn gebeden die op bepaalde tijden worden uitgesproken of gezongen. Het getijdenboek is volgens experts het mooiste en belangrijkste in zijn soort uit de vijftiende eeuw. Het manuscript is vermoedelijk gemaakt in het Franciscanenklooster Sint Ursula in opdracht van een vrouw van wie de naam niet bekend is. "Dit is voor Delft een buitengewoon en bijzonder boek", aldus dr. Anne Korteweg, conservator middeleeuwse handschriften van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Voor haar staat vast, ook al is de maker van het boek anoniem, dat de herkomst Delfts is. "Dat kan je direct zien aan de stijl waarmee de illustraties zijn gemaakt". Op de vraag of een dergelijk exemplaar niet in Nederland terecht zou moeten komen, reageert de conservator nuch-

Delfts getijdenboek

ter. "Dat is net als opmerken dat alle Rembrandts hier zouden moeten zijn. Dat kan je wel willen, het moet wel haalbaar zijn".

Delftsche Courant 20 juni 2002

Konstruil

Het Stedelijk Museum Het Prinsenhof heeft uit zijn bezit zeven vroeg zeventiende-eeuwse tapijten geruild voor een belangrijk schilderij van de Delvenaer Cornelis de Man (1621-1706) met als titel 'Vrouw met kat in interieur'. De tapijten werden in 1958 en 1968 verworven met de bedoeling om te laten zien dat Willem van Oranje tapijten in zijn bezit moet hebben gehad toen hij steeds van de ene naar de andere plek verhuisde. Later bleek dat de tapijten niet uit zijn tijd waren en bovendien niet in Delft waren vervaardigd. Deze bijzondere transactie werd met gesloten beurzen aangegaan met de in Zürich wonende Pakistaanse collectionneur en oud-ambassadeur Karim Khan.

Cornelis Willemsz. de Man was een tijdgenoot van Johannes Vermeer en Pieter de Hoogh. Voor het Prinsenhof is de aanwinst van grote betekenis omdat het tot voor kort geen enkel schilderij uit de periode van Vermeer, de zogeheten Delftse School, in bezit had. Het schilderij toont een interieur met een bedstee dat De Man ook in een drietal andere werken heeft gebruikt. Dit is echter het enige doek dat door hem is gesigneerd en gedateerd: 1666. Daniëlle Lokin, directeur van het museum, zegt over het schilderij: "Het olieverf

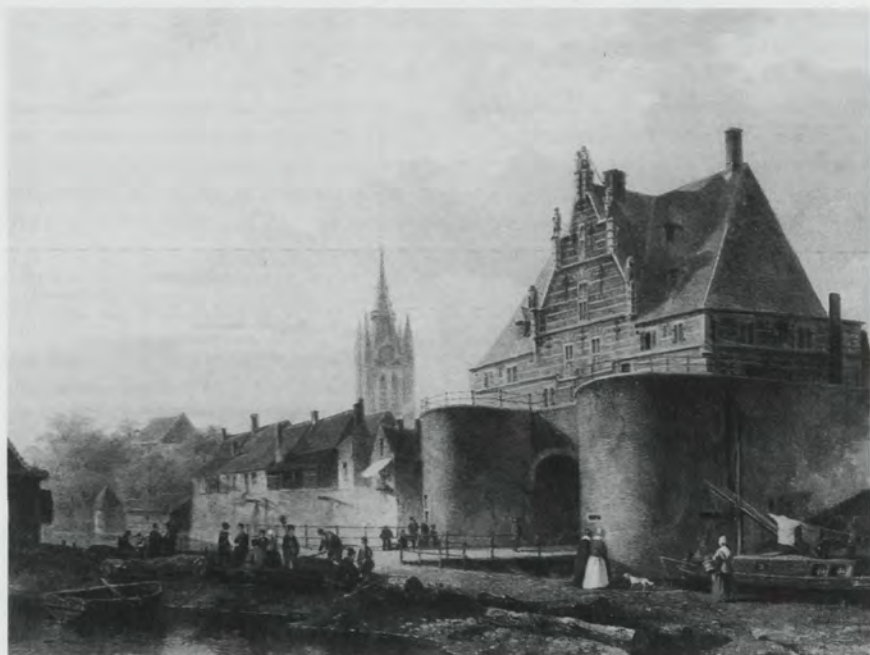
beeldt iets volstrekt anders uit dan het op het eerste gezicht lijkt. Op de voorgrond lijkt er sprake van een heel erg onschuldig stilleven op een tafel uitgesteld, maar dat is het beslist niet. Aan de wand hangt de mantel van de man en op de tafel bevinden zich zijn zwaard en het beddenlaken, alsmede de kan met wijn waarvan is gedronken. Op de stoel de viola da gamba, waarop de vrouw mogelijk heeft gespeeld voor de twee met elkaar naar bed zijn gegaan. Dat weten we zeker want er speelt een poes met een balletje op de tegelvloer. Al in de zeventiende eeuw werd een poes in onze taal direct in verband gebracht met het vrouwelijk geslachtsdeel”.

Delftsche Courant 19 oktober 2002

Jan H. Oosterloo. *De Meesters van Delft: Leven en werken van de Delftse schilders der 17e eeuw. Amsterdam: Strengbolt, 1948.*

Cornelis de Man, Vrouw met kat in interieur (Stedelijk Museum Het Prinsenhof).

Everhardus Koster, De Waterslootse Poort bij ondergaande zon (Foto Veilinghuis Christie's).

De Waterslootse Poort bij ondergaande zon

Bij het Veilinghuis Christie's in Amsterdam kwam een fraai olieverfschilderij aan bod voorstellende de Sint Joris- ofwel de Waterslootse Poort, eertijds de grootste stadspoort van Delft. Het doek van 58 bij 76 cm is in 1847 geschilderd door Everhardus Koster (1817-1892). Hij was leerling aan de Haagse Academie en aan het Städelsches Institut te Frankfurt am Main. Hij vestigde zich in 1848 te Amsterdam en werd in 1858 benoemd tot directeur van het Paviljoen te Haarlem. Hij bekleedde deze functie tot 1878. In zijn tijd was hij een zeer gewild schilder. Vooraf was voor het schilderij een richtprijs vastgesteld tussen de twaalf- en zestienduizend euro, maar dat was te hoog gegrepen. Voor 11.950 euro verwisselde het doek van eigenaar.

Veilinghuis Christie's, Amsterdam, 23 oktober 2002

Delftsche Courant 24 oktober 2002

C.D. Goudappel. Delft in de zeventiende en achttiende eeuw. Delft: Elmar, [1968].

Verguld zilveren beker

Op 29 oktober werd tijdens een veiling bij Christie's aan de Delftse Culturele Stichting Het Meisjeshuis voor 31.500 euro een verguld zilveren beker toegeslagen. Vervolgens gaf de Stichting dit pronkstuk in bruikleen aan het Stedelijk Museum Het Prinsenhof. Op de beker staan de wapens van diverse vooraanstaande Delftse families, zoals Teding van Berkhout, Van der Burch, Van der Dussen, Van der Goes, Van Vredenburg en Van Bleyswijck. Het gaat om een belangrijk werk van de Delftse zilversmid Cornelis van Dijck, die de beker vermoedelijk in 1730 heeft vervaardigd.

Veilinghuis Christie's, Amsterdam, 29 oktober 2002

Delftsche Courant 12 november 2002

Cornelis van Dijck (vermoedelijk), verguld zilveren beker (Foto Veilinghuis Christie's).

Het Prinsenhof verwerft zilveren beeldjes

Het Stedelijk Museum Het Prinsenhof heeft tijdens een zilverveiling van Sotheby's in Amsterdam op 4 november een tweetal zilveren modellen van 'moren' in Indiaanse kledij verworven. De beeldjes zijn ieder 20,5 cm hoog en zijn in 1623 vervaardigd door de Delftse goud- en zilversmid Adriaen de Grebber.

De zilveren figuren zijn volgens Sotheby's historisch gezien uitermate interessant. Zoals de Oostindische Compagnie in Azië, trachtte de Westindische Compagnie de overzeese gebieden in Zuid- en Noord-Amerika uit te breiden. Vooral Brazilië was vanwege de rietsuikerplantages een belangrijk gebied en was van 1630 tot 1654 in handen van de WIC. Voor het zware werk op de plantages maakte men oorspronkelijk gebruik van de inheemse bevolking, later haalde men ook slaven uit West-Afrika. Schilderijen uit die periode waarop Indianen, Afrikanen, exotische flora en fauna en Braziliaanse landschappen in willekeurige combinatie met elkaar werden weergegeven, inspireerden andere Europese kunstenaars en ambachtslieden. Ook De Grebber vond inspiratie in dergelijke motieven en combineerde de (uiterlijke) kenmerken van de twee rassen in de twee zilveren figuren. Aangezien Indianen en ook West-Afrikanen in de geschiedenis in verband worden gebracht met Brazilië, en Brazilië met suiker, kan thans de conclusie worden getrokken dat de zilveren

*Adriaen de Grebber,
twee zilveren beeldjes
(Foto Sotheby's).*

kommetjes die de figuren vasthouden, gebruikt werden als suikerschaaltjes. Voorheen dacht men dat de schaaltes dienden voor zout en kruidnagels. Dankzij de steun van de Vereniging Rembrandt en van enkele andere fondsen kon het bedrag van 109.800 euro worden opgebracht. De beeldjes vormen een schitterende aanvulling op de Delftse zilvercollectie.

Veilinghuis Sotheby's, Amsterdam, 4 november 2002

*Delftsche Courant 4, 5, 7 en 12 november 2002; Delftse Post 8 november 2002
A.C. Beeling. Nederlands zilver, 1600-1813, III. Leeuwarden: Beeling, 1986.*

Sjako voor Legermuseum

Het Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefer' aan de Korte Geer te Delft heeft zijn collectie weten uit te breiden met een zeer zeldzame negentiende-eeuwse sjako, het hoofddeksel van een Nederlandse soldaat uit het leger van Napoleon. De hoge vilten hoed met leren klep is voorzien van het gouden embleem van Napoleon en is afgewerkt met een rode pluim. Ooit werd deze hoed gedragen door een Nederlandse soldaat tijdens de veldtocht van Napoleon door Rusland in 1812. De 124ste infanterie-eenheid uit Alkmaar maakte tijdens de barre tocht naar het oosten deel uit van de Grande Armée van de Franse keizer. De aankoop van deze unieke sjako bij een Franse anti-

*De aangekochte sjako
(Foto: Fotoburo Fred Nijs).*

quair is volledig bekostigd door de Stichting Vrienden van het Legermuseum. Daarvoor moest fors in de buidel worden getast: 15.000 euro.

Delftsche Courant 27 november 2002; Delfse Post 27 november 2002

Bagijnhofbrug

Bij de kunsthandel Simonis & Buunk te Ede werd tijdens de wintersalon een werk van Theo Bitter aangeboden voorstellende de Bagijnhofbrug aan het Oude Delft. Theodorus Bitter (1916-1994) was een veelzijdig kunstenaar. Hij schilderde, aquarelleerde, tekende, maakte muurschilderingen en mozaïeken en vervaardigde decors voor de Haagse Comedie. Na zijn opleiding aan de Haagse Academie werkte Bitter aanvankelijk in een naïef realistische stijl. Na een korte abstracte periode ging hij vanaf de jaren vijftig verder in een lyrisch realistische stijl.

Het werk wordt omschreven als olie op schildersboard en meet 45,5 x 54,3 cm. De olieverf is rechtsonder gesigneerd en gedateerd '44 met de annotatie 'Oude Delft'. Prijs: € 4.800.

Er bestaat enige twijfel over het jaartal 1944. De brug heeft heel lang vijf tre-

Theo Bitter, Oude Delft (Foto: Simonis & Buunk Kunsthandel, Ede).

den gehad en midden op de brug stond aan de zuidzijde een gaslantaarn. Die is bij de restauratie van de trapjesbrug in 1946 verdwenen. Of toen pas de vijf treden zijn vervangen door de huidige (en afgebeelde) acht is nog onderwerp van studie. De redactie houdt zich aanbevolen voor informatie hierover.

Kunsthandel Simonis & Buunk, Ede, wintersalon 2002

P.C. Visser. Delfts Bruggen. Delft: Waltman, [1957].

Met dank aan dr. M.A. Verschuyf

Tekening van Pauwmolen

Isaac van Ketweg, De kromme heul bij Delft (Foto: Gemeentearchief Delft)

Het Gemeentearchief heeft een unieke Delftse achttiende-eeuwse tekening verworven bij het Amsterdamse veilinghuis Glerum. De voorstelling van de hand van Isaac van Ketweg (1732-1787) toont onder meer de 'oude' Pauwmolen, die niet moet worden verward met de onlangs afgebroken negentiende-eeuwse Pauwmolen aan de Delfgauwseweg. De tekening heeft voor nogal wat hoofdbrekens gezorgd, want van de hier afgebeelde twee molens waren geen vergelijkbare schetsen bekend. Eerst nadat men de plakbandranden aan de achterzijde had verwijderd kwam er zekerheid: 'Kromme heul bij

Delft, I. van Ketweg'. We kijken in zuidelijke richting over de (tweede) Delfgawseweg, daar waar de weg een scherpe knik naar links maakt in de richting van Delfgauw. Links van het water staat op de voorgrond de molen 'De Hollandsche Tuin' en verderop De Pauwmolen.

Delftsche Courant 3 december 2002; Delftse Post 6 december 2002

Anatomische lessen

In dit verslagjaar werd het feit herdacht dat het Delftse gasthuis 750 jaar geleden werd gesticht. In de loop der jaren is dit ziekenhuis uitgebreid en van locaties veranderd. Thans functioneert het onder de naam Reinier de Graaf Groep en is daarmee het oudste, nog functionerende, ziekenhuis van Nederland. Onder de kunstvoorwerpen die het gasthuis bezat bevonden zich vier 'Anatomische lessen', vervaardigd door respectievelijk Michiel en Pieter van Mierevelt (1617), Cornelis de Man (1681), Thomas van der Wilt (1727) en Nicolaas Rijnenburg (1773). Het zijn schilderijen

waarop een groot aantal toentertijd in Delft werkzame medici en chirurgijns zijn geportretteerd. De centrale figuur op deze doeken is de stadsanatomoom, die aan de hand van een menselijk lichaam les geeft in de ontledkunde. De vier anatomische lessen vormen op dit gebied met elkaar de op een na grootste collectie ter wereld. De namen van de afgebeelde heren zijn bekend; sommigen hebben wereldwijde betekenis gekregen zoals Antoni van Leeuwenhoek en Cornelis van 's Gravesande. Ter gelegenheid van het herdenken van 750 jaar ziekenhuiszorg in Delft werden deze kapitale schilderijen door het ziekenhuis geschonken aan het Stedelijk Museum Het Prinsenhof. Een fraaie catalogus en een prachtige tentoonstelling omljstten deze gift.

Delftsche Courant 7 december 2002

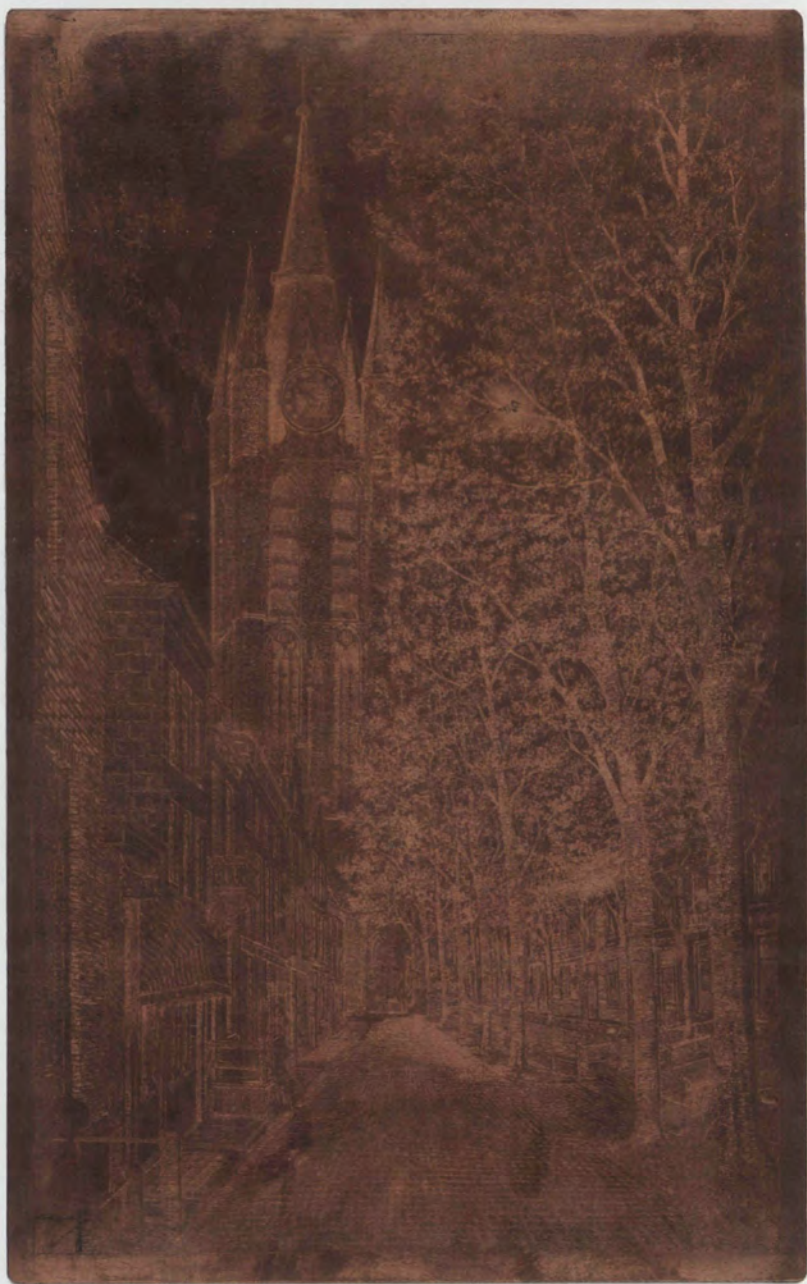
H.L. Houtzager en M. Jonker (red.), De snijkunst verbeeld: Delftse anatomische lessen nader belicht. Delft [etc.]: Reinier de Graaf Groep, 2002

De Oude Delft met Oude Kerk

Bij het veilinghuis Reiss & Sohn in Königstein im Taunus (Duitsland) werd 25 oktober 2001 een koperplaat aangeboden, met daarop een ets van de Oude Kerk te Delft, gezien vanuit het zuiden. De omschrijving in de catalogus is: "Delft. Blick durch eine baumbestandene Straße auf die alte Kirche. Anonyme Kupferplatte, um 1800. Rückenseitig bez.: Delft Oude Kerk."

Door vriendelijke medewerking van Paul Peters van het gelijknamige restau-

Anoniem, De Oude Delft met de Oude Kerk (koperplaat).

Anoniem, *De Oude Delft met de Oude Kerk* (afdruk).

ratieatelier in Almen (Gld.) is deze koperplaat in bezit gekomen van Peter van der Krogt, een van de redactieleden van dit Jaarboek.

De koperplaat is 30,5 x 19,2 cm groot, de voorstelling is 29,1 x 17,7 cm. In de afdeling beeld en geluid van het Gemeentearchief Delft was geen afdruk van deze ets voorhanden, daarom zijn er door Achille in Rijswijk twee afdrukken vervaardigd. Bij het schoonmaakproces, dat noodzakelijk was voor de afdruk, is de tekst op de achterzijde helaas verdwenen.

In de veilingcatalogus staat dat de ets uit ca. 1800 zou dateren. Uit bestudering van het beeld blijkt echter dat de ets waarschijnlijk uit de periode 1920-1940 dateert. Onder andere is er aan de gevelwand een markies te zien, die in de negentiende eeuw niet voorkwamen. De kunstenaar is onbekend. Hoewel het beeld op de eerste gezicht topografisch nauwkeurig lijkt, blijkt dat de huizenrij aan de rechterzijde (de oostzijde van de Oude Delft) geheel fantasie is. De meest rechtse gevel lijkt op het eerste gezicht die van de St. Hippolytuskapel, maar is het niet. Ook de Nieuwstraat, die tegenover de brug moet liggen, is weggelaten.

Wellicht heeft een van de lezers van dit Jaarboek meer informatie. Hij of zij wordt dan verzocht contact op te nemen met de redactie.

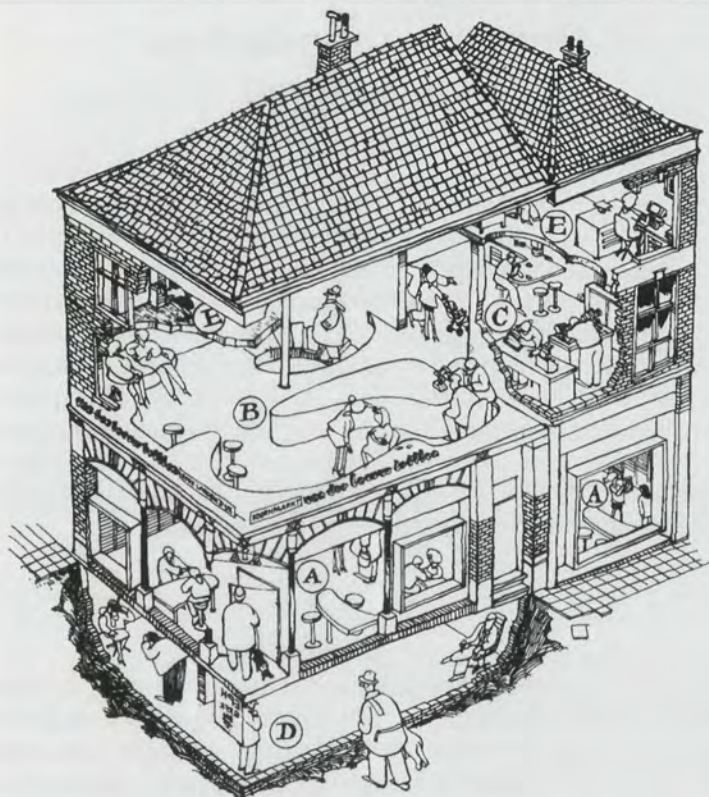
naaborg
BOUWBEDRIJF

UW PARTNER BIJ

- ONDERHOUD
- VERBOUW

Naaborg's Bouwbedrijf B.V.
Wateringsevest 21, 2611 AW Delft
Tel. 015-2122416, Fax 015-2121271

(A)

WINKEL

(B)

CONTACTLENS-
AFDELING

(C)

SLIJPERIJ

(D)

OPTOMETRIE-
AFDELING

(E)

KANTOOR
VOORRAAD

VAN DER LEEUW *Optiek*

OPTOMETRISTEN/CONTACTLENSPECIALISTEN ANVO

Oude Langendijk 1, hoek Koornmarkt, Delft, Telefoon 015 - 214 08 80

www.vdleeuwoptiek.nl - vdleeuwoptiek@optiplaza.nl

Hoogheemraadschap van Delfland

Het hoogheemraadschap van Delfland werd in 1289 gesticht door graaf Floris V. Het gebied wordt in het westen tussen Hoek van Holland en 's-Gravenhage begrensd door de Noordzee, in het noorden tussen 's-Gravenhage en Zoetermeer door de landscheiding met het hoogheemraadschap van Rijnland en in het oosten resp. zuidoosten door de landscheiding met het hoogheemraadschap van Schieland en de Schie en in het zuiden door de Nieuwe Waterweg en het Scheur. Vanouds heeft het schap de zorg voor de buitenwaterkering, sinds 1977 ook voor de binnenwaterkeringen en de zorg voor het waterbeheer in de boezem. In het laatste kwart van de 20^e eeuw is aan deze taken nog de waterzuivering toegevoegd.

Archief

Bij het archief van het hoogheemraadschap worden de archieven van het hoogheemraadschap en zijn rechtsvoorgangers, de polders, bewaard. In deze archieven treft u naast informatie over waterstaatswerken ook geografische- en genealogische gegevens aan. Aangezien het hoogheemraadschap tot de overheid behoort, is op deze archieven de archiefwetgeving van toepassing waardoor zij grotendeels openbaar zijn en kosteloos door belangstellenden kunnen worden geraadpleegd. Een bijzonder onderdeel van de archieven vormen de kaarten en tekeningen. Naast 16^e eeuwse kaarten kunt u ook kaarten uit het laatste kwart van de 20^e eeuw raadplegen.

Hoogheemraadschap van Delfland

Bibliotheek en foto's

De bibliotheek bevat circa 7000 titels. Onderwerpen zijn het beheersgebied en de geschiedenis van Delfland en de waterstaat in het algemeen. Naast 17^e eeuwse werken kunt u hier ook recent materiaal aantreffen. De catalogus van de bibliotheek is met behulp van een computer te raadplegen. Tevens beschikt het hoogheemraadschap over een collectie van c. 3000 foto's betreffende onderdelen van de taakuitoefening, uiteenlopend van personen tot gemalen.

Waar en wanneer

De ingang van het hoogheemraadschap is te vinden aan de Phoenixstraat 32. Het archief is geopend van maandag tot en met vrijdag. De openingstijden zijn 9.30 tot 12.15 en van 13.30 tot 16.30 uur. Bezoek bij voorkeur na voorafgaande afspraak. Op diensten, zoals het laten verrichten van onderzoek en het verstrekken van kopieën zijn de geldende tarieven van de Legesverordening van Delfland van toepassing.

Hoogheemraadschap van Delfland

BENDER

sedert 1820

opMERKelijk goed voor tafel, keuken en cadeau

- SFEERVOL TAFELEN
- CADEAUX
- CULINAIRE LIJNEN
- LISTE DE MARIAGE
- INTERIEURDECORATIES
- LUXE SERVIEZEN EN COUVERTS

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

Binnenwatersloot 10
2611 BK Delft

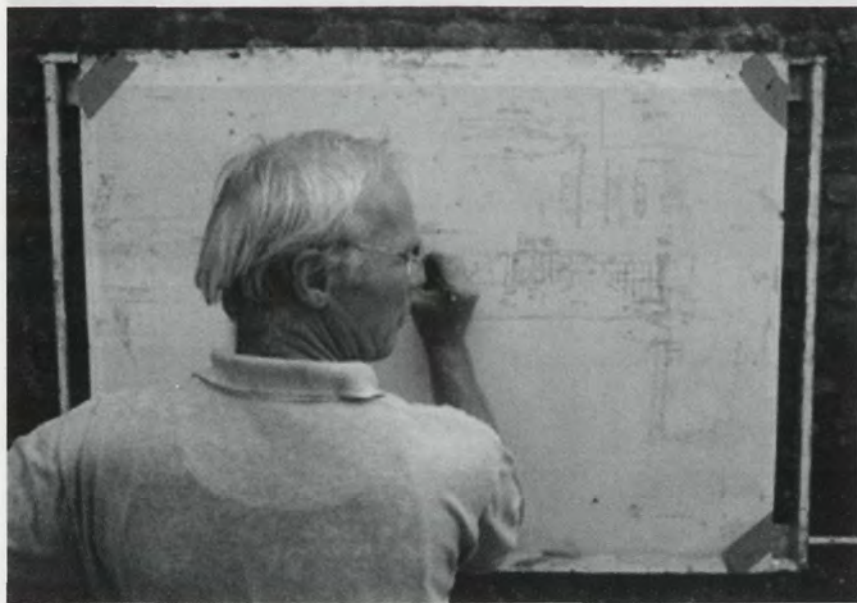
tel. (015) 212 59 75
fax (015) 214 40 39

Geopend di. t/m vr.: Delft 9.30-18.00,
Voorburg 10.00-17.30, za.: 10.00-17.00,
vr.-avond: Delft 19.00-21.00

Archeologische kroniek van Delft en omstreken 2002

Epko Bult en Eveline van der Steen

Ook in het jaar 2002 zijn er door het Vakteam Archeologie zowel in de binnenstad als daarbuiten opgravingen verricht en bouwprojecten archeologisch begeleid. Hierbij is ook in een aantal gevallen de hulp ingeroepen van leden van de OWD (Afb.1).

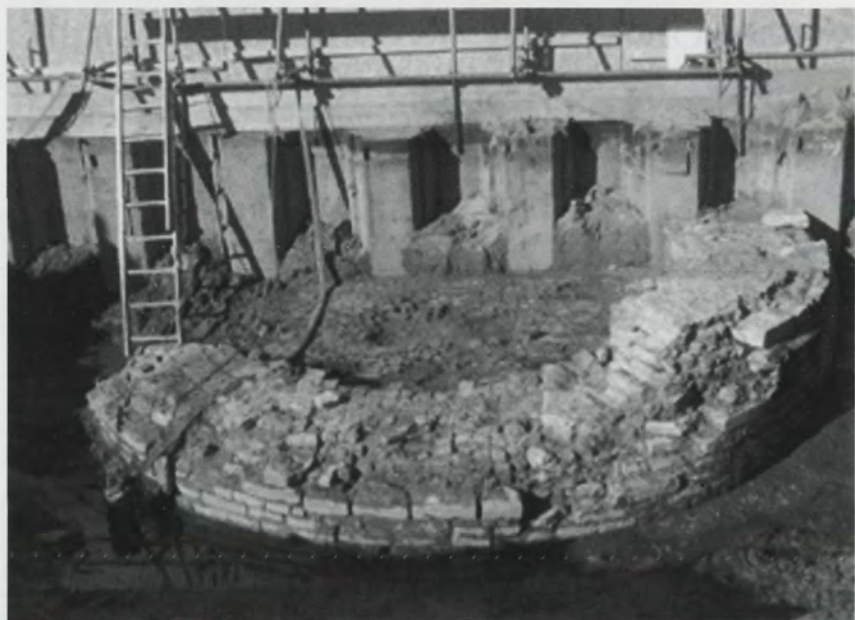

1. Gerrit Stegebuis, OWD lid, tekent de plattegrond van Oude Delft 8.

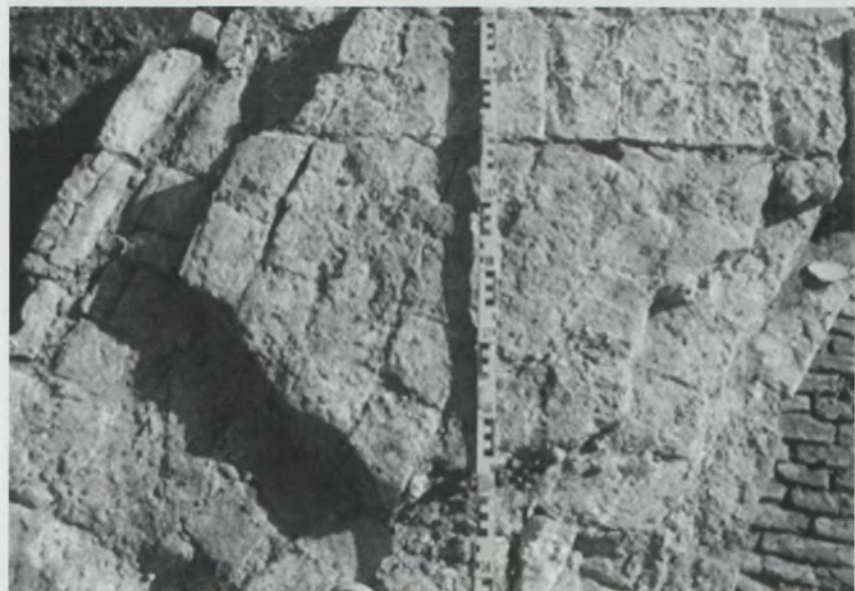
Opgravingen in de binnenstad

Zuidpoortgebied en Sebastiaanstoren

In het begin van het jaar werd een aanvang gemaakt met het aanleggen van een parkeergarage in het Zuidpoortgebied. Bij het aanbrengen van de damwand tegenover V&D stuitte men op zware muren, die deel bleken uit te maken van de St. Sebastiaanstoren. De St. Sebastiaanstoren was een waltoren,

2. Bouwbegeleiding Parkeergarage Zuidpoortgebied.
2a: resten van de St. Sebastiaanstoren

2b: detail met dichtgezet schietgat

een halfronde toren die aan de buitenzijde tegen de stadsmuur stond. Delft had 24 van deze torens. Graaf Jan II van Henegouwen schonk de stad omstreeks 1300 een bedrag om "mure ende vestinghe" te bouwen, en we weten dat in 1355 Graaf Willem V geld aan de stad schonk ten behoeve van stadsversterking. Echter, in 1359 werd Delft door Hertog Albrecht gestraft voor het steunen van de Kabeljauwen in de Hoekse en Kabeljauwse twisten. De verdedigingswerken moesten worden afgebroken. Het duurde 30 jaar voor de verzoening tot stand kwam, en pas in 1394 werd begonnen met de wederopbouw van de verdedigingswerken. De oudste vermelding van de St. Sebastiaanstoren stamt uit 1447.

Nadat de toren gevonden was, werd hij verder blootgelegd door het vakteam archeologie met troffels en borstels. Een vloer van op hun kant liggende bakstenen werd gevonden, op ongeveer 1 meter onder NAP. De wand van de toren bestond uit bakstenen met verschillende steenformaten en de wand was opgebouwd in meerdere segmenten. Aan de oostzijde was nog een dichtgezet schietgat zichtbaar (afb. 2). De buitenzijde van de toren was bekleed met natuursteen tot net onder het vermoedelijke waterniveau. Natuursteen was harder dan baksteen en ook prestigieuzer, maar het was duur en werd dus beperkt toegepast, alleen op plaatsen waar het ook gezien kon worden. De toren heeft grote belangstelling van de pers gekregen, zowel de lokale kranten als de lokale televisie hebben er aandacht aan besteed.

Bij het graven van de bouwput werd een groot gedeelte van de stadsgracht waarin de St. Sebastiaanstoren stond, weggegraven. Het vakteam archeologie heeft in samenwerking met vrijwilligers van de OWD op verschillende plaatsen de grachtvulling bemonsterd en profielen getekend van de gelaagdheid in de gracht. Het is waarschijnlijk dat de gracht sinds de ingebruikneming herhaaldelijk is geschoond. Achttiende-eeuws bisquit aardewerk en faïence werd gevonden tot in de onderste lagen. In de westelijke helft van de gracht, ruim 100 meter ten westen van de St. Sebastiaanstoren, was een concentratie pottenbakkersafval. Ook elders in de gracht zijn plaatselijk concentraties pottenbakkersafval gevonden, waaronder grote stapels aan elkaar gebakken faïence borden (afb.3).

Verschillende achttiende-eeuwse plateelbakkerijen, waaronder de 'Porceleyne Bijl' en de 'Drie Porceleyne Flessies' lagen aan dit deel van de stadsgracht, en hebben mogelijk hun afval in de gracht gestort.

Op 15 augustus werd het laatste deel van de toren verwijderd.

Het verder uitgraven van de bouwput voor de parkeergarage is archeologisch begeleid door het vakteam Archeologie, waar-

3. Misbaksels uit de Stadsgracht: aan elkaar gebakken faïence borden

bij voornamelijk grondsporen zijn waargenomen. Een stelsel van parallelle, twee meter brede sloten, met tussenruimtes van 14 meter vormde een verkavelingspatroon, dat loodrecht op de stadsmuur stond. Vondsten uit de sloten leveren een voorlopige datering in de vijftiende eeuw voor dit slotenpatroon. Ook werd een palenfundering van een huis gevonden. Deze sneed het verkavelingspatroon van de sloten en moet dus jonger zijn geweest.

Oude Delft 8-10

Tussen 25 juli en 9 augustus, tijdens de bouwvakvakantie, heeft het vakteam archeologie met steun van een groot aantal vrijwilligers van de OWD opgravingen verricht op het terrein van Oude Delft 8-10. Het laatste pand dat er gestaan had, was in 1944 in vlammen opgegaan en sindsdien was het terrein onbebouwd gebleven en in gebruik als tuin. Omdat het terrein op een oude oeverwal van het Gantelstelsel ligt, bestond de mogelijkheid dat er Romeinse bewoningsresten aanwezig waren. Helaas zijn die niet gevonden in het opgegraven gedeelte. De oudste bewoning die is aangetroffen, stamt uit de twaalfde eeuw.

Het opgegraven terrein ligt in een van de oudste gedeelten van de stad en was al vanaf de twaalfde eeuw bewoond. Het kreeg in 1246 stadsrechten. In deze periode strekten de kavels zich uit vanaf de Koornmarkt tot aan de Oude Delft, waarbij de Oude Delft gewoonlijk de achterzijde vormde. Pas later zijn de percelen gesplitst en werd een nieuwe as gevormd tussen de Koornmarkt en de Oude Delft.

In 1536 brandde een groot deel van Delft af tijdens de grote stadsbrand. Het schilderij van de stadsbrand laat zien dat ook de locatie Oude Delft 8-10 niet aan de vuurzee ontsnapte. Een gevolg van de stadsbrand was de 'verstening' van de stad: het verplicht bouwen in steen om brandgevaar te verminderen. Verschillende kaarten uit de zestiende en zeventiende eeuw laten langs de oostzijde van de Oude Delft een ondiepe bebouwing zien met een tamelijk open achterterrein (afb. 4). Hoewel deze kaarten niet tot in details betrouwbaar zijn, geven ze wel een algemeen beeld van de aard van de bebouwing. De oude verkaveling, met huiserven met een breedte van 2,5 roede (5,65 meter) is op deze kaarten bijvoorbeeld goed te zien. Deze verkaveling is op veel plaatsen in de stad zelfs nu nog terug te vinden.

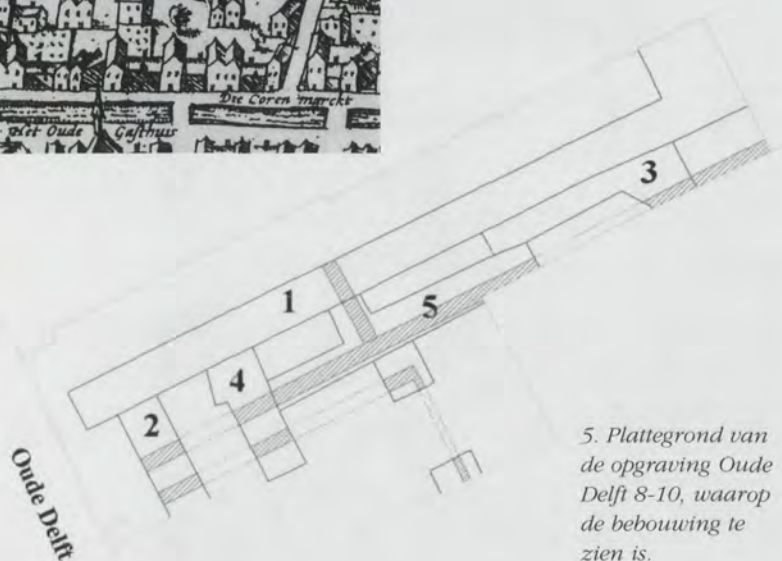
Archiefonderzoek door K. van der Wiel heeft veel informatie opgeleverd over de bewoners van dit terrein door de eeuwen heen. Oude Delft 10 was oorspronkelijk in gebruik als pakhuis behorend bij een pand aan de Koornmarkt, brouwerij (later mouterij) de 'Calcoense Haen'. Na de Geuzenrevolte (in 1572) veranderde het terrein herhaaldelijk van eigenaar, en van functie. Omstreeks 1800 was het in bezit van ene Johan Sanderson, die aandeelhouder was in verschillende aardewerkfabrieken, waaronder de plateelbakkerij 'de Porcelijne Clauw' aan de Koornmarkt.

De oudste resten die tijdens de opgraving zijn gevonden bestonden uit greppels en mestkuilen, met daarin twaalfde-eeuws aardewerk, klaarblijkelijk

4. Fragment van de Kaart van Braun & Hogenberg (1581) waarop de zuidzijde van de Oude Delft te zien is.

5. Plattegrond van de opgraving Oude Delft 8-10, waarop de bebouwing te zien is.

overblijfselen van een boerenerf. Direct daarop is een dikke laag ophogingsmateriaal gevonden, bestaande uit vuile klei met mest en scherven. De oudste scherven stammen uit de Romeinse tijd, de jongste uit de dertiende eeuw. Dit is de tijd waarin de Nieuwe Delft gegraven is. Blijkbaar is de grond die daarbij vrij kwam, gebruikt om de oostelijke oever van de Oude Delft op te hogen.

Op deze ophogingslagen werd een stenen muur gevonden, oost-west lopend, dus loodrecht op de Oude Delft, en minstens 11 meter lang (afb. 5). Dit was de zuidelijke buitenmuur van een gebouw uit de eerste helft van de veertiende eeuw. Eén dwarsmuur werd gevonden, die koud tegen de lange muur aan stond en die op basis van de steenformaten (23x11x5 cm) gedateerd wordt aan het begin van de vijftiende eeuw. Het was de oostmuur van een kelder met een bakstenen vloer die bij het huis hoorde. Ten zuiden van dit gebouw liep een smal steegje, ongeveer 80 cm breed, dat op de Oude Delft uitkwam. De zuidzijde van dit steegje werd gevormd door wat vermoedelijk de noordmuur geweest is van een tweede, minder diep gebouw.

Een beerput uit de vijftiende of zestiende eeuw, met een doorsnede van bijna

6. Oude Delft 8-10:
bakstenen installatie
met onduidelijke
functie (wellicht een
oven) uit de potten-
bakkersindustrie

7. Het opgravings-
terrein Waterloop-
kundig Laborato-
rium (het oude Doe-
lenterrein), zwaar
verstoord door fun-
deringspalen

4 meter en een diepte van 2,5 meter, was helaas al door schatgravers leeggeroofd en bevatte nog slechts beer en wat scherven.

Een opvallende vondst werd gevormd door twee grote waterkelders, één rechthoekig en één rond, die een functie vervuld kunnen hebben in de bierbrouwerij en later ook in de plateelbakkerij.

De opgraving heeft veel overblijfselen van de pottenbakkerij opgeleverd. Behalve de waterkelders waren er verschillende installaties waarvan de functie onduidelijk was, maar die mogelijk een functie hadden in de plateelbakkerij (afb.6). Ook werden er restanten gevonden van de voorraad pottenbakkersklei. Deze klei, een soort kaolien, werd gebruikt om witbakkend aardewerk te maken: plateel, majolica en faïence, de voorlopers van het Delfts Blauw, en later ook het Delfts Blauw zelf. Deze klei werd geïmporteerd, onder andere uit Westfriesland en Duitsland.

In een rechthoekig hokje of stenen kist bevonden zich ook restanten van deze klei, samen met kleine resten van nog andere geïmporteerde kleisoorten. Mogelijk werd deze kist gebruikt om de klei te zuiveren of wellicht te mengen. Hij had een bodem van natuursteen en halverwege in de wand bevond zich een gootje, misschien om water toe te voegen, of een teveel aan water af te voeren.

Tenslotte werden in de gehele opgraving grote hoeveelheden achttiende-eeuws pottenbakkersafval gevonden: gebakken maar ongeglazuurd wit aardewerk, het zogenaamde 'biscuit', soms wel met de beschildering er al op, verder 'kwaartkokers', de kokers waarin het aardewerk in de oven werd opgestapeld, en 'proenen' die werden gebruikt om te voorkomen dat het geglazuurde aardewerk in de oven aan elkaar zou gaan kleven.

Bagijnhof-riolering

In april – mei werd de riolering in het Bagijnhof vernieuwd. Bij het graven van de rioleringsleuven kwamen verschillende muurresten tevoorschijn, die kunnen worden toegeschreven aan het oude Bagijnhof. Op basis van de steenformaten worden ze gedateerd rond 1400. Het Begijnhof werd in 1285 verplaatst naar de huidige locatie. In 1302 werd er een kapel bijgebouwd. Enkele losse kloostermoppen zijn mogelijk de laatste resten van deze vroegste stenen bebouwing. Verder werd een aantal gemetselde rioleringen gevonden uit verschillende perioden. Aan de zijde van de Phoenixstraat werd nog een deel aangetroffen van de sloot die het privéterrein afsloot van de openbare weg.

Waterloopkundig laboratorium

Het terrein van het voormalig Waterloopkundig laboratorium is in oktober/november afgegraven. Deze afgraving, ten behoeve van een parkeergarage, is archeologisch begeleid. Het bleek dat het terrein zwaar verstoord was door een netwerk van funderingspalen (afb.7). Niettemin was het nog mogelijk een

aantal grondsporen te onderscheiden. De oudste waren van rechthoekige mestkuilen, die nog kunnen stammen uit de tijd voordat dit terrein deel van de stad uitmaakte, dus vóór de tweede helft van de veertiende eeuw. Verder werd een groot aantal oost – west lopende sloten gevonden, die op verschillende plaatsen de mestkuilen sneden en dus van latere datum zijn. Deze sloten lopen parallel, op onregelmatige afstand van elkaar, variërend van 6,5 – 14 meter. Het aardewerk van deze sloten moet nog geanalyseerd worden, maar de meest waarschijnlijke datering is in de tweede helft van de veertiende eeuw.

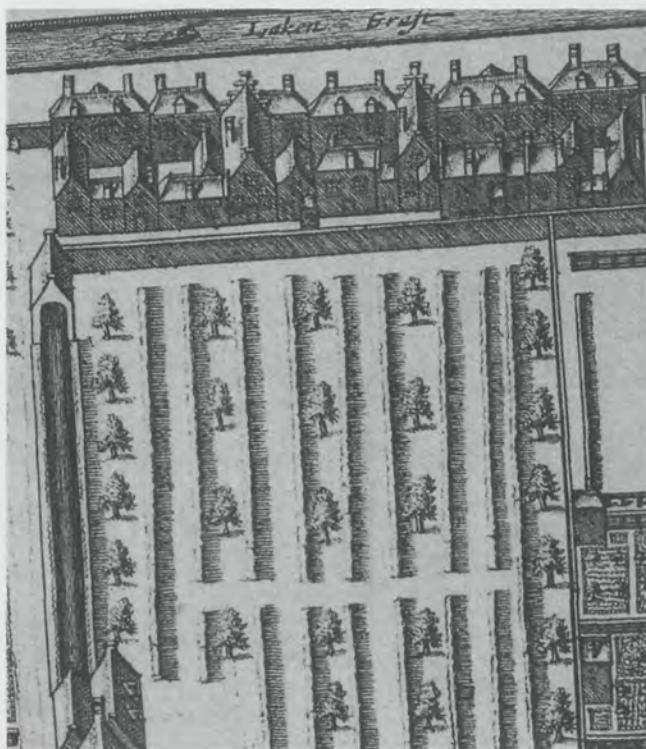
Ook is een aantal kleine, maar rijke zeventiende en achttiende-eeuwse beerputjes gevonden (afb.8), een aantal tonputjes en verschillende gemetselde waterputten.

Muurwerk is nauwelijks gevonden. In de noordwesthoek van de bouwput werd een oost – west lopende muurfundering met versnijdingen aangetroffen, die op basis van het steenformaat gedateerd kan worden in de zeventiende eeuw. Aan de uiterste oostrand van de bouwput werden verschillende muurfunderingen aangetroffen, die zich voortzetten onder het nog niet opgegraven gedeelte van het bouwterrein. Deze bebouwing hangt mogelijk samen met een rij beer- en waterputten die onmiddellijk ten westen ervan lag,

8. Inhoud van een achttiende-eeuwse beerput opgegraven bij het Waterloopkundig Laboratorium

9. Detail van de Kaart Figuratief van Dirk van Bleyswijck, uit 1678, met daarop het Doelenterrein.

in het opgegraven gedeelte. Op de Kaart Figuratief, uit het einde van de zeventiende eeuw, is op deze plaats een rij huizen afgebeeld (afb. 9).

Koningsveld

Tenslotte zijn op het terrein van de firma Koolschijn aan de Rotterdamseweg verschillende proefsleufjes gegraven ten behoeve van milieusanering. Deze sleufjes zijn tevens bekeken door het vakteam Archeologie. Het terrein heeft de archeologische benaming "Koningsveld IV" gekregen. Het ligt tussen twee eerder opgegraven terreinen, Koningsveld II en III (zie de Archeologische Kroniek 2001). Op deze terreinen zijn grachten gevonden die behoorden bij het veertiende-eeuwse klooster Koningsveld. De hoop is dat de kapel en de overige gebouwen van het klooster gevonden worden op het terrein van Koolschijn. In de proefsleuven zijn muurresten gevonden die deze hoop lijken te bevestigen. Een aanvullend grondradaronderzoek door studenten van de Technische Universiteit leverde geen concrete resultaten op, voornamelijk omdat de Delftse grond (klei) en de hoge grondwaterstand de resultaten ongunstig beïnvloedden.

Buitengebieden

Gemeente Monster

In de gemeente Monster heeft het Vakteam Archeologie verschillende bureauonderzoeken (SAI) en in een aantal gevallen aanvullende veldonderzoeken (AAI) verricht. De gemeente Monster ligt in een gebied waarin in de periode vóór 2700 v.Chr strandwallen zijn gevormd met daarop duinen. Deze afzettingen, waarop ook Leidschendam en Voorschoten-Rijswijk liggen, bestaan uit lagen schelprijk matig fijn tot matig grof zand, met hier en daar zandige kleilagen, die een goede ondergrond voor bewoning vormden vanaf het late Neolithicum tot in de Middeleeuwen.

De Duinkerke I afzettingen - geulafzettingen uit de periode 300-50 v. Chr. zijn vooral belangrijk voor de bewoning uit de Romeinse tijd.

Monster - de Poel.

In het tuinbouwreconstructiegebied 'de Poel' is in opdracht van de gemeente Monster een bureauonderzoek uitgevoerd naar het aan te leggen tracé van een ontsluitingsweg voor een veilingterrein tussen de Zwartendijk en de Monsterseweg. Er waren geen bekende archeologische waarden aanwezig in het terrein en de resultaten van dit bureauonderzoek gaven geen aanleiding tot verder onderzoek.

Monster - ABC Veilingterrein

Een tweede archeologisch bureauonderzoek is verricht ten behoeve van de aanleg van een ontsluitingsweg voor het veilingterrein Westland - Noord, en een bijbehorend bouwterrein. Verschillende eerder uitgevoerde veldonderzoeken hadden in de directe omgeving van het bouwterrein de aanwezigheid aangetoond van IJzertijd vindplaatsen op de oude strandwal, en van een Romeinse nederzetting op een geulafzetting. Bij het aanvullend veldonderzoek werd een donkere laag aangetroffen in de sloot langs de nieuw aan te leggen weg. Deze laag kan waarschijnlijk worden toegeschreven aan de Romeinse vindplaats.

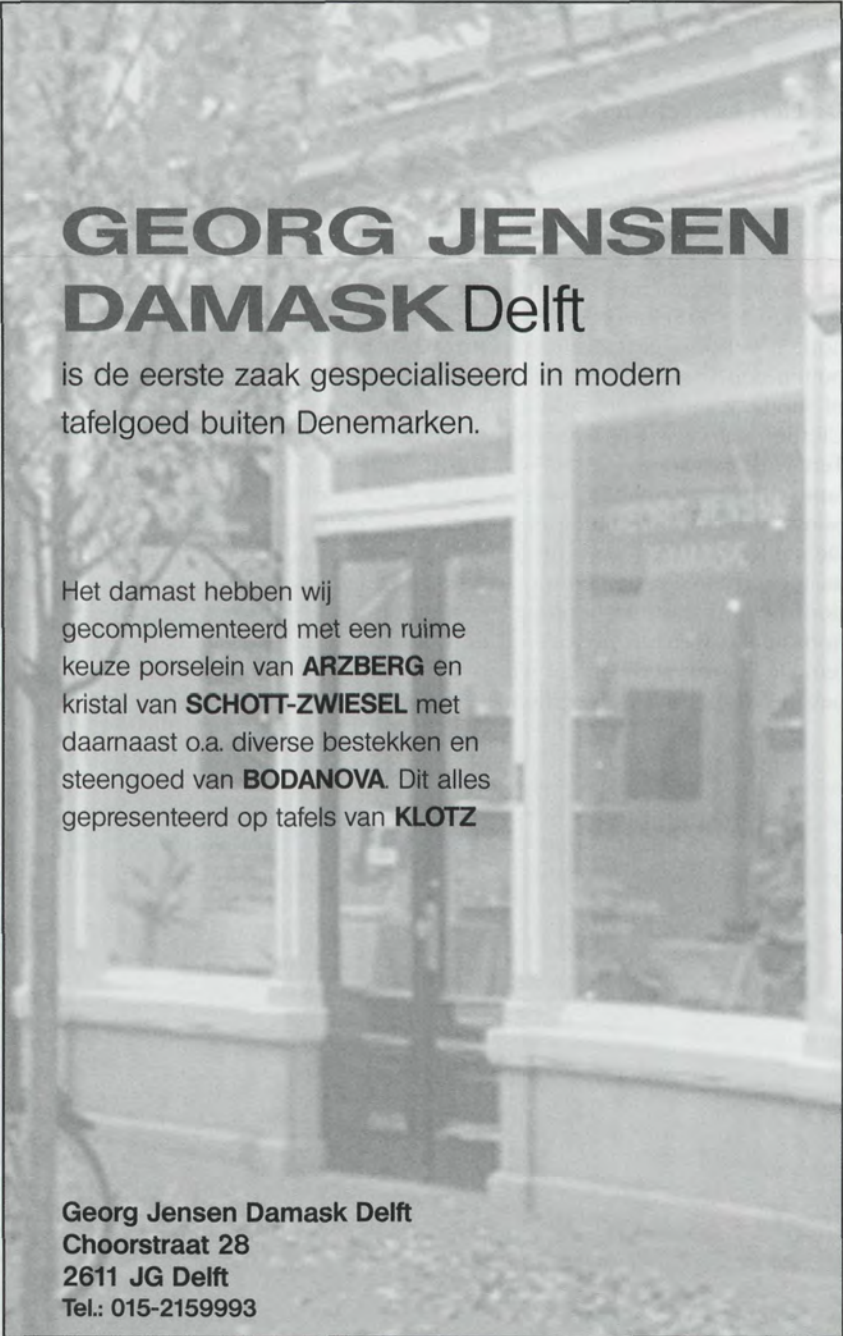
Monster - Rijnweg 3-27

Aan de Rijnweg, gemeente Monster, heeft het Vakteam Archeologie Delft, in opdracht van de woningbouwvereniging Westambacht een bureauonderzoek en een aanvullend veldonderzoek uitgevoerd. Het veldonderzoek bestond uit een oppervlaktekartering en een aanvullend booronderzoek. In één boring werden aanwijzingen gevonden voor een loopvlak of akkerlaag, die echter niet gedateerd kon worden. De conclusies van het onderzoek waren dat er geen nederzetting of belangrijke archeologische

sporen te verwachten waren die bedreigd werden door de bouwactiviteiten.

De Lier: kasteel Uterlier

In de Oude Lierpolder, bij de Lier, waren al in 1979 de resten van een mottekasteel aangetroffen. Bij een opgraving onder leiding van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek werden toen een zevental sleuven gezet, waarin de resten werden aangetroffen van twee concentrische rondlopende grachten, stammend uit de twaalfde, resp. dertiende eeuw. De oudste was 4 meter breed en lag rond een heuvel waarop vermoedelijk een houten gebouw gestaan heeft. Deze is dichtgeslibd en vervolgens werd erbuiten een veel bredere gracht gegraven, 15 meter breed, rond een heuvel of motte waarop een bakstenen toren gestaan moet hebben: het kasteel Uterlier, dat verwoest is in 1351, tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Ten westen van de motte werd ook nog een vierkante verhoging in het landschap aangetroffen. Vermoed werd dat dit behoorde aan een later gebouw, waarvan de aanleg begonnen is na de verwoesting van het kasteel. De aanleg van een laad- en losterrein voor een glastuinbouwbedrijf op het kasteelterrein gaf aanleiding tot een hernieuwd archeologisch onderzoek door het vakteam Archeologie. Er werden twee sleuven gezet. In de meest noordelijke werd in het oosten de oudste van de twee grachten aangetroffen. De latere, brede gracht was werd in beide sleuven aangetroffen en deze bevatte dertiende- en veertiende-eeuws materiaal.

GEORG JENSEN DAMASK Delft

is de eerste zaak gespecialiseerd in modern
tafelgoed buiten Denemarken.

Het damast hebben wij
gecomplementeerd met een ruime
keuze porselein van **ARZBERG** en
kristal van **SCHOTT-ZWIESEL** met
daarnaast o.a. diverse bestekken en
steengoed van **BODANOVA**. Dit alles
gepresenteerd op tafels van **KLOTZ**

Georg Jensen Damask Delft
Choorstraat 28
2611 JG Delft
Tel.: 015-2159993

Nieuwe straatnamen 2002

Peter van der Krogt

De titel van deze rubriek dekt voor dit jaar de lading niet: er is geen enkele nieuwe straatnaam vastgesteld. In 2002 is er slechts één straatnaambesluit geweest, nl. op 3 oktober 2002 is een fout uit het raadsbesluit van 28 oktober 1999 gecorrigeerd. Toen was een van de nieuwe straatnamen in Koningsveld vastgesteld als Elizabeth van Zuilenlaan, terwijl het advies van de straatnaamcommissie was: Elisabeth van Zuilenlaan (en zo staat de straat ook in *Straatnamen van Delft* uit 2000).

Het bericht van deze naamswijziging zorgde wel voor verwarring op de redactie van de rubriek Delftse streken van de *Delftsche Courant*. Ze zouden een foto van zo'n wijziging wel leuk vinden voor hun rubriek en stuurden de fotograaf op pad om een foto van het straatnaambord te maken. Met geen mogelijkheid kon de fotograaf de straat vinden. Via mijn boek *Straatnamen van Delft* kwam men vervolgens aan de Rotterdamseweg terecht. Ook daar niets te vinden. Navraag bij een taxibedrijf aan de Rotterdamseweg en bij de gemeentewoordvoerder leverde ook niets op. Pas na twee weken speuren kreeg de redactie van de gemeentevorlichter Paul Pattijn de oplossing aangereikt: de straat bestaat nog niet. In 1999 zijn alle namen vastgesteld voor de nieuwe straten in het plan Koningsveld aan de Rotterdamseweg, hoewel toen al bekend was dat niet alle straten direct aangelegd zouden worden. Er is toen een foutje gemaakt in de spelling van de naam, en omdat de straat er eind 2002 toch nog niet was, kon dat zonder enig probleem (dacht men) gewijzigd worden: er waren geen adreswijzingen en geen nieuwe straatnaamborden nodig. Het probleem van de redactie van Delftse streken was natuurlijk niet voorzien.

Bron: *Delftsche Courant*, 8 december 2002.

**VOOR AL UW BOEKEN
EN
KANTOORARTIKELEN**

GAAT U TOCH OOK NAAR

**Boekhandel
paagman**

Papsouwselaan 234-236
2624 EH DELFT
Tel.: 015-2611668
Fax: 015-2564439

Publicaties over Delft of door Delftenaren 2001-2002

samengesteld door J.A. Meter Hagg, bibliothecaris Gemeentearchief Delft

Het Gemeentearchief Delft heeft behalve archieven en een collectie beeld- en geluidsmateriaal ook een bibliotheekcollectie. Deze omvat ongeveer 30.000 artikelen, boeken, tijdschriften en andere publicaties op het gebied van de algemene geschiedenis, de geschiedenis van Delft in ruime zin en het Huis van Oranje-Nassau.

Door een actief aanschafbeleid wordt geprobeerd een representatief beeld te geven van de sociaal-economische en culturele ontwikkeling van Delft door de eeuwen. Delen uit de collectie worden niet uitgeleend maar zijn, afhankelijk van hun conditie of aard, voor onderzoek raadpleegbaar in de studiezaal van het Gemeentearchief.

Medio december 2002 zijn ruim 13.500 beschrijvingen van publicaties te doorzoeken met behulp van een geautomatiseerde bibliotheekcatalogus, de gegevens van de overige uitgaven zijn te vinden in een kaartcatalogus.

Hieronder volgt een overzicht van publicaties waarvan de gegevens vóór eind december 2002 zijn ingevoerd in de geautomatiseerde bibliotheekcatalogus. Criteria voor opname in dit overzicht zijn:

- onderwerp: (de geschiedenis van) Delft, fictie vervaardigd door Delftenaren;
- vorm: zelfstandig verschenen publicaties; artikelen of onderdelen uit grotere publicaties met een eigen titel;
- jaar van uitgave: vanaf 1990 en niet eerder in deze jaaroverzichten verschenen;

De publicaties zijn alfabetisch geordend op de **naam** van de eerste auteur of uitgevende instantie. Voorafgaande aan het overzicht staan de namen van Delftse instellingen of verenigingen waarvan herdenkingsuitgaven zijn opgenomen met (zo nodig de) verwijzing naar de naam waaronder zij in het algemene overzicht zijn opgenomen.

Niet opgenomen zijn:

- algemene periodieke uitgaven (tijdschriften) van Delftse instellingen of verenigingen;
- wetenschappelijke publicaties van de TU Delft.

Auteurs die over (de geschiedenis van) Delft publiceren worden vriendelijk verzocht een exemplaar (of overdruk) hiervan aan de bibliotheek ter beschikking te stellen. Uw werk wordt via de catalogus toegankelijk gemaakt voor bezoekers van het gemeentearchief en is raadpleegbaar voor onderzoek.

Mocht u publicaties kennen die voor de bibliotheekcollectie van belang kunnen zijn of heeft u vragen over de collectie, dan kunt u schriftelijk of telefonisch reageren. Het Gemeentearchief is van dinsdag t/m vrijdag van 09.00 tot 17.00 uur voor bezoekers geopend. Op maandag is de receptie alleen geopend voor het aanvragen van uittreksels uit de Burgerlijke Stand.

Gemeentearchief Delft, Oude Delft 169, 2611 HB Delft, tel. 015 - 260.2341, fax 015 - 260 2350, email: ameter@delft.nl.

Herdenkings- en jubileumuitgaven

1252-2002: Reinier de Graaf Gasthuis	zie: Houtzager , H.L.
1801-2001: Delftse Vrijmetselaarsloge Silentium	zie: Gout , M., en Kreuger, F.H.
1917-1992: Ingenieursbureau Joost Naaktgeboren BV	
1927-2002: Delftse Tennisbond	zie: Snaterse , A.
1927-2002: Doopsgezinde Gemeente Delft	zie: Geel , J.W.A. en: Vries, H. de
1927-2002: Museum Paul Tétar van Elven	zie: Reinders , M.
1927-2002: Sacramentsparochie Wippolder Delft	zie: Groenendijk , L.
1961-2001: Unie Van Vrijwilligers afdeling Delft	zie: Goetsch , A.A.H.
1962-2002: Vogelwacht Delft e.o.	zie: Limburg Stirum , R. van
1977-2002: Harttrimclub Delft en omstreken	zie: Olivier , J.H.
1996-2001: Theater De Veste	zie: Mast , J. van der

Overzicht van publicaties

Delfts aardewerk: geschiedenis van een nationaal product: Dl. II / Marion S. **van Aken-Fehmers** en Loet A. Schledorn; eindred.: Titus M. Eliëns. - Zwolle: Waanders; Den Haag: Gemeentemuseum, cop. 2001. - 359 p.: ill.; 33 cm. - Uitg. t.g.v. de tentoonstelling 'Delft onder de loep'. - ISBN 90-400-9586-8 (Delfts aardewerk: geschiedenis van een nationaal product; 2).

- p. 15-35: Nieuw licht op Delfts aardewerk: de merken / Schledorn, Loet A.
- p. 36-45: 'Het Delfsche porceleijn werd wijdt en zijdt getrocken': de handel in Delfts aardewerk / Schledorn, Loet A.
- p. 46-56: Een winkel vol Delftse 'porceleijnen': voor de 'fraeyheyd' en alledaags gebruik / Marion S. van Aken-Fehmers
- p. 57-96: Heer en meester over de plateelbakkerij: de overzichten van het eigendom en beheer van de plateelbakkerijen in Delft en Delfshaven / Schledorn, Loet A.
- p. 114-129: De Porceleyne Schotel (1598-1791) / Marion S. van Aken-Fehmers
- p. 130-147: De Lampetkan (1609-1811)
- p. 158-168: De Paauw (1651-1774)
- p. 184-205: De Porceleyne Fles (1653-heden)
- p. 206-223: Drie Posteleyne Astonne (1655-1804)
- p. 224-243: De Porceleyne Byl (1657-1803)
- p. 244-263: De Witte Ster (1660-1804)
- p. 264-271: 't Fortuyn (1661-1784)
- p. 272-288: De Roos (1661-1858)
- p. 296-303: De Drie Porceleyne Flessies (1661-1777)
- p. 304-317: De Klaauw (1661-1840)

Van welke Van Adrichem ben jij er één? / samengest. door Diana **van Adrichem-Haakman**, Georgina van Adrichem-Gijssels en Jeanne Overgaag-van Adrichem. - Delft: [de auteurs], 2001. - 191 p.: ill.; 30 cm. - ISBN 90-804033-4-2.

Delflandse Jesuiten in de 17e eeuw: op zoek naar de herkomst van de IHS-emblemen op boerderijen / door Dries **van den Akker** S.J. - [40] p.: ill.; 22 cm. - Vervolg op het in 1992 verschenen onderzoek van de auteur. (Jaarboek Historische Vereniging Maasland; jrg. 17 (2002), p. 17-40).

Doopsgezinden in Delft / T. **Alberda-van der Zijpp**. - Heruitgave met aanvullingen door Helmich de Vries. - Delft: Doopsgezinde Gemeente Delft, 2002. - 9 p.: ill.; 30 cm. - Uitg. t.g.v. het 75-jarig bestaan van de Doopsgezinde Gemeente Delft. - De oorspr. tekst verscheen in 1996. - In keerdruk met: Rondom het leven en geloof van Doopsgezinden in Delft / J.W.A. Geel.

1925-2000: van Delftsch Hoogeschoolfonds naar UFD / Fons **Alkemade**. - [4] p.: ill., portr.; 31 cm. In: OD 95: historische rubriek; afl. 2000.5, p. 30-33, van: Delft integraal: wetenschappelijk onderzoek aan de TU Delft; afl. 2000.5, p. 30-33.

Hanoke, Annocque, Annokkee: de geschiedenis van een Hollands geslacht (1384-1984) / door Dick M. **Annokkee**. - Haren: D.M. Annokkee, cop. 2001. - [522] p.: ill.; 31 cm. - Bevat m.b.t. Delft o.a.: Vicarie gesticht op het O.L.V.-altaar in de Hippolytuskerk te Delft (1418-heden), p. H1-8.

Het geslacht Arkesteijn / door pater Monulfus O.F.M. Cap. - 's-Gravenhage, [ca. 1950]. - 76 p., [il] bl. pl.: portr.; 22 cm. - Pater Monulfus O.F.M. is kloosternaam van Arnold Gabriël **Arkesteijn** (1893-1988). - Met aanvulling (medio dec. 1996) door B.J.J. van den Bergen.

Kraskras: het godsdienstig Genootschap Christum Sacrum (Delft, 1797-1838): een studie naar de privatisering van de godsdienst omstreeks 1800 = the religious Society Christum Sacrum (Delft, 1797-1838): a study in the privatization of religion around 1800 / Edward George **Arnold**. - Soesterberg: E. G. Arnold, 2002. - x, 277 p.; 27 cm. - Proefschrift Utrecht. - Lit. opg.: p. 247-271. - Met samenvatting in het Engels.

Het observatorium voor satellietgeodesie te Kootwijk: de jacht naar steeds grotere nauwkeurigheid op een Delftse 'buitenpost' / H.E.E. **van Asbeck** en M. de Visser. - In: Delft integraal: wetenschappelijk onderzoek aan de TU Delft; afl. 2001.3, p. 32-35.

Panta rhei: herinneringen van een huisarts te Delft 1954-1990 / Bernard J.M. **Aulbers**. - Rotterdam: Erasmus Publishing, 2001. - 88 p.: ill.; 24 cm. - ISBN 90-5235-155-4.

Hollandse wijsgeren in Brabant en Vlaanderen: geschriften van Noord-Nederlandse patriotten in de Oostenrijkse Nederlanden, 1787-1792 / J.J.M. **Baartmans**. Nijmegen 2001. - 549 p., ill. ISBN 9075697619. - Diss. Nijmegen. - O.a. over Gerrit Paape.

Uit?: de 50 mooiste nachtwandelingen met de hond door slapend Delft / door Tharo en Herman **Baas**. - Delft: Deltech (druk: Enroprint.Meinema), [2001]. - 104 p.: ill.; 19x19 cm. - Teksten en fotografie: Herman Baas. - ISBN 90-75095-85-6.

Gezicht op Delft: een biografie van Johannes Vermeer / Anthony **Bailey**; [vert. uit het

Engels door Heijo Alting]. - Amsterdam: Bert Bakker, cop. 2002. - 294 p., [8] p. pl.: ill.; 22 cm. - Vert. van: Vermeer: a view of Delft. - cop. 2001. - ISBN 90-351-2402-2.

Alexander Adam: a family business / by Alastair & Margaret **Beattie**. - Strathcarron, Ross-shire, Scotland: [the authors], 2001. - 36 bl.; 30 cm.

Alexander Adam begon in 1822 een handelsonderneming in Delft, de latere 'Delftsche Leerlooierij en Drijfriemenfabriek'.

Griekels en Griekels: verhalen en gedichten voor kinderen uit de cursus van de Vrije Akademie Delft / onder leiding van Margriet **van Bebber** en Benny Lindelauf; [ill. Clazien de l'Ecluse]. - Delft: Vrije Akademie Delft, 2002. - 64 p.: ill.; 21 cm.

Henk Etienne (1895-1968): een veelzijdig Delfts beeldhouwer / F. **Benschop**. - In: Delfia Batavorum jaarboek....: 2000; p. 149-157.

Woorden groeien niet aan letters: bloemlezing uit een dichtersatelier / o.l.v. Jana **Beranová**; [samenst. en red. Jana Beranová; bijdr.: Marjan van der A. en anderen]. - Rotterdam: SKVR-Schrijversschool, cop. 2000. - 63 p.; 21 cm. - Genummerde oplage van 500 exx. - ISBN 90-76064-04-0.

Bevat o.a. gedichten van de Delftse dichters Jan Boerkoel en Margriet van Bebber.

Schatten in Delft: burgers verzamelen 1600-1750 / redactie: Ellinoor **Bergvelt**, Michiel Jonker en Agnes Wiechmann; met bijdragen van Marion van Aken-Fehmers... [et al.]. - Zwolle: Waanders; Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof, [2002]. - 192 p.: ill.; 31 cm. - Lit. opg.: p. 176-183. - ISBN 90-400-9660-0.

Zeg me dat het niet waar is / Ad **Besems**. - Rijswijk: Quantes, [2002]. - 484 p.; 21 cm. - ISBN 90-75095-98-8.

Roman, speelt zich voor het grootste deel af in het Delft van de jaren vijftig.

De boerderij en haar bewoners / samengesteld door Kiki van **Bilsen**. - [Delfgauw: familie Van der Meijden, 2001]. - [100] p., [4] bl.: ill., portr.; 23 cm.

Uitg. over de familie Van der Meijden en de boerderij 'Onder de zeven linden' t.g.v. de 85e verjaardag van Corrie van der Meijden-Kerklaan (* 1916).

Daniel Heinsius 'Auriacus, sive Libertas saucia' (1602) / ed. met vert., inleiding en commentaar door Jan **Bloemendal**. - Voorthuizen: Florivallis, 1997. - 2 dl. (369, 363 p.): ill.; 25 cm. - Proefschrift Utrecht. - Lit. opg.: dl. 2, p. 327-353. - ISBN 90-75540-03-5. Tragedie over de moord op Willem van Oranje. - Bd. 1: Inleiding en tekst. Bd. 2: Commentaar.

Hugo Grotius (1583-1645), jurist, philologist and theologian: a christian humanist, his works and his correspondence / Jan **Bloemendal**. - In: Nederlands archief voor kerkgeschiedenis = Dutch review of church history; vol. 82 (2002), p. 342-349.

De verzuiling voorbij: godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw / onder red. van J.C.H. **Blom** en J. Talsma. - Amsterdam: Het Spinhuis, 2000. - xi, 328 p.: ill.; 23 cm. - Lit. opg.: p. 289-316. - ISBN 90-5589-182-7.

Afsluitende publicatie van het in 1980 door Hans Blom en Herman van der Wusten bij de Universiteit van Amsterdam geïnitieerde onderzoeksproject 'Verzuiling in Ne-

derland, in het bijzonder op lokaal niveau, 1850-1925'. - Onderzoek o.a. verricht in Gemeentearchief Delft.

Le dossier Louis XVII: une affaire de Coeurs / Philippe A. **Boiry**. - Paris: François-Xavier de Guibert, 2000. - 203, [viii] p., 4 p. pl.: ill.; 21 cm. - ISBN 2-86839-680-1.

Im Schatten der Weltgeschichte; Kronprinzenschicksale / Robert **Bollschweiler**. - Zürich: Orell Füssli, cop. 1997. - 147 p: ill.; 24 cm. - Lit. opg.: p. 146-147. - ISBN 3-280-02715-2.

p. 65-82: Louis Charles (1785-?).

Regenten und Revolutionäre; graphologische Geschichtsbetrachtung / Robert **Bollschweiler**. - Luzern: [der Autor], cop. 2002. - 192 p.: ill.; 23 cm. - Lit. opg.: p. 189-192. - ISBN 3-00-009904-2.

p. 166-176: Louis Charles, Dauphin von Frankreich (1785-?).

Delfts water: two thousand years of habitation and water management in and around Delft / Chris **de Bont**. - Delft: IHE; Zutphen: Walburg Pers, 2000. - 136 p.: ill.; 29 cm + reprokaart van Hoogheemraedschap van Delflant (46x54 cm). - Ook verschenen in Nederlandstalige editie. - ISBN 90-5730-107-5.

Geloof opbouw en strijd: de geschiedenis van de classis Rotterdam / onder red. van H. **ten Boom**... [et al.]. - Delft: Eburon; VNK, 2001. - 284 p.: ill.; 25 cm. - ISBN 90-5166-853-8. (Werken van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis; 3).

Uitg. t.g.v. de opheffing van de classis in de huidige opzet als uitvloeisel van het Samen-op-Weg-proces.

De Meidagen van 1940 / N. **Bosma**. - In: Delfia Batavorum jaarboek...; 2000; p. 175-177.

De Aert van de familie Van der Goes van Naters / Dick **van Broekhuizen**. - Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof (druk: Tan Heck), 2000. - 81 p.: ill., portr.; 21x22 cm. - Uitg. bij de gelijknamige tentoonstelling met 100 portretten en archivalia van de familie vanaf 1550 t/m 2000 in Stedelijk Museum Het Prinsenhof, 10 dec. 2000 t/m 25 febr. 2001. - ISBN 90-74063-09-8.

In 1950 gaf Marinus van der Goes (* 21-12-1900) de portrettencollectie van zijn familie in bruikleen aan de gemeente Delft. In 2000 geeft Marinus ook het familearchief in bruikleen. De familie was ongeveer 3 eeuwen met Delft verbonden, diverse leden bekleedden functies als burgemeester, schout, schepen en dijkgraaf.

Achter de gevel: anecdotische verhalen over woonhuismonumenten / interviews door: Emma **Brunt** en Jan Donkers; [eindred.: Paul Sebes; fotografie: Martin van Welzen]. - Hoevelaken: Bouwfonds, 2001. - 80 p.: ill.; 21 cm. - Uitg. door Bouwfonds, hoofdsponsor van de Open Monumentendag, t.g.v. de 15e verjaardag van de OMD sept. 2001. p. 37-39: Delft (ZH), woonhuisboerderij.

Wij, Oranje: de geschiedenis van een lastig vorstenhuis en een lastig volk / Peter **Brusse** en Aukje Holtrop. - Zwolle: Waanders, cop. 2002. - 175 p.: ill.; 29 cm. - Uitg. n.a.v. de gelijknamige 5-delige televisie-serie van de NCRV. - ISBN 90-400-9654-6.

De Ackersdijkse Plassen: vogeloase in de Randstad / Frans **Buissink**; met landschaps-

foto's van Eric Wanders. - Abcoude: Uniepers, cop. 2000. - 112 p.: ill.; 29 cm. - Uitg. i.s.m. Hoogheemraadschap van Delfland en Stichting Vrienden van Ackersdijk. - ISBN 90-6825-238-0.

De markt in Delft: een Standaard Archeologische Inventarisatie (SAI) / Epko J. **Bult**. - Delft: Gemeente Delft. Vakteam Archeologie, 2002. - 31 bl.: ill.; 30 cm. - Opdrachtgever: Gemeente Delft. Ingenieursbureau Wijk-StadsZaken. - Lit. opg.: p. 29-30. (Delftse archeologische rapporten; 22).

De historie van het Gemeenlandshuis / door **Bureau Communicatie**. - Delft: Hoogheemraadschap van Delfland, 2002. - 10 p.: ill.; 30 cm. - Uitg. voor de Open Monumentendag 14 sept. 2002. - Titel op omslag: Gemeenlandshuis Delft, een monumentaal pand in Delft.

Rumphius' reis naar Portugal, 1645-1648: een onderzoek / door W. **Buijze**. - [Den Haag]: W. Buijze; Covée & Houtschild (distr.), 2002. - 133 p.: ill.; 24 cm. - Bibliografie: p. 126-130. - ISBN 90-804527-3-4.

Rumphius was van 1653-1702 voor de VOC werkzaam op de Molukken. Hij hield zich o.a met natuurhistorische studies bezig. De Delftse arts en burgemeester Hendrik d'Acquet (1632-1706) was een van de personen met wie hij hierover contact onderhield.

De generale lantbeschrijvinge van het Ambonse gouvernement, ofwel De Ambonsche lant-beschrijvinge / door G.E. Rumphius; transcriptie, noten, woordenlijst en een nieuwe biografie door W. **Buijze**. - [Den Haag]: W. Buijze; Houtschild (distr.), 2001. - XLVI, 336 p.: ill.; 24 cm. - Bibliografie: p. 307-320. - ISBN 90-804527-2-6.

Zie hierboven.

Het kunstenhof Delft: een concept / door **Celestian**, real estate development for people, Mono lab architects en Stichting Museum Jan Schoonhoven i.o. - De Bilt [etc.]: Celestian [etc.], 1997. - [18] bl.: ill., pl.gr.; 21x3 cm.

Concept voor een museum voor hedendaagse kunst in het hoofdgebouw van de voormalige bibliotheek van de TU aan het Schuttersveld.

Dramatisch afscheid: de mens achter de prins / [bijdr. Chung Tsey **Chow** en en anderen]. - Gent: Press news, 2002. - 66 p.: ill.; 30 cm. - Speciale editie van: Dynasty; november/december 2002.

Jan Crans (1733-1780) in dienst van de VOC / door A. **Crans**. - In: Gens nostra = Ons geslacht: maandblad der Nederlandse Genealogische Vereniging; jrg. 57 (2002), p. 539-549. Jan Crans (Den Haag, 1733 - Delft, 1780).

Een bijzonder museum: het Gereedschap Museum / Ton **van Daalen**. - In: Delfia Batavorum jaarboek...: 2001; p. 135-146.

Stamboom 'Van Dam' begonnen in Delft van 19-11-1718 tot heden / samengesteld door Jan **van Dam**. - [Nijmegen: de auteur], 2001. - 72 p.: ill.; 30 cm.

De Oranjes in een handomdraai: abc van ons vorstenhuis / Reinildis **van Ditzhuyzen**. - [Amsterdam]: Balans, 2002. - 315 p.: ill., portr.; 21 cm. - Lit. opg.: p. 301-305. - ISBN 90-5018-568-1.

Genealogie Van Doorne / Ridder **van Doorne**. - Rijswijk: [de samensteller], 2001.- 5 dl.; 30 cm.

1: Genealogie Van Doorne: 1:Tak: Delft1.

2: Genealogie Van Doorne: 2:Tak: Delft2.

3: Genealogie Van Doorne: 3:Tak: Doorne (Delft3).

4: Genealogie Van Doorne: 4:Tak: Delft4.

5: Genealogie Van Doorne: 5:Tak: Leiden.

De ingenieur en het woord: het pionierswerk van de Delftse Taalcommissie / Herman **Duparc**. - In: Delft integraal: wetenschappelijk onderzoek aan de TU Delft: 2001-2025; afl. 2001.2, p. 33-34.

Nederlandse families Engelbregt / door P.G. **Engelbregt**. - Versie 1.1. - Aalten: P.G. Engelbregt, 2001. - [40], 11 bl.; 30 cm. - Bevat: Naaldwijkse familie (v.a. 1700); Enkhuizer familie (v.a. 1752); Leidse familie (v.a. 1701). Gegevens bijgewerkt t/m 31 okt. 2000.

Henricus Engelbregt (Schiedam 1775 - Delft 1835), uit de Naaldwijkse familie, vestigt zich medio 1800 in Delft.

Delftware: four centuries of Delft ceramics: a catalogue for the exhibition 'Royal Kingston, Royal Delft' / [R. **Erickson**]. - Kingston-upon-Thames: Kingston Museum, 2000. - 35 p.: ill.; 22 cm. - Catalogus bij de tentoonstelling in het Kingston Museum, herfst 2000.

De Prins en De Keyser: restauratie en geschiedenis van het grafmonument voor Willem van Oranje / Nicole **Ex** en Frits Scholten. - Bussum: Thoth, 2001. - 220 p.: ill.; 18 x 23 cm. - ISBN 90-6868-284-9.

Wilhelmina: krijgshaftig in een vormeloze jas / Cees **Fasseur**. - 2e dr. - [S.l.]: Balans, 2001. - 644 p.: ill., portr.; 23 cm. - 1e uitg. ook 2001. - Lit. opg.: 625-632. - ISBN 90-5018-451-0.

Gebaseerd op het persoonlijk archief van Wilhelmina en haar echtgenoot. Dl. 2 van de tweedelige biografie bestrijkt de periode vanaf 1918.

Van glashut tot flessenfabriek: een Delftse geschiedenis van kapitaal en arbeid uit de jaren 1798-1926 / K.F. **Flippo**. - In: Delfia Batavorum jaarboek...: 2001; p. 101-123.

The Cambridge companion to Vermeer / ed. by Wayne E. **Franits**. - Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, cop. 2001. - xxiv, [1] pl.gr., [36] p.pl., 172 p.: ill.; 26 cm. - (Cambridge companion to the history of art). - Met pl.gr. van Delft. - Bibliografie: p. 219-234. - ISBN 0-521-65330-4. - ISBN 0-521-65331-2 (pbk.).

Rondom het leven en geloof van Doopsgezinden in Delft: bijna 100 jaar doopsgezinde geluiden in krant en krantjes / J.W.A. **Geel**. - Heruitgave met aanvullingen door Helmich de Vries. - Delft: Doopsgezinde Gemeente Delft, 2002. - 14 p.: ill.; 30 cm. - Uitg. t.g.v. het 75-jarig bestaan van de Doopsgezinde Gemeente Delft. - De oorspr. tekst verscheen in aug. 1986. - In keerdruk met: Doopsgezinden in Delft / T. Alberda van der Zijpp.

Sam van Embden, 1904-2000 / door Joosje **van Geest**. - In: Rotterdamsch jaarboekje; reeks 10, jrg. 8 (2001), p. 115-124. - Necrologie van de de Delftse architect prof. dr. Samuel Josua van Embden.

Architect Samuel Josua van Embden (1904-2000) was hoofd van het Delftse archi-

tectenbureau 'Bureau ir. S.J. van Embden' voortgezet als 'OD 205'. Hij ontwierp voor Delft o.a. het Komplan 1956 en het Uitbreidingsplan Delfgauwsche Weije (1951).

Atlas Delft / samengesteld door **Gemeente-archief Delft**, onder red. van Marjan Witteveen-Jansen; [inl. Sam Schillemans]. - Zaltbommel: Europese Bibliotheek, cop. 2002. - 32 bl.: ill.; 34x50 cm + tekstboekje (36 p.: ill.; 34 cm). - Tekstboek & 32 bladen met Delftse stadsgezichten in cassette. - ISBN 90-288-1136-2.

Kroniek van Nootdorp / geschreven in opdracht van het **Gemeentebestuur van Nootdorp**. - Nootdorp: [de Gemeente], 1990. - 223, 151 p.: ill.; 21 cm. - Dl. 1: door C. Spoor. - Herdruk van de uitg. 1966. - Lit. opg.: p. 214-223. Dl. 2: door J.H. Vink. - Lit. opg.

Unie Van Vrijwilligers afdeling Delft 35 jaar! 1966-2001 / red. A.A.H. **Goetsch**. - In: Mededelingenblad Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers, afd. Delft; afl. nov. 2001.

The earliest report on the author of the Belgic confession (1561) / N.H. **Gootjes**. - In: Nederlands archief voor kerkgeschiedenis = Dutch review of church history; vol. 82 (2002), p. 86-94.

In een brief van Thomas van Tielst aan de Delftse predikant Arent Cornelisz. wordt Guido de Brès als auteur van de belijdenis genoemd.

Loge Silentium 200 jaar / [red. M. **Gout**]. - [Delft]: Loge Silentium, cop. 2001. - 37 p.: ill.; 26 cm. - Uitgave t.g.v. het 200-jarig bestaan van de Delftse Vrijmetselaarsloge 'Silentium', 1801-2001. - Tekst ook in het Frans, Duits en Engels. - Bevat ook de 10 houtsneden van Delftse stadsgezichten die M.C. Escher in 1939 vervaardigde.

Ontmoeting bij de Hoornbrug / M. **Gout** en M.A. Verschuyf. - Rijswijk: Quantes, 2002. - 85 p.: ill.; 33 cm. - Uitg. t.g.v. het samengaan van de uitgeverijen Meinema (Delft) met Enroprint (Rijswijk) onder de naam Quantes.

Wilhelmus van Nassouwe: het grafmonument van Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk te Delft / [foto's en teksten] M. **Gout**. - Rijswijk: Quantes, cop. 2002. - 20 p.: ill.; 23 cm. - ISBN 90-5959-002-3.

P.J. Kipp, meer dan apotheker / B.K.P. **Griffioen**. - In: Delfia Batavorum jaarboek...: 2000; p. 59-69.

75 jaar Sacramentsparochie Wippolder Delft / red. Lida **Groenendijk**, Kees Lansbergen en Jules v.d. Horst. - In: Goed Nieuws: kontakblad Sacramentsparochie Wippolder Delft; jrg. 22 (1996) 7 (nov.). - Hierbij ook; Liturgie van de feestelijke eucharistieviering op zondag 17 nov. 1996.

Briefwisseling van Hugo **Grotius**. - 's-Gravenhage: Nijhoff (distr.), 1928-2001. - 17 dl.: ill.; 28 cm. - (Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Grote serie; 64,... 248). - Vanaf vol. 13 (1990) uitg.: Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. - Teksten in het zeventiende-eeuws Nederlands of Latijn. Dl. 16: okt. 1644 - aug. 1645 / uitg. door C.M. Ridderikhoff en H.J.M. Nellen. - Den Haag, 2000. - XXIX, 807 p.: ill.; 28 cm. - (RGP. Grote serie; 246)

Dl. 17: Supplement 1583-1645 / uitg. door H.J.M. Nellen. - Den Haag, 2001. - XXXI, 696 p.: ill.; 28 cm. - (RGP. Grote serie; 248).

Schipluiden: akten van indemniteit en readmissie, 1722-1838 . - Naaldwijk: [de samensteller], 2002. - [99] bl.; 33 cm. - Fotokopieën uit het archief van de Hervormde Kerk van Schipluiden, nrs. 68, 77 en 144 (aanwezig bij het Gemeentearchief Delft) met alfabetisch register op de betreffende personen samengesteld door G.J.C.T. **Hamel**.

In memoriam dr. J.H.M. Winters, 10 december 1911 - 5 augustus 1995 / E.D. **Harderwijk**. - 4 bl.; 30 cm.

J.H.M. Winters was eigenaar van Apotheek Kipp, Oude Delft 204 van 1956-1977.

Delvenaren in beeld: Dl. 2 / door Ben **Hartjesveld**. - [Delft: Rodi Media ZH, 2002]. - 189 p.: portr.; 21 cm. - 'Delvenaar in beeld' verschijnt vanaf 1997 in: Delft op zondag.

Het kaartboek geopend / red.: E. **Heere** en M. Storms. - Amersfoort: NVK, 2001. - 56 p.: ill.; 30 cm. - (NVK publikatiereek; 32). - Lezingen studiedag NVK Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie, Delft, 3 april 2001.

Hierin o.a.:

p. 45-54: De rol van manuscriptkaarten in het Hoogheemraadschap Delfland / Klapwijk, G.J.

p. 55-56: Kaartboeken in het Gemeentearchief Delft / Schillemans, Sam.

Delftse Art Nouveau: onderwijs en ontwerp van Adolf le Comte (1850-1921), Karel Sluyterman (1863-1931) en Bram Gips (1861-1943) / Jos **Hilkhuijsen**. - Assen: Drents Museum; Zwolle: Waanders, 2001. - 208 p.: ill.; 28 cm. - Lit.opg.: p. 202-205. - ISBN 90-400-9599-X.

Reclame op muren te Delft / Jaap en Wik **Hoekstra-Klein**. - Delft: [de auteurs], 2002. - 23 p., [22] p. pl.: foto's; 30 cm. - Lit. opg.: p. 22.

'De Drie Klokken' / Wik **Hoekstra-Klein**. - Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof; Projectgroep Delfts Aardewerk (Meinema drukkerij), 2000. - 126 p.: ill.; 30 cm. - ISBN 90-75095-767. (Geschiedenis van de Delftse plateelbakkerijen; 4).

'Het Hart' / Wik **Hoekstra-Klein**. - Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof; Projectgroep Delfts Aardewerk (Meinema drukkerij), 2001. - 80 p.: ill.; 30 cm. - ISBN 90-75095-82-1. (Geschiedenis van de Delftse plateelbakkerijen; 5).

'De Porceleyne Fles', periode 1653-1850 / Wik **Hoekstra-Klein**. - Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof; Projectgroep Delfts Aardewerk (Meinema drukkerij), 2001. - 174 p.: ill.; 30 cm. - ISBN 90-75095-91-0. (Geschiedenis van de Delftse plateelbakkerijen; 6).

'Het Fortuyn': 1661-1784 / Wik **Hoekstra-Klein**. - Delft: Stedelijk Museum Het Prinsenhof (Meinema drukkerij); Projectgroep Delfts Aardewerk, cop. 2002. - 124 p.: ill.; 30 cm. - ISBN 90-75095-96-1. (Geschiedenis van de Delftse plateelbakkerijen; 7).

Bier en water: de geschiedenis van een familie Van der Hoeven die bier brouwde, de zeëen bevoer, allerhand nering en ambacht beoefende, fortuin vergaarde en fortuin verloor / door Werkgroep **Van der Hoeven**. - In: Ons voorgeslacht: maandblad van de Zuidhollandse Vereniging voor Genealogie; jrg. 55 (2000), p. 477-516; jrg. 56 (2001), p. 1-63.

Genealogie van Berend Hermann Horstschräer / R.J.Th. **Hofschreuder**. - Maarssen: [de auteur], 1998. - 3 bl.; 30 cm.

Bernardus Antonius Horstschroër (Ibbenbüren, NW, 1759- Delft, 1817) gaat in 1798 in Delft in ondertrouw. De familienaam van zijn kinderen wordt geschreven: Hofschroëder.

Genealogie van Johannes Pieter Ruijs. - [Maarsen: R.J.Th. **Hofschreuder**], 1998. - 4 bl.; 30 cm.

Johannes Pieter Ruijs (Heesch, 1748 - 1813) huwde in 1785 in Delft.

Het Haarlemse stadsrecht (1245): inleidende beschouwingen, tekst, vertaling en artikelsgewijs commentaar / Cornelis Laurentius **Hoogewerf**. - Amsterdam: Cabeljauwpers, 2001. - x, 324 p.: facs; 24 cm. - Proefschrift Universiteit van Amsterdam, 7 mrt. 2001. - Bevat per artikel de tekst in het Latijn, Middelnederlands en modern Nederlands. - ISBN 90-801451-7-3.

Het Haarlemse stadsrecht is voor tweederde ontleend aan dat van Den Bosch (ca. 1185) en werd zelf overgenomen door o.a. Delft (1246) en Alkmaar (1254).

Arij Hoornwegh, meestertimmerman van de VOC / door C. **Hoornweg-Klein**. - In: Gens nostra = Ons geslacht: maandblad der Nederlandse Genealogische Vereniging; jrg. 57 (2002), p. 533-538.

Arie Hoornwegh (1702-1793), woonde een groot deel van zijn leven in Delfshaven waar hij werkte als meestertimmerman op de werf van de VOC.

Delfia Batavorum jaarboek...: 2000 / red.: H.L. **Houtzager**... [et al.]. - Delft: Historisch Vereniging Delfia Batavorum, 2001. - 252 p.: ill.; 21 cm. - Opgedragen aan mw. P.C. van der Heijden-Wolfhagen voor haar jarenlange inzet om de geschiedenis van Delft aan binnen- en buitenlandse toeristen uit te dragen.

Dit deel bevat o.a. de vaste rubrieken: Kroniek over [...]; 'Delfiana'; Archeologische kroniek; Nieuwe straatnamen en Publicaties over Delft of door Delftenaren. De historische artikelen zijn onder de naam van de betreffende auteur opgenomen.

Delfia Batavorum jaarboek...: 2001 / red.: H.L. **Houtzager**... [et al.]. - Delft: Historisch Vereniging Delfia Batavorum, 2002. - 213 p.: ill.; 21 cm. - Opgedragen aan drs. J.L.W. van Leur vanwege zijn inzet voor uiteenlopende Delftse instellingen, waaronder het Ethnografisch Museum Nusantara en de Openbare Bibliotheek.

Dit deel bevat o.a. de vaste rubrieken: Kroniek over [...]; 'Delfiana'; Archeologische kroniek en Nieuwe straatnamen. De historische artikelen zijn onder de naam van de betreffende auteur opgenomen.

De Delftse anatomische les van Dr. Van der Meer uit 1617 / H.L. **Houtzager**; mede namens de leden van de Werkgroep Historie van de Nederlandse Vereniging voor Obstetrie en Gynaecologie. - In: Medisch jaartaluitgave van de Medische Staf van het Reinier de Graaf Gasthuis en het Diagnostisch Centrum SSDZ; jrg. 7 (1995), p. 28-31). - Eerder verschenen in: Nederlands tijdschrift voor Obstetrie en Gynaecologie; jrg. 106 (1993), p. 222-226.

Schilderij van Michiel Jansz. van Mierevelt (1567-1641) en zijn zoon Pieter van Mierevelt (?) waarop de Delftse genees- en heelmeeesters zijn afgebeeld rond de stads-anatoom dr. Willem van der Meer († 1624).

Delftse medici in Padua en hun contacten in Italië in de periode van ca. 1590 tot ca. 1650 / H.L. **Houtzager**. - In: Delfia Batavorum jaarboek...: 2000; p. 81-98.

Jonkvrouw Ricardis, graaf Willem II en paus Innocentius IV en het in 1252 gestichte Gasthuis te Delft / H.L. **Houtzager**. - In: Delfia Batavorum jaarboek...: 2001; p. 53-58. - Lit. opg.: p. 58.

De snijkunst verbeeld: Delftse anatomische lessen nader bericht: beschrijving van de vier Delftse anatomische lessen en een overzicht van de gezondheidszorg in Delft en haar beoefenaren in de zeventiende en de achttiende eeuw / red.: Hans **Houtzager** en Michiel Jonker; tekstbijdragen: Hans Houtzager, Jeroen Jurjens, Norbert Middelkoop en Kees van der Wiel. - Delft [etc.]: Reinier de Graaf Groep; Zwolle: Waanders, cop. 2002. - 148 p.: ill.; 31 cm. - Uitg. t.g.v. het 750-jarig bestaan van het Reinier de Graaf Gasthuis bij de gelijknamige tentoonstelling in Stedelijk Museum Het Prinsenhof, 4 okt. 2002 t/m 19 jan. 2003. - Lit. opg.: p. 141-144. - ISBN 90-400-8750-4.

Het loopt steeds beter in Delft: een geschiedenis van de organisatie van de gemeente Delft sinds de jaren zeventig / door Ton **Jacobs**; met bijdr. van Wim van Dam... [et al.]; red. Niek Roos en Gerrit Verhoeven. - Delft: Gemeentearchief Delft, 2001. - 180 p.: ill.; 29 cm. - ISBN 90-805654-2-3.

Understanding organisations: towards a learning organisation: the Delft municipality / A.A.J. **Jacobs**. - Delft: IHE, 1990. - [54] p.: ill.; 30 cm. - (EE329/96/1). - International Institute for Infrastructural, Hydraulic and Environmental Engineering (IHE), lecture notes, 10 July 1990.

De vernieuwing van de organisatie van de gemeente Delft: een kwart eeuw op zoek naar modernisering van het overheids-management / A.A.J. **Jacobs** en T.M. Jacobs. - [20] p.: ill., 24 cm. In: M&O: tijdschrift voor management en organisatie, ISSN 0165-1722; vol. 55 (2001) 3 (mei/juni), p. 59-78.

Drs. A. (Ton) A.J. Jacobs was van 1974 tot 1994 lid van de Delftse gemeenteraad en van 1982/87 als wethouder verantwoordelijk voor de vernieuwing van de gemeentelijke organisatie.

The two hearts of Kwasi Boachi / Arthur **Japin**; transl. from the Dutch by Ina Rilke Ina Rilke. - New York: Vintage Books, cop. 2002. - 384 p.: portr.; 21 cm. - Vert. van: De zwarte met het witte hart. - Amsterdam: De Arbeiderspers, 1997. - ISBN 0-375-40675-1.

Roman over de West-Afrikaanse prinses Kwame Poku (ca. 1827-1850) en Aquasi Boachi (1827-1904) die in 1837 aan de Nederlandse regering worden overgedragen. Zij krijgen een Nederlandse opvoeding en gaan in Delft naar school, Aquasi studeert als mijnbouw-ingenieur af aan de Koninklijke Academie.

A.M. de Jong, schrijver / door Mels **de Jong**; documentatie Johan van der Bol. - Amsterdam: Querido, 2001. - 462 p.: ill.; 25 cm. - ISBN 90-214-6899-9.

Adrianus Michiel de Jong (1888-1943) woonde van 1897-1916 in Delft.

Trekschuiten, haringbuizen en vrachtschepen op Vermeers Gezicht op Delft / Kees **Kaldenbach**. - In: Delfia Batavorum jaarboek...: 2001; p. 79-99. - Bew. van gelijknamig artikel in: Tijdschrift voor zeegeschiedenis; jrg. 19 (2000) 1 (april), p. 17-30.

De 'spionagevlucht' van de Hindenburg boven Delft / Joost **van Kasteren**. - In: Delft integraal: wetenschappelijk onderzoek aan de TU Delft; afl. 2002.6, p. 28-29. - Reactie op A. van Bergen-Huisman's artikel in Vierde Bulletin Tweede wereldoorlog over het Duitse luchtschip dat op 31 maart 1936 boven Delft vloog.

Ruimte voor de fiets: voorbeelden uit steden in Nederland, Denemarken, Duitsland en Zwitserland / [Klats publiciteit en reclame bv]. - Delft: Klats. - 83 p.: ill.; 26 cm. - Uitgave ter gelegenheid van het symposium 'Gemeentelijk fietsbeleid: geen doel maar middel' (TU Delft, 30 november 1994).

p. 10-21: Delft: eenmalige investering geeft eenmalig, maar wel blijvend effect.

Kerkstraat staat in de schaduw van de Nieuwe Kerk. - [2] p.: ill.; 29 cm. - Reeks: Delft MonumenTaal; afl. 9, in: Vidomes magazine; afl. mrt. 2001, p. 10-11.

Woede als drijfveer: Francine Houben en de teloorgang van het Hollands panorama / Henk **Kloosterhuis**. - In: Delft integraal: wetenschappelijk onderzoek aan de TU Delft; afl. 2002.6, p. 20-23. - Interview met ir. F. Houben, die op 9 okt. 2002 haar inaugurale rede hield als professor bij Bouwkunde.

'Een stuck van Witmont mette pen gedaen' / [tekst Aad **Knops**; redactie Lidy Thijsse]; door Museum Paul Tétar van Elven. - Delft: Museum Paul Tétar van Elven (druk: Tan Heck), 2001. - 32 p.: ill.; 20 x 20 cm. - ISBN 90-6824-012-9.

Over een penschilderij van de Delftse schilder Heerman Wesselsz. Witmont (ca. 1605-1684) uit de verzameling van Paul Tétar van Elven.

Carel J.A. Begeer, 1883-1956 / Annelies **Krekel-Aalberse**. - Assen: Drents Museum; Zwolle: Waanders, 2001. - 136 p.: ill.; 28 cm. - ISBN 90-400-9511-6. (Monografieën-serie van het Drents Museum over Nederlandse kunstenaars uit het tijdperk rond 1900; 19).

De kunstenaar en fabrikant C.J.A. Vergeer verzamelde o.a. documentatie m.b. t. de kwestie Lodewijk XVII/Naundorff. Deze verzameling kwam in 1962 in bezit van het Delfts gemeentearchief.

Het Beeld van de Vrijheid: een schelmenroman rond het beroemdste beeld ter wereld / door F.H. **Kreuger**. - Delft: Deltech (druk: Meinema), cop. 2001. - 219 p.; 21 cm. - ISBN 90-75095-79-1.

F.H. Kreuger is emeritus-hoogleraar hoogspanningstechniek en woont in Delft.

Loge Silentium: 200 jaar Vrijmetselarij in Delft. - [Delft: F.H. **Kreuger**, cop. 2001]. - 33 bl., [41] bl. pl.: ill.; 26 cm. - Bevat de tekst en de afbeeldingen van de voordracht gehouden door F.H. Kreuger t.g.v. het 200-jarig bestaan van Loge Silentium, april 2001.

'Vals' / door F.H. **Kreuger**. - Rijswijk: Deltech (druk: Enroprint-Meinema), cop. 2002. - 267 p.; 21 cm. - ISBN 90-75095-87-2.

F.H. Kreuger is emeritus-hoogleraar hoogspanningstechniek en woont in Delft.

Genealogie van het geslacht Van Kempen (Brest van Kempen) / door P.C.J. **van der Krogt**. - In: De Nederlandsche Leeuw: maandblad van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde; jrg. 119 (2002), kol. 346-406.

Tweede van 2 afl. over de familie Van Kempen uit Schoonhoven, waarvan verschil-

lende leden in Delft woonden: C.J.F. Brest van Kempen (VIIa) en de kinderen van Philippe van Kempen (zie jaarboek 2000).

Wilhelmina, Bartsch of Delft? Geschiedenis van Delft in Minnesota / P.C.J. **van der Krogt**. - In: Delfia Batavorum jaarboek...: 2000; p. 161-173.

Een handleiding voor kaartgebruik uit 1554 van de Delftse landmeter-notaris Pieter Resen / Peter **van der Krogt** en Ferjan Ormeling. - In: Delfia Batavorum jaarboek...: 2001; p. 43-51. - Lit. opg.: p. 51. - Ook verschenen als:

16de-eeuwse legendalandjes als handleiding voor kaartgebruik, in: Kartografisch tijdschrift; jrg. 27 (2001) 4, p. 27-31.

Een handleiding voor kaartgebruik met een legendalandje uit 1554, in: Caert-thresoor: tijdschrift voor de geschiedenis van de kartografie in Nederland; jrg. 21 (2002), p. 41-46.

Betreft de legenda in het Cartularium van het Oude Gasthuis (1554).

De Hof van Delft: een 'grensverleggend' park / Ben **Kuipers**. - In: Groen: vakblad voor groen in stad en landschap; Vol. 52 (1996) 3; p. 15-20.

Ben Kuipers, landschapsarchitect, bureau Kuiper Compagnons. Tot 1994 werkte hij als sectiechef 'Ontwerp Openbare Ruimte' bij Stadsontwikkeling, Gemeente Delft.

Claus: prins in de schaduw van de troon: met een historische blik op de positie van zijn voorgangers / Fred. J. **Lammers**. - Baarn: Tirion, cop. 2002. - 144 p., [16] p. pl.: ill., portr.; 21 cm. - ISBN 90-4390-461-9.

'Natuurlijk doen!': voorstel monitoringsprogramma natuurkwaliteit in de gemeente Delft / Stephan **Langeweg**. - Delft: Hogeschool Delft, 1997. - 92, [11] p.: ill.; 22x30 cm. - Scriptie Hogeschool Delft. Milieukunde, profiel Natuur en milieu op basis van een opdracht uitgevoerd bij de gemeente Delft, Dienst Stadsontwikkeling, sector Ruimte & Groen. - Lit. opg.: p. [93-94].

Roeier én verzetsheld: Anthonie Beijnen (1899-1945) / Victor **Laurentius**. - In: Delft integraal: wetenschappelijk onderzoek aan de TU Delft; afl. 2002.5, p. 26-27.

Hazersloot: molenaars in Den Haag en hun nageslacht / door J.Th.A. **van Leipsig**. - Delft: [de auteur], 2002. - 110 p.: ill.; 30 cm

Laatste groet aan een wereldprins: prins Claus 1926-2002 / leindred. Piet **Lekkerkerk**, red. Fons Klinckhamers, Carola Wacht en Gülseren Vural]. - Hoofddorp: Vorsten; Sanoma, 2002. - 42 p.: ill.; 29 cm. - Themanummer van: Vorsten royale, ISSN 0165-6717; november 2002. - Bevat: De uitvaart - het afscheid - zijn leven - zijn drijfveren - zijn vrienden.

Vermeer and the Delft School / by Walter **Liedtke**, Michiel C. Plomp and Axel Rüger; contribs by Reinier Baarsen... [et al.]. - New York [etc.]: The Metropolitan Museum of Art [etc.], 2001. - xiii, 626 p.: ill.; 31 cm. - Catalogus bij de tentoonstelling 'Vermeer and the Delft School' in The Metropolitan Museum of Art, New York van 8 mrt. tot 27 mei en in de National Gallery, Londen van 20 juni tot 16 sept. 2001. - Bibliografie: p. 588-612. - ISBN 0-87099-974-5 (pbk.). - ISBN 0-300-08848-5 (Yale University Press).

A view of Delft: Vermeer and his contemporaries / Walter **Liedtke**. - Zwolle: Waanders, 2000. - 320 p.: ill.; 31 cm. - Lit. opg.: p. 296-313. - ISBN 90-400-9490-X.

Beschrijft de Delftse schilderkunst 1650-1675: C. Fabritius, G. Houckgeest, P. de Hooch en J. Vermeer

Veertig bevlogene jaren, oktober 1962 - oktober 2002 / red. Rosemarijn **van Limburg Stirum**, Ellen Sandberg en Anneke van Wijk. - Delft: Vogelwacht Delft e.o. (druk: Tan Heck), 2002. - 72 p.: ill.; 24 cm. - Uitg. t.g.v. het 25-jarig jubileum, 1976-2001. - ISBN 90-9015139-7.

Jubileumboek van de Nederlandse Genealogische Vereniging, afdeling Delfland / samenst. en red. H.M. **Lups...** [et al.]. - Delft: NGV. Afdeling Delfland, cop. 2001. - xii, 374 p.: ill.; 24 cm. - Uitg. t.g.v. het 25-jarig jubileum, 1976-2001. - ISBN 90-9015139-7.

p. 1-8: Archeologie: mogelijkheden voor genealogisch onderzoek / Bult, Epko J.

p. 20-41: 'Van Luchticheijt' tot 'Lugtigheid' / Käyser-van der Zee, A.P.J.

p. 47-53: De nakomelingen van Cornelis Jans van Ojen / Ooijen, D.J.G.M. van

p. 54-62: Snuifmolen 'De Hollandsche Tuin' nabij Delft / Struijk, A.J.J.

p. 68-78: Delflandse Zoeaven / Bavel, W.L.C. van

p. 99-102: Trouwen in Delft / Hoeven, L.M. van der

p. 103-129: De familie Harteveld afkomstig uit Bleiswijk / Slootweg, A.

p. 130-138: Drie generaties fotografen / Doorne, Ridderus van

p. 139-155: Een familie Oosterwijk: van Nootdorp via Pijnacker naar Sluipwijk / Beek, B. van

p. 156-163: Hoe kom je aan die mooie naam? / Bracco Gartner, Louis F.J.R.

p. 175-178: Stamreeks Griffioen: de voorouders van Bob Karel Pieter Griffioen / Griffioen, Bob K.P.

p. 179-185: Genealogie van het geslacht Van Baarschot/Van Berschot uit Delft / Leeuwen, D.A. van

p. 192-196: Van Pijnacker en weerom / Baas, Th.

p. 197-203: Het bouwersgeslacht Mensert uit Delft / Mensert, W.

p. 220-223: De Leeuwenbergen in Delft / Romijn, J.F.J.

p. 224-231: De Delfts-Westlandse familie Nowé of Nowee / Bruin, H. de

p. 242-251: De families Heinsbroek, Heijnsbroek en Hensbroek / Heinsbroek, L.J.

p. 261-269: Familie van der Meer: 170 jaar op de boerderij Klapwijkseweg 105 Pijnacker / Meer, P.J. van der

p. 302-314: Familie De Roo: verder onderzoek en aanvullingen betreffende een familie De Roo / Roo, A. de

p. 315-326: Vicarieën en genealogie: nieuwe gegevens over de Delftse familie Van der Aa in de Middeleeuwen / Verhoeven, Gerrit

p. 327-345: Op de onderste trede van de samenleving: de familie Wingertranck te Delft / Hoeven, L.M. van der

Bibi Voois: 'Kaas is dan wel geen kunst, 't is wel lekker!' / door Anneke **van Luyk**; fotografie: Ron Duijzings. - In: Kaas, wijn en delicatessen. - Vol. 3 (1996) 4 (juni); p. 22-25.

Interview met Bibi Voois. Samen met Nico Grabbijn heeft zij een kaas, wijn en delicatessenwinkel aan de Nieuwe Langendijk.

Theater in Delft: van Maria van Jesse tot 5 jaar theater De Veste / Jan **van der Mast** en Wim Schelberg. - Delft: Theater De Veste (druk: Van Marken Delft), [2001]. - 127 p.: ill.; 24 cm.

Familiegeschiedenis Van der Meer / L. **van der Meer**. - Rijswijk: [de auteur], 2001. - [56] p.: ill.; 30 cm.

Claes Maertensz. (van der Meer) was eind 16de/begin 17de eeuw bouwman in de Hoekpolder te Rijswijk. Hij overleed voor 5 dec. 1635.

Luidklokken in de toren van de Oude Kerk in Delft, in het bijzonder de Bourdon uit 1570 / door Laura J. **Meilink-Hoedemaker**. - Rotterdam: [de auteur], 2002. - 13 p.: ill.; 21 cm. - Bew. van deel uit hoofdstuk 1 van: Luidklokken en spekklokken in Delft (proefschrift Utrecht 1985). - ISBN 90-75806-28-0.

'Eene goede lytographische drukkerij by het Topographisch Bureau' / Rob **Meijer**. - In: Caert-thresoor: tijdschrift voor de geschiedenis van de kartografie in Nederland; jrg. 19 (2000), p. 93-104.

Beschrijft één van de eerste pogingen om in de Noordelijke Nederlanden een lithografische drukkerij op te zetten (Den Haag, 1819). Het bovengenoemde Topografisch Bureau is te zien als voorganger van de latere Topografische Dienst, van 1932 tot ca. 1987 gevestigd te Delft, daarna in Emmen.

Wouter Cornelis Braat, 04-02-1903 Delft, 28-03-2000 Oegstgeest / Ingrid W.L. **Moerman**. - [3] p.: portr.; 21 cm. In: Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland: tevens orgaan der Vereeniging 'Oud Leiden'; jrg. 93 (2001), p. 32-34.

W.C. Braat werkte o.a. als conservator bij het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden en was bestuurslid van de Vereniging Oud-Leiden en (vanaf 1959) van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB).

Cultuurhistorisch geschiedenisboek van Midden-Delfland: 't Woud en de Woudse polder / J.W. **Moerman** en E.J. Bult. - In: Midden-Delfkrant; vol. 107 (okt. 2002), p. 15-19.

A rose is a rose is a rose / tekeningen Henk **Molenaar**; gedichten Trudy van der Wees; red.: Gemeentemusea Delft (Tamara Ham, Jan Knijnenburg). - Delft: Gemeentemusea Delft (druk: Tan Heck), cop. 2001. - 64 p.: ill.; 21 cm. - Uitgave bij de gelijknamige tentoonstelling in Stedelijk Museum Het Prinsenhof, Delft, 26 juni t/m 26 aug. 2001. De gedichten zijn Engelstalig. - ISBN 90-74063-12-8.

De Delftse kunstenaar Henk Molenaar (*1933) tekende rozen waarbij Trudy van der Wees korte gedichten schreef.

Delft: stadsgezichten = faces of a town / fotografie Jac **Mostert**; tekst Herman Weyers; vertaling G. Vink BA; [et.al]. - [S.l.]: Swantech Publishing / Foliant, 2001. - 111 p.: ill.; 24 cm. - Portretten van Delftenaren en hun stad. - ISBN 90-9013-844-7.

Ingenieursbureau Joost Naaktgeboren BV: Delftsche fabriek van centrale verwarming en werktuigen: 75 jaar, 1917-1992. - Delft: Ingenieursbureau Joost **Naaktgeboren**, [1992]. - 11 p.: ill.; 30 cm. - Jubileumkrant in ringband, met omslag.

Cultuur, samenleving en bestuur. - [Delft: s.n. (druk: Nivo), 2001]. - 45 p.: ill.; 15x21 cm. - Teksten van de 3de Willem van Oranje-lezing: 'Oranje boven: Willem van Oranje als zinnebeeld van de natie' door prof.dr. H.F.K. **van Nierop**, Universiteit van Amsterdam, en: 'Culture, society and government' door mw. dr. Cynthia P. Schneider, ambassadeur van de V.S. op 5 juni 2001 in Stedelijk Museum Het Prinsenhof. (Willem van Oranje-lezing; vol. 3, 2001).

Harttrimclub Delft en omstreken: 25 jarig jubileum / [red.: J.H. **Olivier**]. - Delft: Hart-

trimclub Delft e.o. (druk: DocVision), cop. 2002. - 57 p.: ill.; 24 cm. - Herdenkingsuitgave 1977-2002.

Derkzen van Angeren / Arie **Olsthoorn**. - In: Midden-Delfkrant: 2001-2025; vol. 106 (juli 2002), 10-13.

Artikel over de schilder-graficus A. Derkzen van Angeren (Delft, 1878 - Canada, 1961) n.a.v. een expositie van zijn werk in het Tramstation, Schipluiden van 13 sept. tot 2 nov. 2002. Antoon Derkzen van Angeren werd na zijn schooltijd bij de Porcelayne Fles opgeleid tot tekenaar/decorateur. Later wijdde hij zich volkomen aan tekenen, schilderen en etsen. Van 1902 tot 1907 woonde hij afwisselend in Delft en Den Hoorn.

Eeuwelingen: levensverhalen van honderdjarigen in Nederland / door Steffie **van den Oord**. - 2e druk. - Amsterdam: Contact, 2002. - 303 p.; 21 cm. - 1e uitg. ook 2002. - ISBN 90-254-1579-2.

Bevat o.a. interview met A. van der Goes van Naters (p. 170-193).

In gesprek met Ton **van Oyen** van de Haagsche Boekenbeurs. - In: Delfia Batavorum jaarboek...: 2001; p. 149-152. - Bew. van artikel verschenen in: Delft op zondag; 9 mei 1993.

Van 1941 tot 1998 was antiquariaat De Haagsche Boekenbeurs gevestigd aan de Hippolytusbuurt.

Oorlogsdagboek 1945 / Corrie **Peterse**. - [Delft: s.n., ca. 2001]. - [51] bl.: ill.; 30 cm. - Gefingeerde titel. - Kleurkopieën van dagboekpagina's met daarbij de transcriptie. - Dagboek beslaat periode 4 februari 1945 tot 9 mei 1945.

Karl Wilhelm Naundorff: het laatste nieuws / J.H. **Petrie**. - In: Delfia Batavorum jaarboek...: 2000; p. 117-131. Rectificatie in: Delfia Batavorum jaarboek...: 2001.

Vaardige cadetten en creatieve officieren: de opkomst van het creatieve handtekenen binnen de officiersopleiding tot en met de Koninklijke Militaire Academie, 1700-1850 / Alexander **Polman**. - In: Armamentaria: publikatie van de Stichting Het Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler', musea te Leiden en Delft; vol. 37 (2002), p. 31-57.

Beschrijft op p. 44-46 ook de Artillerie- en Genieschool te Delft (1814-1828).

Anders Rozemond: gemeentearchivaris geen liefhebber van giswerk / Barry **Raymakers**. - In: Delfia Batavorum jaarboek...: 2001; p. 38-42. - Interview, oorspr. verschenen in 'Nu & dan' t.g.v. zijn afscheid als gemeentearchivaris van Delft.

Wereldverhalen uit Delft: moeders en dochters over vroeger en nu / [tekst: Yolanthé **van der Ree** en Mieke van der Wenden; fotografie: Judith Bender]. - Delft: Gemeente Delft (druk: Tan Heck), 2002. - 48 p.: ill.; 21x22 cm. - Uitg. t.g.v. de Delftse viering van de Internationale Vrouwendag 2002.

In Delft wordt een manifestie georganiseerd door de Vrije Akademie Delft en World Art Delft.

Register van de tiende penning van Delft en Delfshaven, 1561. - [S.l.: s.n., ca. 2000]. - 71 bl.; 30 cm. - Algemeen Rijksarchief. Archief Staten van Holland. Voor 1572. Inventarisnummer 1240. Transcriptie.

Dubbel Delft: het veranderend beeld van een halve eeuw Delft / foto's van Tiemen **van der Reijken** en Willem de Bie; tekst Willem de Bie; redactie Gerrit Verhoeven. - Delft: Gemeentearchief, 2002. - 223 p.: foto's; 31 cm. - Gedeeltelijk eerder verschenen in de Delftse Post. - ISBN 90-805654-4-X.

Uit de schetsboekjes van Paul Tetar van Elven / tekst Marjan **Reinders** en Lidy Thijsse. - Delft: Museum Paul Tetar van Elven (druk: Tan Heck), 2002. - [38] p.: ill.; 11 x 16 cm. - Uitg. t.g.v. het 75-jarig bestaan van het Museum, 23 juni 2002.

Jubileum Reinier de Graaf Groep 750. - Delft [etc.]: **Reinier de Graaf** Groep, [ca. 2001]. - 19 bl.; 30 cm. - Jubileumprogramma okt. 2001 t/m dec. 2002, Reinier de Graaf Groep Delft / Naaldwijk / Voorburg.

Op overpad: over paden, de brug over, over een grens heen / [beeldend werk en toelichting: Hanny **Reneman**; interview en red.: Ank Leeuw Marcar; fotografie: Frits de Haan]. - Delft: Reneman (Meinema Drukkerij), cop. 2000. - 42 p.: ill.; 24 cm. - Bepaalde oplage van 500 door de kunstenaar gesigeneerde exemplaren. - ISBN 90-9013876-5.

Willem, Wilhelmina en het ware koningschap: het Wilhelminaraam van Willem van Konijnenburg / Mieke **Rijnders**. - In: Holland: regionaal-historisch tijdschrift: tweemaandelijke uitgave van de Historische Vereniging Holland; jrg. 33 (2001), p. 222-238.

Beschrijft o.a. de ontwerpen die Willem van Konijnenburg maakte voor de ramen van de Nieuwe Kerk te Delft.

De kunst van de ingenieur & De verantwoordelijkheid van de architect met daartussen Een gezicht op Delft / Wiek **Röling**. - Amsterdam: Amsterdam University Press, 2001. - 80 blz.

Romeijnen uit Delfland: afstammelingen van Vranck Romeijn / K.J.O. **Romijn**. - Veldhoven: [de auteur], 2000. - 6, 88, [8] bl.: krt.; 30 cm.

Stadspaleizen aan de Oude Delft / N.P.H.J. **Roorda van Eysinga**; [red. Lisette Vollmer]. - Delft: Gemeentearchief (druk: Tan Heck), [2002]. - [247] p.: ill.; 21 cm. - Bestaat uit 6 losse boekjes in een omslag, die de huisnr's. Oude Delft 189-215 behandelen.

189: De Latijnsche scholen. 189-191: Het Museum Hotel. 191-195: Drie huizen van Aeffge Wouters. 197: Een juweel in Rococo. 199: Spijkerboor, ofwel het Huis Lambert van Meerten. 201: Het Enkele ofwel dubbele Truweel. 203: Een meesterwerk van Joseph Bolina. 205: Het grote werk. 203-205: Zorg van zieken en bejaarden, het St. Hippolytus ziekenhuis. 207: Een huis voor de secretaris van Delft. 209-211: De huizen van ziekenhuis Bethel. 213-215: Bij het Bagijnhof, vooromme.

Uittreksels uit de archieven van de VOC bewaard in het 'National Archives of Sri Lanka' / door J.E. **Ros**. - In: Gens nostra = Ons geslacht: maandblad der Nederlandse Genealogische Vereniging; jrg. 57 (2002), p. 593-606. - Bevat excerpt van de alfabetische index van de akten van benoemingen (1645-1796) oorspr. samengesteld door S.A.W. Mottau (1962).

Bevat o.a. een aantal namen van Delftenaren in dienst van de VOC.

VOC-magazine: programma 2002 / red. **Rotterdamse Communicatie Compagnie** en Stichting Viering 400 jaar VOC. - [S.l.]: TRN, 2002. - 26 p.: ill.; 30 cm. - Bevat overzicht van evenementen t.g.v. 400 jaar VOC.

Delft. Oude Delft 113-115. Stadspannekoekhuis: een verslag van de reconstructie van de kleurige afwerking van de betimmeringen in de spoelkeuken, de gang en het trappenhuis / Pieter **de Ruyter**. - Delft: Pieter de Ruyter restauratie, 2002. - ongepag.; ill.; 30 cm.

Delft. Oosteinde 206, 208, 208a: een klein onderzoek naar de geschiedenis van het huis naar aanleiding van een goeie schilderbeurt. - Delft: Pieter **de Ruyter** Restauratie, 2000. - [19] bl.; ill.; 30 cm.

Delft. Voldersgracht 15: een klein onderzoek naar de geschiedenis van het huis naar aanleiding van een hele goeie schilderbeurt. - Delft: Pieter **de Ruyter** Restauratie, 2001. - [15] bl.; hoofdzakelijk ill.; 30 cm. - In ringband. - Bevat ook bouwhistorische notitie door Wim Weve.

De kamer Delft van de VOC / Loet **Schledorn**. - In: Delf: cultuurhistorisch bulletin Delft; jrg. 4 (2002), 1, p. 1-6.

Buizen en lampen van vroeger: de elektrotechnische studieverzameling als cultureel erfgoed / W.W. **Schongs**. - In: Delft integraal: wetenschappelijk onderzoek aan de TU Delft; afl. 2001.4, p. 34-36.

De bibliotheek van het Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum, nationaal kenniscentrum voor militaire geschiedenis / door Louis Ph. **Sloos**. - In: Boekenpost, ISSN 0928-4230. - Vol. Nr. 59 = jrg 10 (2002) mei/juni; p. 29-32.

Van tabak naar penicilline: de familie Waller in twaalf generaties / door Eric **Slot**. - Amsterdam: Familie Waller Stichting, 2000. - 128 p.; ill.; 25 cm. - ISBN 90-9013-878-1

François Gerard Waller (1860-1935) was vanaf 1885 mede-directeur van de Gist- en Spiritusfabriek, naast J.C. van Marken.

75 jaar Delftse Tennisbond, 1927-2002 / [auteur: Aat **Snaterse**]. - Delft: DTB, [2002]. - 112 p.; ill.; 17x24 cm.

Het Klauwshofje. - In: Vidomes magazine; afl. juli 2001, p. 40-41. - Interview met Wouter Kees **Snocijers**, een van de bewoners van het hofje. Reeks: Over monumenten en hun gebruikers.

De val van Oldenbarnevelt: de 'zeefprenten' van Adriaen van der Venne / Anne **de Snoo**. - In: Holland: regionaal-historisch tijdschrift: tweemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland; jrg. 34 (2002), p. 63-79).

Adriaen van der Venne (Delft, 1589 - Den Haag, 1662).

Arcade auction: silver, jewellery, ceramics, carpets, furniture and decorations, including technical instruments from the Museum of Weights and Measures. - Amsterdam: **Sotheby's**, 2002. - 62 p.; ill.; 27 cm. - Catalogus veiling Amsterdam, 14-17 april 2002.

De veiling van collectieonderdelen van het voormalige Museum IJkwezen te Delft (nrs. 901-1031) vond plaats op dinsdag 16 april 2002.

Vermeer's Camera: uncovering the truth behind the masterpieces / Philip **Steadman**. - Oxford: Oxford University Press, 2001. - xiv, 207 p.; ill.; 24 cm. - ISBN 0-19-280302-6.

Terug in de tijd 1913-1999 / Hans **Steenks**. - [Delft: de auteur], 1999. - [66] bl.: ill.; 30 cm. - Uitgegeven t.g.v. de 80e verjaardag van Francina Steenks-van der Heul, moeder van de auteur.

Het roemloze einde van witmolen de Oranjeboom / A.J.J. **Struijk**. In: Delfia Batavorum jaarboek...: 2001; p. 125-132.

Het Meisjeshuis Oude Delft 116 te Delft. - Delft: **Tak** Architectenbureau, [2002]. - [5] bl.: pl.gr.; 21x30 cm. - Bevat plattegronden met de verdeling van ruimten ten behoeve van: Erfgoedhuis Zuid-Holland, Sociëteit Het Meisjeshuis, medegebruik gemeenschappelijke ruimten.

Stroleem in de praktijk: atelierwoning in de binnenstad van Delft: een onderzoek naar de resultaten en effecten van diverse milieumaatregelen in de experimentele woning Schutterstraat 1 te Delft, na acht jaar milieubewust bouwen en wonen / door Peter G. **Teeuw**. - Boxtel: Aeneas, cop. 2001. - 95 p.: ill.; 21x21 cm. - Onderzoek in opdracht van het Milieutechnisch Onderzoeks- en Ontwerpbureau BOOM Stofbergs/Israel Delft, uitgevoerd door de leerstoel Milieutechnisch Ontwerpen in relatie tot de Architectuur, Stadsontwerp & Milieu, Faculteit Bouwkunde, TU Delft. - ISBN 90-75365-47-0.

Bruno Ninaber van Eyben, with compliments / ed. by Jan **Teunen**; texts by Wim Crouwel and Ed van Hinte; photography by Stephan Blume and Gerrit Schreurs. - Rotterdam: 010 Publishers, cop. 2002. - 255 p.: ill.; 27 cm. - ISBN 90-6450-467-9.

Oeuvrecatalogus van de Delftse industrieel ontwerper Bruno Ninaber van Eyben (*1950).

Pressie voor beter natuurbeheer / Martin **Tijdgat**. - In: Mens en natuur: tijdschrift voor natuur- en milieueducatie. - Vol. 45 (1994) 1; p. 6-9.

In en om de gemeente Delft zijn natuur- en milieubeschermers vanaf de jaren 60 actief met de instandhouding van enige ecologische structuur in het gebied, met wisselend succes.

'Propheticie oder Weyssaging': een onbekend geschrift van David Joris / Mirjam van **Veen**. - In: Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis; jrg. 4 (2001), p. 3-8.

Over een geschrift van de Delftse glasschilder en hervormer David Joris (van Delft, 1501-1556).

Kookboek, dagboek van een chefkok / [teksten en recepten] Yuri **Verbeek**; [fotografie Peter Monteny en Tjitske van Leeuwen]. - Rijswijk: Quantas, 2002. - 108 p.: ill.; 27 cm. - ISBN 90-75095-97-X.

Yuri Verbeek werkt als chefkok bij Café - Diner Vlaanderen aan de Beestenmarkt, Delft.

Een geschil rond middeleeuwse visrechten in Maasland / Annemarie **Verburg**. - In: Jaarboek Historische Vereniging Maasland; jrg. 17 (2002), p. 41-48. - Bronnen en lit. opg.: p. 48.

De Delftenaar Willem Dirckz. de Bye had sinds 1529 de visrechten in Maasland in leen van de heren van Naaldwijk.

Het oudste gasthuis / Gerrit **Verhoeven**. - In: Delf: cultuurhistorisch bulletin Delft; jrg. 4 (2002) 2, p. 1-6.

Van donderslag tot paardenmarkt / Gerrit **Verhoeven**. - In: Delft: cultuurhistorisch bulletin Delft; jrg. 4 (2002) 4, p. 1-6.

De steegiaren van de familie Vink, 1925-1932 / auteur: T. **Vink**; typewerk en lay-out: Anja Vink. - [Zoetermeer: de auteur], 2001. - 16, [v] bl.: ill., portr.; 30 cm. - Bew. van manuscript: Onze steeg (1999).

Jeugdherinneringen van de auteur aan de 1e Nieuwsteeg, tussen de Gasthuislaan en de Pieterstraat.

De predikanten in Holland in 1566 / G.N.M. **Vis** en J.J. Woltjer. - In: Nederlands archief voor kerkgeschiedenis; vol. 80 (2000), p. 20-45.

Pag. 30-33 noemt ook de situatie in en rond Delft met o.a. de priester Aelbrecht Cornelisz. van der Houff.

Piet Hein en de zilvervloot: oorlog en handel in de West / Wendy **de Visser**. - Hilversum: Verloren, 2001. - 88 p.: ill.; 17 x 20 cm. - (Verloren verleden; 13). - ISBN 90-6550-454-0.

Leven in armoede: Delftse bedeeden in de zeventiende eeuw / Ingrid **van der Vlis**. - Amsterdam: Prometheus/Bakker, cop. 2001. - 474 p.: ill.; 23 cm. - Oorspr. proefschrift Rotterdam 2001. - Uitg. in het kader van het NWO-project 'Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de 17de eeuw'. - ISBN 90-351-2297-6.

Weeshuizen in Nederland: de wisselende gestalten van een weldadig instituut / Ingrid **van der Vlis**; met medew. van Thijs Rinsema. - Zutphen: Walburg Pers, cop. 2002. - 301 p.: ill.; 25 cm. - Bronnen- en lit. opg.: p. 285-295. - ISBN 90-5730-209-8.

Bevat meerdere verwijzingen naar de situatie binnen Delft.

Meister von Frankfurt, Meister von Delft: das Annentriptychon der Delfter Familie van Beest im Suermundt-Ludwig-Museum Aachen / von Christine **Vogt**; mit einem technologischen Bericht von Ulrike Villwock und Michael Rief. - Aachen: Museen der Stadt Aachen, cop. 2002. - 72 p.: ill.; 30 cm. - Lit. opg.: p. 65-72. - ISBN 3-929203-44-8.

De zijvleugels van de triptiek zijn rond 1514 in opdracht van de Delftse burgemeester Dirck Dirckz. van Beest door een lokale schilder vervaardigd.

'Geschiedenis van Delft', geschilderd door bewoners van de wijk Wippolder / tekst Marjolijn **Vollewens** en Ben Hosman. - Delft: Vestia, 2000. - 38 p.: ill.; 15 x 21 cm.

Beschrijving van de panelen van het tegelkunstproject in de Wippolder.

Bijna een eeuw Botanische Tuin TU Delft / J.M. **Voskuil**. - In: Delfia Batavorum jaarboek...: 2000; p. 133-148.

Meisje in hyacintblauw / Susan **Vreeland**; vertaald door Wim Holleman. - 's-Gravenhage: BZZTôH, 2000. - 192 p.; 21 cm. - Vert. van: Girl in Hyacinth Blue. - cop. 1999. - ISBN 90-5501-750-7.

De dronken Arminiaanse dominee: over de schaduwzijde der verlichte Remonstranten / Simon **Vuyk**. - Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 2002. - 216 p.: ill.; 24 cm. - ISBN 90-6707-542-6.

Beschrijft o.a. de frauduleuze predikant Abraham van der Meersch die in 1793 in Delft werkzaam is.

Delfts goud: leven en werken van achttien markante hoogleraren / onder red. van K.F. **Wakker**... [et al.]; Maarten van der Sanden en Ben Herbergs. - Delft: Technische Universiteit Delft; Betà Imaginations, 2002. - 270 p.: ill., portr.; 24 cm. - ISBN 90-75961-20-0. (Technè; 6).

Delft als industriestad: De periode van 1850 tot 1950 / H.V. **van Walsum**. - In: Delfia Batavorum jaarboek...: 2000; p. 33-58.

Jan Vermeers huis: een poging tot reconstructie / Ab **Warffemius**. - In: Delfia Batavorum jaarboek...: 2001; p. 60-78.

Een les in muziek / Katharine **Weber**; vert. [uit het Engels] Marianne Gaasbeek. - Amsterdam: Bezige Bij, 2000. - 163 p.; 20 cm. - Vert. van: The Music lesson. - London, 1999. - ISBN 90-234-5365-4.

Roman over Vermeer's schilderij 'De Muziekles'.

Luc Lutz, 17 nov. 1924 - 14 november 2001 / door Gerda N. **Wenink-Peltenburg**. - In: Rotterdamsch jaarboekje; reeks 10, jrg. 10 (2002), p. 137-140).

Lucas Jacobus Lutz (Delft, 1924 - Rotterdam, 2001).

Prins Claus, 1926-2002: omstreden, verguisd, geliefd, betreurd / Ed **van Westerloo**. - Den Haag: Sdu; [Hilversum]: Nederlandse Omroepstichting, cop. 2002. - 144 p.: ill., portr.; 28 cm. - Deze uitgave sluit aan bij de televisie-uitzendingen van NOS actueel. - ISBN 90-12-09256-6.

Historische winkelpuien / Wim **Weve**. - In: Delf: cultuurhistorisch bulletin Delft; jrg. 4 (2002) 3, p. 1-6.

Een 'muurschildering' als lustrumgeschenk 2000 / Wim **Weve**. - In: Delfia Batavorum jaarboek...: 2000; p. 71-79.

Op zoek naar huis, straat of buurt: handleiding voor historisch huizenonderzoek / Kees **van der Wiel**; eindred.: Katja Bossaers, Jan Brugman en Fred Vogelzang. - Hilversum: Verloren, 2000. - 108 p.: ill.; 24 cm. - (Op zoek naar...reeks; 1). - Herz. tekst van de uitg: Haarlem: Stng. Regionale Geschiedbeoefening Noord-Holland, 1997. - ISBN 90-6550-629-2

Een deel van de gegevens en gebruikte voorbeelden slaat op de situatie in Delft.

Gerrit Harmeyer, schipper op China in de jaren 1763-1784 / Kees **van der Wiel**. - In: Delfia Batavorum jaarboek...: 2000; p. 99-116.

Een leven gewijd aan de luchtvaart: H.J. van der Maas (1899-1987) / H. **Wittenberg**. - In: Delft integraal: wetenschappelijk onderzoek aan de TU Delft; afl. 2001.1, p. 25-29.

De tol in Rijswijk tussen 1932 en 1938: een verhaal vol nostalgie / Joke **van Wijk van Brievingh**. - In: Jaarboek Historische Vereniging Rijswijk; vol. 2001, p. 76-89.

Een parel aan de Vliet: hoe het verder ging met het Tolhuis na 1938 / Joke **van Wijk van Brievingh**. - In: Jaarboek Historische Vereniging Rijswijk; vol. 2002, p. 6-13.

Betreft het tolhuis aan de Delftweg opgericht in 1694 voor de steden Delft en 's-Gravenhage.

Bedrijfsmatige bemiddeling: Philips en Unilever en de marketing van radio's, televisies en snacks in Nederland in de twintigste eeuw / Onno **de Wit** en Adri A. Albert de la Bruhèze. - In: Tijdschrift voor sociale geschiedenis; jrg. 28 (2002), p. 347-372.

'Het centrum van de Nederlandse snackontwikkeling werd het sinds 1966 pinda's en noten producerende Unileverbedrijf Calvé-De Betuwe' (p. 367 e.v.).

Om de ware gemeente en de oude gronden: geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden, 1531-1675 / door S. **Zijlstra**. - Hilversum: Verloren; Leeuwarden: Fryske Akademy, 2000. - 544 p.: ill.; 25 cm. - Bibliografie: p. 504-534. - ISBN 90-6550-631-4.

Beschrijft ook de Delftse glasschilder en hervormer David Joris (o.a. p. 157-169).

Het gemeentebestuur van Delft

Toestand 1-1-2003

Burgemeester: Mr. H.M.C.M. (Hein) van Oorschot

Gemeentesecretaris: Mr.dr.s. N. (Niek) Roos

Wethouders:

J.P. Torenstra (PvdA)

J.D. Rensen (PvdA)

C.L. Baljé (VVD)

H.J. Grashoff (GroenLinks)

M.P. Oosten (D66)

Leden (vanaf 14 maart 2002):

PvdA

mw. J.L.M. Vlekke* (1998)

mw. L.C.A. Zweekhorst (1994)

mw. M.E.A.T. Martens (mrt.-dec. 2002)

mw. A. Koning (dec. 2002)

R.M. de Prez (1998)

R.D. Blinker (1998)

mw. F.M. Stolker (2002)

P. Kiela (2002)

CDA

mw. M.E.H. Koop (1988)

M. Aközbeke (1998)

N.A.J.M. van Doeveren* (1994)

mw. M.D.Th.M. de Jong (2002)

G. Engels (2002)

A.J.F. van Tongeren (1997)

VVD

mw. W.C. Steffen-Hoogendoorn* (1982)

A.S.A. van Leeuwen (2001)

mw. M.H. Welle Donker (2002)

R. Vuijk (2002)

mw. L.J. van der Hoek (2000)

Leefbaar Delft

M.H.J.M. Stoelinga* (2002)

mw. M.H.J.W. Manggaprow (2002)

H. Gabeler (2002)

P.G.A. Tetteroo (2002; † 9 sept. 2002)

P. Eduard (sept. 2002)

FRIS

J.P. de Wit* (1998)

H.P. Fruyt van Hertog (2002)

Groen Links

mw. S.C.C.M. Bolten (1998)

W. Bot* (1994)

C. Tas (2002)

mw. S. Jähnichen (2002)

STIP

J.P.P.M. Vis* (2001)

J.A. Vondeling (2002)

D.A. Meuleman (2002)

Stadsbelangen

A. Meuleman* (1998)

W.M. de Koning (1998)

J.Ph. de Jong (2002)

D66

mw. C.E. Lourens* (1994)

ChristenUnie/SGP

J. van den Doel* (1991)

SP

B. Taebi* (2002)

* = fractievoorzitter
het jaartal geeft aan wanneer men raadslid
geworden is

Gemeenteraadsverkiezing 2002

Tijdens de op 6 maart 2002 gehouden gemeenteraadsverkiezing zijn 45.118 stemmen uitgebracht. Het opkomstpercentage bedroeg 59,8 %.

<i>Partij</i>	<i>Aantal stemmen</i> <i>2002 (1998)</i>	<i>Aantal zetels</i> <i>2002 (1998)</i>
PvdA	7.926 (10.611)	7 (10)
Leefbaar Delft	7.064 (-)	6* (-)
CDA	6.827 (6.330)	6 (6)
VVD	5.887 (7.053)	5 (6)
GroenLinks	4.793 (5.001)	4 (4)
STIP	3.698 (2.524)	3 (2)
Stadsbelangen	3.413 (3.309)	3 (3)
D66	2.103 (3.389)	1 (3)
SP	1.579 (2.725)	1 (2)
ChristenUnie/SGP	1.602 (1.794)	1 (1)
CD	- (730)	0

* Fractie gesplitst in Leefbaar Delft (4 zetels) en FRIS (2 zetels)

De Delftse bevolking

Op 31 december 2002 telde Delft 96.606 inwoners, waarvan 50.531 mannen en 46.075 vrouwen.

Bron: Gemeente Delft.

Over de auteurs

Mw. A.M. Bergman (Delft 1929) was van 1951 tot 1986 werkzaam bij de Nederlandse Kabelfabriek. Zij voltooide bij de LOI de cursussen Journalistiek, Nederlandse Letterkunde, Cultuurgeschiedenis en Kunstgeschiedenis. Sinds 1996 maakt zij deel uit van het Algemeen Bestuur van Delfia Batavorum.

Drs. F. M. Boon (Vlissingen 1953) studeerde godgeleerdheid te Leiden en geestelijk werk aan het vroegere Humanistisch Opleidingsinstituut (HOI) te Utrecht. Hij is in Delft humanistisch studentenraadsman geweest en is nu humanistisch geestelijk verzorger in de psychiatrie en de ouderenzorg.

Drs. E.J. Bult (Den Haag 1954) studeerde sociale geografie aan de Vrije Universiteit en culturele pre- en protohistorie aan de Universiteit van Amsterdam. Daarna werkte hij van 1985 tot en met 1990 bij de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort. Sedert 1 januari 1991 werkt hij als gemeentelijk archeoloog bij de dienst Stadsontwikkeling van de gemeente Delft.

Drs. F. de Jong (De Lier 1951) is lid van de Redactiecommissie van Delfia Batavorum. Zij studeerde sociaal-economische geschiedenis en volgde de postacademische cursus bibliotheekwetenschap. Sinds 1981 is zij docent techniekgeschiedenis aan de TU Delft, verbonden aan de faculteit Techniek Bestuur en Management (TBM). Zij publiceerde enige gedenkboeken en is gespecialiseerd in de geschiedenis van het Technisch Onderwijs en Onderzoek in het bijzonder aan de TU Delft.

Dr. P.C.J. van der Krogt (Delft 1956), lid van de Redactiecommissie van Delfia Batavorum, studeerde fysische geografie en kartografie te Utrecht. Hij promoveerde in 1989 op het proefschrift *Globi Neerlandici: De produktie van globes in de Nederlanden*. Hij publiceerde diverse artikelen en boeken over de historische kartografie en over de geschiedenis van Delft, met name over de naamkunde. Thans is hij verbonden als onderzoeker aan het historisch-kartografische onderzoeksproject 'Explokart' van de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen van de Universiteit Utrecht. Hij is lid van de commissie Straatnaamgeving van de gemeente Delft.

H.W. van Leeuwen (Rotterdam 1927), lid van de Redactiecommissie van Delfia Batavorum, studeerde indologie te Leiden en was handsemployé in Indonesië. Hij behaalde daarna het diploma wetenschappelijk archiefambtenaar 2e klasse. Van 1956 tot 1992 was hij verbonden aan de Gemeentelijke Archiefdienst. Hij publiceerde diverse artikelen over Delftse historische onderwerpen en verleende veelvuldig medewerking aan publikaties van anderen.

Drs. M. van Lunteren-Spanjaard (Den Haag 1946) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden. Zij is werkzaam aan het Erasmus College in Zoetermeer. In 1985 publiceerde zij in *Facetten van Delft* (Gedenkboek van het Genootschap Delfia Batavorum 1935-1985) het artikel "De Joodse gemeente van Delft." Samen met Joep Wijnberg-Stroz schreef zij in 1998 het boek *Blijvers en Voorbijgangers, joden in Delft 1850-1950* en in 2002 in het gedenkboek *275 jaar Haagse Snoge: Vreemde Luyden - Haagse sefardim in de zeventiende en achttiende eeuw*.

Drs. M.A. van der Meer (Delft 1942) is secretaris van de redactiecommissie. Zij was werkzaam in het voortgezet onderwijs en doceerde daar o.a. wiskunde. In de jaren ne-

gentig studeerde zij cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit. Haar afstudeerscriptie heeft als onderwerp *Wonen in het Agnetapark*. Zij geeft cursussen geschiedenis, met name de geschiedenis van de stad Delft.

Dr. L.J. Meilink-Hoedemaker (Bergschenhoek 1940), studeerde medicijnen te Leiden en Rotterdam (artsexamen 1967). In 1972 werd zij als cardioloog ingeschreven in het Specialistenregister. Zij studeerde beiaard te Rotterdam, Amersfoort en Mechelen en behaalde in 1979 het eindexamen van de Nederlandse beiaardschool. In 1985 publiceerde zij haar proefschrift *Luidklokken en speelklokken in Delft*. Van 1985 tot 1990 werkte zij onder meer aan een monografie over de Rotterdamse beiaardier Ferdinand Timmermans, die in 1991 verscheen.

J.A. Meter Hagg (Den Haag 1952) studeerde MO-A Nederlands en was van 1978 tot 1993 verbonden aan de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, waarbij hij de vereiste bibliotheekopleiding heeft gevolgd. Vanaf februari 1993 is hij als bibliothecaris werkzaam bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Delft.

M. van Noort (Delft 1933) was van 1975 tot 2000 secretaris van de Redactiecommissie van *Delfia Batavorum* en is vanaf de oprichting in 1989 secretaris van het medisch farmaceutisch museum De Griffioen. Hij was als manager werkzaam bij een farmaceutische multinational als hoofd opleidingen medische dienst en waarborg kwaliteit klinisch onderzoek.

A.J.J.M. Oliehoek (Stompwijk 1946) is werkzaam als kerkelijk opbouwwerker bij het dekenaat Delfland. Publiceerde over geschiedenis van Delft onder meer: *Tussen bisschop en pastoor, zeshonderd jaar dekenaat in Delfland, Delft 1999* en "Van statie naar parochie, de hervorming van de katholieke kerk in Delft na de herinvoering van de hiërarchie (1853-1863)" in *Tussen Staf en Storm, het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853, actie en reactie*, red. Jurjen Vis en Wim Janse (Hilversum: Verloren, 2002).

W.P.H. Peterse (Delft 1910) ging naar (toen de enige) Katholieke School voor Jongens (Lagere School en MULO) aan Koormarkt 48, waarna hij aan de Bisschoppelijke Kweekschool te Beverwijk werd opgeleid tot onderwijzer. Op zijn achttiende jaar begon zijn onderwijsloopbaan, na een korte periode in Bergschenhoek kwam hij voorgoed terug naar zijn geboorteplaats. Tot 1949 bleef hij verbonden aan de Hippolytuschool aan de Raam. Na daartoe te zijn opgeleid heeft hij vanaf dat jaar als logopedist vele Delftenaren bijgestaan in het verbeteren van hun spreekvaardigheid. Tot 1973 was hij bij de Gemeente Rotterdam als logopedist werkzaam bij het lager onderwijs. Voorts leidde hij van 1934 tot 1981 het zangkoor van de parochie O.L.V. Onbevleete Ontvangenis in de Indische Buurt, meestentijds als dirigent-organist.

Dr. E.J. van der Steen (Soest 1957) studeerde Archeologie van het Midden-Oosten in Leiden en promoveerde op 19 november 2002 in Groningen met het proefschrift *Tribes and territories in transition: the central east Jordan Valley and surrounding regions in the Late Bronze and Early Iron Ages: a study of the sources*. Van 1999 tot 2003 was zij in dienst van de gemeente Delft als tweede archeoloog. Thans werkt ze aan een project in Leiden.

Ir. W.F. Weve (Delft 1947) studeerde architectuur en restauratie aan de T.H. Delft en was enige jaren student-assistent bij prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll. Na zijn afstuderen was hij als wetenschappelijk ambtenaar verbonden aan de T.H. Delft en onderzocht en beschreef in die hoedanigheid enkele monumenten in rijksbezit. Sedert 1987 is hij als bouwhistoricus werkzaam bij de gemeente Delft. In die functie publiceerde hij in 1996 zijn *Monumenten in Delft*. Sedert april 2001 is hij daarnaast secretaris van de Stichting Bouwhistorie Nederland.

voor exclusieve mode

- APRIORI
- BASSLER
- GERRY WEBER
- GIL-BRET
- HAUBER
- LECOMTE
- LUCIA
- MICHÈLE

mode
de **zwart**

Oude Langendijk 9 · 2611 GK Delft · Telefoon 015-2125625

Naamregister

H.W. van Leeuwen

- A.J.Prins 100 Cultuurprijs 10
Aalbers, W.H.M. 9, 12, 197
Aarts, Fam. 25
Abbenhuys-van Lith, A. 141, 143, 145, 146
ABC Veiling 228
Abels, J. 16
Abtsvoude 159
Achille, Fa. 214
Achterom 156-159, 180
Acquet, Henricus d' 15, 77
Acteon (Myth.) 67
Adriaensdr., Magtelt 55
Afman, Martijn 21
African Festival 33
Afrika 43, 207
Agneta park 44
Aig 187
Aigne 32
Aközbeq, M. 255
Alblasserwaard 172
Albrecht, Hertog 55, 221
Alcuin, Sociëteit 13, 193-195
Ale, Ben 44
Aleid, Gravin 51
Alexander I, Tsaar 89
Alexander VI, Paus 63
Alkmaar 208
Allerheiligst Sacramentparochie 32
Almen 214
Alsemgeest, Mw. 182
Alva, Hertog van 64
Alvarez, Vicente 64
Amerika 139, 173, 207
Amersfoort 257, 258
Ammerlaan, J.S.M. 193
Amstelodamum, Genootschap
Amsterdam 11, 22, 23, 44, 55, 62, 76, 79,
82-84, 87, 93, 111, 113, 115, 117, 127,
130, 163, 168, 173, 206, 207, 210, 257
Anatomisch Theater 73, 77
Anders Rozemondlezing 11, 15
Anglade, Jacques 178
Anhalt-Cöthen, Ludwig zu 66
Anjou, Karel van 65
Ankara 24
Anna, Koningin 79
Anna, Prinses 83, 84
Anna van Saksen, Prinses 68
Antwerpen 42, 66, 104, 115, 155
Aragona, Luigi d' 63
Archeologische Dienst, Gem. 21
Archeologie, Vakteam 219, 221, 227-229
Armamentarium 72, 75, 77, 82
Art Centre Delft 36
Augustinus, G.J. 37
Aussems, N.M. 138, 143, 144, 147
Australië 27
Avignon 92
Azerbeidzjan 37
Azië 26, 207
Bacinel, Gebouw 22
Baden 87
Bagijnhof 14, 32, 47-59, 75-78, 137, 138,
225
Bagijnhofbrug 209
Bak-Kattevilder, Mw. 21
Baljé, C.L. 17, 28, 255
Barbarasteeg 194
Baren, G. van 167
Barends, Gebr. 182
Barends, Jacob 128
Barendse, P. 11
Barthoutsz., Claes 106, 107
Bayneham, Mr. 70
Bazuin, Shelby 23
Beatis, Antonio de 63, 64
Beatrix, Koningin 36, 42
Beckmann, Johann 84
Beestenmarkt 19, 45, 102, 159-161
Begga, H. 48
Behoud Stadsschoon, Commissie 10, 11,
16, 17
Beiaardschool 33
Beijing 42
Bekkers, Fa. 181
Bekking, G.H.J. 26
Bel Canto, Koor 31
België 24, 45, 47
Belli, Francesco 68, 74
Beman, Adriaen 81, 202
Bender, Fa. 185, 189
Benjamins, Els 29
Berckel, Bartholomeus van 141
Berckel-van Wayenburg, M. van 141-143,
147, 149, 150
Berenbak-Kirchholtes, M.G. 141, 144, 147
Berg, Jan J. van den 31
Berg, Nicolette van den 31
Berg, Rob van den 178
Bergen op Zoom 177

Bergh, Dirk van den 201
 Berghuys, Johannes 85, 123, 124
 Bergman, A.M. 9-11, 19, 257
 Bergschenhoek 258
 Bering, W. 37
 Bernal, Jody 43
 Bestoezjev, Nikolaj 89
 Bethel Ziekenhuis 20
 Beverwijk 153
 Bie, Willem de 43
 Bieslandhof, De 22, 24, 36, 37, 178
 Bijl, Arend van der 108
 Bijl, Volkert van der 122
 Bina, Tom 44
 Binnenwatersloot 139
 Bisschoppelijke Kweekschool 153
 Bitter, Theo 209
 Björnsthål, Jacob Jonas 87
 Bleyswijck, Dirck van 81, 104, 106, 110,
 113, 120, 227
 Bleyswijck, Fam. Van 207
 Blinker, R.D. 255
 Blok, J.W. 9
 Blue Tattoo 187
 Bluesfestival 20
 Bodegraven
 Boerhaave, Herman 82
 Bohemen 67
 Boitet, R. 47, 49, 54, 55, 62, 102, 105, 107,
 110, 112
 Boll, Pierre 78
 Bolten, S.C.C.M. 255
 Booi, J. de 169, 170, 173
 Boon, F.M. 177, 257
 Border, Buurthuis De 28
 Bosch, T. 21
 Bosboom, Johannes 200
 Bot, W. 255
 Botanische Tuin 15, 25, 30
 Boterbrug 29, 131
 Bouman, L.F. 168, 169
 Bourbon, Charlotte de 65
 Bourdon, De 40, 88, 109, 111
 Bourcius, L.G.N. 106
 Bousquet, Fa. 184
 Bouwhistorie, Stichting 258
 Bouwmeester, P. 9
 Bovio, Giulio de 77, 78
 Bovio, Guido de 77, 78
 Boxhorn, M. 49
 Brabant 62
 Brabantse Turfmarkt 24, 27, 153, 154, 157,
 159, 160, 180
 Bracco Gartner, L. 24
 Brammer, Leonard 76
 Brande, Jan van der 106, 107, 109-111, 120
 Brandweerkazerne 192, 194
 Brasserskade 24
 Braun, Georg 48, 223
 Brazilië 207
 Breda 76, 172
 Breesstraat 157
 Brereton, William 69
 Brielle 68, 120
 Brinks, Jan-Bart 45
 Brouckman, Coenraet Harmansz. 106, 110,
 112, 113, 116, 117-119
 Brouwer, A.W. 13
 Brouwer, Fa. 185
 Browne, Edward 76, 77
 Browne, Thomas 76
 Bruijn, Jacobus Chr. de 186
 Bruin, Hermanus de 188
 Brunswijk 93
 Brussel 42
 Brussel, J. van 139, 141-150
 Bruyne, J.K. de 88
 Buchelius, Arnoldus 66
 Buddy's, De 25
 Buitenwatersloot 81, 179, 181
 Bult, E.J. 219, 257
 Burch, Fam. Van der 207
 Bureau Fabrique 30
 Buren, Maria van 66
 Burgersdijk & Niermans, Fa. 202
 Burgwal 40, 138, 143, 159-161
 Burney, Charles 85
 Buuren, Fa. Van 157
 Buuren, Giel van 178
 Buyten, Hendrick van 73
 Cabo Creus 199
 Calcar, Elise van 140
 Calkoense Haen, Brouwerij De 222
 Call, Jan van 114-117, 122
 Camaretten 39
 Cantiamo, Meisjeskoor 31
 Carstairs, William 79
 Caunes-Minervois 32
 Cennamo, Nico 187
 César Franckstraat 46
 Chatillon, Heer van 68
 Child, Francis 79, 81
 China 42, 80, 82, 87, 88
 Christelijk Lyceum Delft 21
 Christie's 201, 202, 206, 207
 Claus, Prins 15, 38-42, 69
 Clicquot, Prix Veuve 20
 Coenderstraat 182
 Coesman, Abraham 131
 Col, Jan 57
 Coligny, Gaspard de 68
 Coligny, Louise de 68, 69
 Contarini, Pietro 68
 Correr, Marcantonio 68
 Cosimo III de' Medici 73-75
 Coudenhoven, Catharina van 58
 Coyer, Gabriel-François 85
 Crieckenbeeck, Michiel Lambrechtsz. van 70

- Cromwell, Oliver 76
 Culemborg 177
 Cuypers, P.J.H. 139
 Daalen, A.P.A. van 10
 Dahmeijer, J. 23
 Dalen, J. van 13
 Dali, Salvador 198, 199
 Daniels, Petrus 51
 David, Juda 131, 132, 134
 De Genestetkerk 15
 Decker, Cornelis 71
 Decker, Matthew 82
 Deen, K.J.H.W. 9
 Defensie Leergangen, Instituut 40
 Degenhart, G. 26
 Delfgauwse Weije, Die 36
 Delfgaw 183, 211
 Delfgawseweg 44, 210, 211
 Delfia Batavorumprijs 9, 12
 Delfland, GGZ 22
 Delfland, Hoogh. van 34, 64, 170, 216, 217
 Delflanden, Dekenaat 258
 Delfshaven 35, 79, 113, 120-124, 132
 Delfshove, Verzorgingshuis 178
 Delft (Minnesota) 25
 Delft (Sri Lanka) 25
 Delft (Z.-Afrika) 25
 Delft Kennisstad, Stichting 27
 Delftsche Schoolvereniging 43
 Delftse Hout, De 29, 44
 Delftse Tennisbond 19
 Delftse Zangkoren, Federatie 37
 Delftstede 32
 Dellafaille, Johan 81
 Delphi 90
 Den Haag 23, 31, 34, 40, 61-64, 67-69, 72-74, 76, 78-85, 88, 91, 94, 107, 117, 119, 127, 130, 131, 163-170, 172, 177, 200, 202, 203, 209, 257, 258
 Denemarken 77, 92
 Denie, Johannes 132
 Des Jardins, Hortense 73, 87
 Despuig y Cotoner, Ramon 201, 202
 Despuig y Dameto, Antonio 201, 202
 Dethmar, F.W. 93
 Deventer 155
 DHC 33
 Di Tella, E. 29
 Diana (Myth.) 67
 Dickens, Charles 157, 158
 Diderot, Denis 87
 Diepgrond, E. 14
 Dierenkliniek Delft-C. 20
 Dijck, Cornelis van 207
 Dijk, J.C. van 9, 13, 195, 197
 Dircxs., Jan 102
 Doel, J. van den 255
 Doelen, Herberg De 80, 88
 Doelen, Stads- 89, 119, 224, 227
 Doelenstraat 29, 178, 189
 Doeveren, N.A.J.M. van 255
 Dolhuis 106, 108
 Don, J. 19
 Dongen, J.C. van 193
 Dordrecht 128, 172
 Dordregter, Eric 183
 Dorjé, Hans 32
 Dormen, Pieter van 115
 Drabbe, G.F. 148
 Drie Porceleynse Flessies, Plateelbakkerij De 221
 Drift, Aad van der 31
 DSM Gist 22, 28, 44, 45
 DSM, Koninklijke 28
 DSM-laboratorium 37
 Dubbele Anker, Huis Het 36
 Duinker, Arjan 26
 Duinkerke 228
 Duitsland 24, 30, 63, 65, 76, 83, 85, 88, 89, 92, 93, 130, 163, 173, 211, 225
 Dussen, Fam. Van der 207
 Duyfken, Schip Het 27, 28
 Edam 73
 Ede 209
 Edinburgh 79
 Eduard, P. 255
 Egmond 63
 Egmond, Graaf van 64
 Eigmans, René 187
 Eijck, Jacob van 115
 Eijk, K.F. van 15
 Eijk, P. van der 10, 16, 17
 Eijsbouts, Fa. 117
 Eleazer, Joseph 131
 Eleutherophilos 89
 Elgher, Huis In den 185
 Elisabeth 58
 Elisabeth van Zuilenlaan 231
 Elk, J.P.M. van 14
 Elshout, Arie 30
 ELTA 163, 168
 Emanuel van Portugal, Don 68
 Emilia, Prinses 68
 Engberts, G. 170
 Engel, Café De 184
 Engeland 66-70, 72, 73, 75-77, 79, 80, 82, 83, 88, 89, 90, 203
 Engels, G. 255
 Enkhuizen 16
 Enthoven, Dorothea (Duijfe) 131
 Erasmus College 257
 Ernie en Bert, Snackbar 46
 Etnografisch Museum
 Evelyn, John 70
 Evenementenbureau 19
 Excelsior, Showorkest 42
 Excursiecommissie 10, 11

- Ezelsveldlaan 25
 Fahrner, H. 44
 Farrington, John 80, 85
 Fassotte, J.M. 187
 Ferner, Bengt 84
 Filips II 58, 64, 65
 Fitzwilliam, William 71, 72
 Florence 74
 Floris V, Graaf 51
 Fokke, Simon 83
 Fokkema, J. 19, 35
 Fokker, Anthonie 163
 Forster, Johann 88
 Fouache, Philippus 120
 Fraiture, W.A.F.X. de 10, 16
 Francq van Berkhey, Johannes le 86-88
 Frankische Rijk 48
 Frankfurt am Main 206
 Frankrijk 44, 63, 68, 70, 72, 77, 80, 82, 84,
     85, 87, 89, 91, 92, 120, 131, 132, 138,
     178, 201
 Frederik Hendrik, Prins 69
 Frederik van Eedenlaan 37, 46
 Frederik van Württemberg 65
 Freiberg 34
 Freinetschool 37, 46
 Fruyt van Hertog, H.P. 255
 Fundatie van Renswoude 87
 Fusco, Antonio 29
 Fusco-Capocci, Echtbaar 29
 Gaag, A. van der 181
 Gaag, Anna C. van der 181
 Gaag, Gerrit van der 181
 Gaag-Hoogendoorn, C.W. van der 181
 Gaarhuis, Jerry 44
 Gabeler, H. 255
 Gabriëlschool 23
 Gantel, De 222
 Garampi, Giuseppe 85
 Gasthuiskapel/kerk 111, 112, 117
 Gasthuislaan 131, 154, 157, 159
 Gasthuissteeg 153, 157
 Geelen, Hendrik van 107
 Geer, De 157, 159
 Gelre 66
 Gemeenlandshuis 64
 Gemeentearchief 12, 21, 30, 44, 49, 64, 138,
     141, 153, 178, 184, 199, 210, 214, 233,
     234, 257, 258
 Genestet, P.A. de 15
 Genève 187
 Gent 45
 Gent-Schenkels, J.E. van 23
 Gerardsz., Balthasar 65, 90
 Gerbrands, Kapsalon 30
 Gerrebrands, R. 26
 Gerritsma, Trude 23
 GG & GD Delft 23
 Gian Gastone de' Medici 76
 Giorgi, Giorgio 68
 Gistfabriek 22, 44
 Giustiniano, Giorgio 68
 Glasgow 82
 Glerum, Fa. 210
 Goch 130
 Goeij, J.J.M. de 29
 Goes, Fam. Van der 207
 Goessen, Jan 62
 Goessen, Pieter 62
 Goethe, J.W. von 88
 Gogh, Vincent van 181
 Gorcum 132
 Gorlaeus, Abraham 66
 Göttingen 81, 82
 Gouda 19, 73, 91, 104, 119, 120, 155
 Goudappel, C.D. 9
 Gouden Molen, Herberg De 80, 81, 92
 Goudestein, Jan Claesz. 113
 Graaf jr., Reinier de 63
 Graaf sr., Reinier de 42, 63, 76
 Grashoff, H.J. 17, 19, 25, 36, 37, 255
 Grave, Jan Albert de 111
 Gravesande, Cornelis van 's 211
 Grebber, Adriaen de 43, 207, 208
 Grevenhoek, Hr. Van 31
 Griffioen, Museum De 20, 258
 Groenendijk, Q. 183
 Groeneweg, Henk 35
 Groenewegen, J. 21
 Groningen 182, 258
 Groot, Hugo de 17, 26, 33, 67, 84, 85, 87,
     88, 90, 91
 Groot, Jan de 67
 Groot, Kapsalon De 30
 Grossat, Fa. 190
 Grotius College 21, 22, 37
 Guenderode, Friedrich von 87
 Gunn-Turner, Harriet 92, 93
 Haaglanden, Stadsgewest 21, 24, 26, 28, 37
 Haagsepoort 61, 63, 64, 68, 70, 80, 84, 91,
     92, 102, 103
 Haaren, Ilja van 20
 Haarlem 32, 55, 132, 139, 150, 206
 Haastert, Isaac van 72
 Haelwegh, A. 74
 Hagen, M.J. 124
 Hageveld, Seminarie 148
 Halberstadt 130
 Haller, Albrecht von 81, 82
 Hamburg 76
 Haring, Anton 30, 182
 Harmenkoksiaan 182 185
 Harmoniekapel Delft, Kon. 31, 32, 45
 Hasselt (B.) 103
 Heel, J.F. van 9
 Heidemij 170
 Heijden-Wolfhagen, P.C. van der 10, 16
 Heilige Geest Kerkhof 182

- Hein, Piet 70, 72, 76, 82
 Heine, Heinrich 93
 Heineken, Fa. 177
 Hekkelman, J.W. 31
 Hemony, François 85, 113-117
 Henegouwen 221
 Hertogenbosch, 's- 44, 115, 132
 Hervormde Gemeente 106
 Hessen-Cassel, Otto van 69
 Heuvelman, C. 23
 Heyde, Dirk van der 119
 Heyndrics., Sebastiaen 102
 Hippolytusbuurt 26, 45
 Hoek, L.J. van der 255
 Hoekstra, J. 186
 Hoerken, Jan 120
 Hoerken, Willem 120
 Hoeven, Aper Franz. van der 66.
 Hofstee, M.L.J. 163
 Hogenberg, Frans 48, 223
 HOI 257
 Holland 49, 64, 65, 68, 69, 72, 73, 76, 79,
 80, 82, 85, 88, 89, 92, 93, 102, 115, 127,
 128, 130, 132, 140
 Hollandsche Tuin, Molen De 211
 Hondt, E.M. d' 37
 Honselersdijk 24, 81
 Hoogh, Pieter de 204
 Hoogweg, P. 35
 Hooikade 27, 28, 35, 154, 183, 184
 Hoorn 16
 Hoornbrug 164, 173
 Hooymans, H.J. 187
 Horeca, Delftse 29
 Horne, Graaf van 64
 Horst, Koos van der 30, 31
 Houttuinen 30
 Houtzager, H.L. 9, 13, 37, 42
 Hoven, Joseph van 131
 Howell, James 72
 Huis ten Bosch 84
 Humboldt, Alexander von 88
 Hurman, Fa. 193
 Huygens, Christiaan 115
 Huyser, Boekhandel 22
 Huyter, Jan de 64
 IJken, J. van 26
 IKEA Delft 44
 In de Hoven 28, 37
 Indische Buurt 32, 258
 Ireland, Samuel 88
 Isaac, Abraham 128
 Italië 77, 85, 89
 J.P.Thijsseschool 37
 J.W.Blokpenning 9, 12
 Jacob Catsstraat 30
 Jacob Gerritstraat 131
 Jacob Gillishof 23
 Jacob Jan, Heer 58
 Jacobæus, Holger 77, 81
 Jacobs, Barend 128
 Jacobs, Cornelis 122
 Jacobs, Daniel 130
 Jacobs, Salomon 132
 Jacobs, Sara 130
 Jaffa, Begraafplaats 26
 Jagt, F.M. van der 31
 Jähnichen, S. 255
 Jan II, Graaf 221
 Jan, Heer 53
 Jansen, Fa. 180
 Jansen, Kapsalon 178
 Jansen, T.L. 26
 Japin, Arthur 23
 Jazz- en Bluesfestival 35
 Jelgerhuis, Johannes 90
 Johannes Vermeerhuis 10
 Jollie, Johanna C.M. 153
 Jong, A. de 187
 Jong, Coen de 25
 Jong, Hr. De 155
 Jong, F. de 10, 163, 257
 Jong, J.Ph. de 255
 Jong, M.D.Th.M. de 255
 Jong, Simon de 30
 Jonge, C.H. de 9
 Jonge, Freek de 30
 Jongeling, Rodney 23
 Joseph, Eleazer 131
 Joseph, Jacob 130
 Juda, Joseph 131
 Julianalaan 30
 Jutte-van der Krogt, R. 33, 34
 Kaagman, Hugo 22
 Kalverbos 39
 Kamer van Charitate 106
 Kamer van Koophandel 29, 167
 Kamermuziekfestival 34
 Kampen 177
 Karel II, Koning 75, 76
 Karel V, Keizer 64, 77
 Karitaat Molensloot 170
 Kascommissie 13
 Kassel 69
 KB 203, 258
 Keijser, R.E. 44
 Keijzer, W.C. de 143, 146
 Kerkstraat 40
 Kethelpoort 112
 Ketweg, Isaac van 44, 210, 211
 Keulen 63, 77
 Keverling Buisman, A.S. 169
 Keyser, Hendrik de 69, 82, 83, 86, 115
 Khan, Karim 42, 204
 Kiechel, Samuel 65
 Kiela, P. 255
 Kinderdijk 172
 Klerk, Jef de 156

- Kleyweg, Fa. 178
 Kleyweg, Helma 19
 KLM 163-168, 170, 171, 173
 Klomp, Bierhal De 38
 Kluit, Adriaan 63
 Kluyver Laboratorium 35
 KNNV Delft 30
 Knus, Paviljoen 30
 Koelstra, J. 9-11
 Koelstra-van der Struif, J. 9-11
 Koepoortbrug 139
 Kohl, Johann 93
 Kok, W. 23
 Kolijn, Klaas 63
 Königstein im Taunus 211
 Konijnenburg, Jaap van 45
 Koning, A. 255
 Koning, W.M. de 255
 Koningsplein 189
 Koningsveld 15, 31, 227, 231
 Koolhoven, Fa. 171
 Koolschijn, Fa. 227
 Koop, M.E.H. 33, 255
 Koornbeurs 10
 Koornmarkt 65, 111, 155-158, 183, 222, 258
 Kooten, Kees van 178
 Koppen, Jos van 35
 Koppen, P.A. van 10
 Koppen-Warning, J.M. van 42
 Korea 42
 Korte Geer 27, 208
 Korteweg, Anne 203
 Koster, Everhardus 206
 Koster, Henk 32
 Kouwenhoven, Fa. 156, 188
 Kreuger, F.H. 19
 Kriek, R. 26
 Krogt, P.C.J. van der 10, 12, 14, 28, 38, 214, 231, 257
 Kromme Heul, De 210
 Kroonevelt, Hendrik van 202
 Kruisstraat 37, 40
 Kruithuis 72, 76, 79, 154
 Kruk, P. van der 187
 Kuipers, J.C. 37
 Kunz, G.G. 9
 La Mot(Oraye, Aubry de 81
 La Roche-Gutermann, Sophie von 88
 Laantje van Mater 30
 Lalande, J.J. Le Français de 87
 Lambert van Meerten, Museum 25
 Landen, Pepijn van 48
 Lander, Fa. 158
 Lange Geer 27
 Languedoc-Roussillon 32
 Laugier, Marc-Antoine 85
 Laurentius, Theo 19
 Le Comteprijis/commissie 9, 10, 13, 14, 28, 190-197
 Lebrun, Charles 84
 Leeuw, Moses de 132
 Leeuwen, A.S.A. van 255
 Leeuwen, H.W. van 10, 61, 257
 Leeuwen, W.A.G. van 10, 23
 Leeuwen-de Haan, Echtbaar Van 33
 Leeuwenhoek, Antoni van 35, 77, 80-82, 87, 202, 211
 Legermuseum 25-27, 44, 208, 209
 Leiden 20, 55, 62, 65, 66, 73, 75, 79, 82, 84, 86, 102, 123, 124, 131, 177, 202, 257, 258
 Leiderdorp 173
 Leidschendam 228
 Lelij, Nico van der 24
 Lemaire, Charles 77
 Lepeintre-Desroches, Pierre 90-92
 Leprooshuis 70
 Leupen-van den Bosch, W.J.B.I. 9, 11
 Leur, J.L.W. van 13
 Levi, Eva 130
 Levi, Mozes Eleazer 131, 133, 134
 Levy, Barenhout 130
 Ley, Adriaen van der 120
 Lier, De 229, 257
 Lier, Gebr. Van 91
 Lilliput, Broodjeszaak De 32
 Limburg 130
 Limburg (B.) 62
 Linden, C.A. ter 40
 Lindenhof, De 43
 Lintner, Uurwerkmaker 121
 Lispet, Wilma 24
 Lodewijk XIV, Koning 74
 Loef, J.J. van 9
 Loeve, B. 15
 Loeve, Jan van 102
 Lokin, Daniëlle 32, 42, 204
 Lommel 62
 Londen 65, 71, 80, 163, 199, 202
 Lopes Cardozo, P. 20
 Lourens, C.E. 255
 Luijk, G.J. van 35
 Luik 103
 Lunteren-Spanjaard, M.M. van 257
 Lutherse Kerk 106, 108
 Maanen, C.F. van 89
 Maanen, J.H. van 42
 Maasland, Depart. 128
 Maassluis 79, 81
 Maastunnel 172
 Maatzorg 22
 Made, Bartholomeus van der 51
 Made, Maria van der 51, 55
 Madrid 202
 Magdalena, H.
 Mahler, M. 21, 22
 Man, Cornelis de 42, 204, 205, 211
 Manggaprow, M.H.J.W. 255
 Mannelte, R. 't 24

- Margaretha Louisa van Orléans 74
 Maria, H. 54, 57, 115
 Maria Magdalena, H. 63
 Maria van Hongarije, Koningin 64
 Maria van Jesse 56, 57
 Maria van Jessekerk/parochie 32, 46, 138, 159
 Marikel, Johan 130
 Markt 17, 19, 26, 32, 39, 41, 45, 58, 68, 75-77, 80, 81, 85, 88, 89, 93, 184
 Marnix, Elisabeth van 70, 72
 Marnix, Filips van 70
 Martens, M.E.A.T. 255
 Maurits, Prins 66-69
 Max Havelaarschool 31
 Máxima, Prinses 20
 Me.X, Architectenbureau 37
 Mechelen 258
 Meer, Jan van der 73
 Meer, M.A. van der 10, 13, 14, 47, 257
 Meerman, Gerrit 109
 Meerten-Schilperoord, Anna B. van 91
 Meijers, Teije 45
 Meilink-Hoedemaker, L.J. 101, 117, 258
 Meisjeshuis, Stichting Het 207
 Mekelweg 45
 Mekking, P. 21
 Melbourne 171
 Melkert, A. 24
 Mensert, Gebr. 194
 Merchant Adventurers 69, 70
 Meter Hagg, J.A. 7, 258
 Meuleman, A. 255
 Meuleman, D.A. 255
 Meurs, Arnold van 66
 Meurs, N. van 141, 144-149
 Mevrouw Verkade, Ontwerpbureau 37
 Middelburg 69, 106
 Mierevelt, Michiel van 88, 211
 Mierevelt, Pieter van 211
 Mierlo, J.F. van 9
 Minderbroedersklooster 102
 Minervois 32
 Minnesota 25
 Moer, Gobel 115
 Moer, Jan 115
 Moerman-van den Berg, Gery 31
 Molenaar & Van Winden 30
 Molenstraat 184
 Molslaan 154, 184
 Molsteeg 158
 Monconys, Balthasar de 72, 73
 Monster 228
 Monstereuweg 228
 Montboissier, Charles de 87
 Montenegro 201
 Mooi Weer Spelen 21, 25, 29
 Morgan, Charles 70, 80
 Morgan, Elisabeth 70, 72, 84
 Mortimer, Sarah 45
 Moryson, Fynes 65, 66
 Moses, Abraham 130
 Mozart, Familie 85
 Mozes, Prinsje 131
 Mozes, Samuel 131
 Muller, J.T. 10
 München 34
 Murray of Clermont, John 90
 Mylius, Christlob 83
 Naaborg's Bouwbedrijf 196
 Napels 63
 Napoleon, Keizer 44, 84, 201, 208
 Nassau 69, 93
 Nederlandse Beiaardschool 33
 Nederlandse Kalfabriek 258
 Netelenbos, T. 21
 Neubauer, Machteld 35
 Neumayr van Ramsla, Johann W 69
 Niebuhr, Barthold 89
 Nieuwe Delf 223
 Nieuwe Kerk 17, 26, 35, 38-41, 44, 45, 53, 57, 63, 65-67, 69, 70, 75, 76, 82-89, 91-93, 101, 105, 106, 112, 114, 115-119, 123, 124, 139, 199
 Nieuwe Langendijk 178
 Nieuwe Plantage 13, 26, 42, 191, 192
 Nieuwe Prins, Café De 185
 Nieuwe Waterweg 164
 Nieuwenhoven, H.J. van 122, 123
 Nieuwenhoven, J. van 20
 Nieuwstraat 39, 141, 189, 202, 214
 Nijmegen 117, 122
 Nijs, A.D.S.M. 35
 Nijs, Fred 20, 25, 36, 43, 208
 Ninaber van Eyben, B. 23
 Nise, Ds. Van 80
 Nooijen, Petrus 189
 Noordeinde 38, 40, 79, 91, 107, 184
 Noordenbos, Tijn 180
 Noort, M. van 9-11, 161, 199, 258
 Noorwegen 45
 Nooten, Hr. 157
 Nusantara, Museum 13, 25
 Nuys, Hendrik van 103, 105, 106, 116, 117
 Octopus, Kinderopvang 37
 Oel, J. van 9
 Ogier, Charles 70
 Oliehoek, A.J.J.M. 137, 258
 OLV Onbevlekt Ontvangenparochie 32, 258
 Omslag, Boekhandel De 23
 Ondernemers Federatie Delft 42
 Ons Vorstenhuis, Buurtver. 156
 Oorschot, H.M.C.M. van 19, 20, 23, 24, 26-29, 34, 35, 40-43
 Oorte, P.W. van 149, 150
 Oosteinde 132, 178, 179, 185, 186, 189
 Oosten, Geertruid van 14, 53, 58
 Oosten, M.P. 21, 22, 26, 28, 29, 43, 44, 255

- Oosterbaan, D.P. 62, 63, 101
 Oosterhuis, H. 40
 Oosterling, Pastoor 54
 Oosterse markt 34
 Oost-Indië 15, 93, 163, 165
 Oostpoort 63, 103, 123
 Openbare Bibliotheek 13, 178
 Oranje-Nassau, Huis van 75, 87, 233
 Ort(h)en 62
 Oude Delft 13, 14, 30, 36, 39, 47, 51, 52,
 131, 141, 192-195, 201, 209, 211-214,
 222-224
 Oude en Nieuwe Gasthuis 17, 21, 62, 77,
 140, 157, 158, 211
 Oude Gasthuis 15, 53, 62, 101, 111, 112
 Oude Kerk 22, 24, 40, 42, 51, 53, 56, 58,
 62, 70, 71, 75, 76, 81, 82, 85, 88, 89, 93,
 101, 106, 109-111, 117, 120, 122-124,
 139, 200, 211-213
 Oude Kerkstraat 38
 Oude Langendijk 17, 40, 137, 138, 147, 186
 Oude Lierpolder 229
 Oudelaan Molensloot 170
 Ouden, Erik den 187
 Oudheidk. Werkgem. Delft 9, 219, 221, 222
 Oud-Katholieke Kerk 14, 78, 138
 Ouwkerk-de Koster, J.F. 26
 Over de Brug, Stichting 36
 Overgaag, Fa. 157
 Overschie 120, 121
 Ovijn, Pater 85
 Paardenmarkt 26
 Pakistan 204
 Palamedes, Anthonie 76
 Pallavicino, Lazaro O. 77
 Papsouw 159
 Parallelweg 155
 Parijs 25, 73
 Parmentier, Koene 178
 Pascael, N. 119
 Patijn, J.A.N. 167, 168
 Patmos 52
 Pattijn, Paul 231
 Paul Tétar van Elven, Museum 19, 23, 25,
 30
 Pauwmolen 210, 211
 Peer, A.J.J.M. van 9
 Pepersteeg 131
 Pepijn van Landen 48
 Pepys, Samuel 71
 Perkois, J. 129
 Peters, Fa. Paul 211
 Peterse, Corrie 155
 Peterse, Hugo 158
 Peterse, Jo 155
 Peterse, Johannes 153
 Peterse, W.P.H. 7, 153, 258
 Phaff, H.E. 9, 11, 32
 Philaletes, Gebouw 156
 Philippe, David 75
 Philips II 58, 64, 65
 Phoenixstraat 187, 225
 Piacenza 84
 Piet, Jacobus van der 120
 Pieters, Maria 55
 Pijpers, Bakker 144
 Pijpers-Drabbe, M.E. 141, 144
 Pisa 85
 Plaisance 84
 Plasse, D. van der 74
 Plesman, Albert 163-170, 173
 Ploeger, E.J. 27, 46
 Plukkebol, Kinderopvang 36
 Poe, Edgar A. 158
 Poel, Gebied De 228
 Poggio, Giovanni 77
 Polak Gzn, Fa. C. 182
 Polak, Aron Joseph 134
 Polen 70
 Pommeren 64
 Poppink-de Kleer, M. 10, 11
 Porceleyne Bijl, Plaatelbakkerij De 221
 Porceleyne Clauw, Plaatelbakkerij De 222
 Porceleyne Fles, De 13, 15, 20, 35, 191
 Porte, Claude Henri de la 120
 Portugal 68
 Postma, H. 28
 Prez, R.M. de 255
 Prins Hendrik, Orkest 32
 Prins van Oranje, Herberg De 80
 Prins, A.J. 10
 Prins, J.H. 129
 Prins, Kantoorboekhandel 29
 Prinsenhof, Gebouw Het 65, 66, 69, 70, 76,
 77, 80, 87, 89, 92, 155
 Prinsenhof, Museum Het 25, 32, 38, 42, 43,
 45, 61, 200, 204, 205, 207, 211
 Projectgroep Delfts Aardewerk 9
 Promotie Delft, Stichting 43
 Provincialeweg nr. 15 41
 Pruisen 89
 Publiciteitscommissie 10
 Pul, Maarten van 32
 Quanjel, E.M.C.J. 10, 16
 Quaritch, Fa. B. 203
 Raam, De 186, 258
 Raamstraat 37
 Radcliffe-Ward, Ann 89
 Rademaker, Abraham 119
 Rafaël Sanzio 199
 Rathgeb, Jacob 65
 Ray, John 72, 73, 76
 RAZO 29, 43
 Redactiecommissie 7, 9, 10, 13, 257
 Reijken, Fa. Sirach Th. van der 184
 Reijken, Tiemen van der 43
 Reineveld 70
 Reineveldbrug 39

- Reinier de Graaf Gasthuis/Groep 20, 21, 24,
 25, 27, 37, 38, 42, 43, 46, 211
 Reiss & Sohn, Fa. 211
 Rembrandt van Rijn 84, 204
 Rembrandt, Vereniging 43, 208
 Remmerswaal, T. 10, 16
 Remonstrantse Kerk 31
 Renen, Dirk van 58
 Rensch, Mw. 34
 Rensen, J.D. 22, 37, 255
 Renssen, Dick van 178
 Rieborn, R. 21
 Rietveld 187
 Rijkswaterstaat 35
 Rijksweg A13 163
 Rijn, Fa. Van 157
 Rijnenburg, Nicolaas 211
 Rijnweg 228
 Rijswijk 80, 164, 173, 214, 228
 RK Jongelingen Congregatie 143, 153
 RK Jongensschool 258
 RK Leeszaal 156
 RK Meisjesweeshuis 140, 148
 RK Oude Vrouwenhuis 140
 ROB 229, 257
 Robbedoezen, Jeugdkoor De 31
 Rode Kruisgebouw 37
 Rode Rozen en Tortilla's, Fa. 189
 Rome 85, 137, 138, 222, 223, 228
 Ronde Tafel, Serviceclub 43
 Ronteltap, B. 27
 Roo, Fa. Jacques de 184
 Roo, Ton de 184
 Roon, W.C. van 19
 Roorda van Eysinga, N.P.H.J. 14
 Roos, Molen De 27
 Roos, N. 255
 Roos, Paul 30
 Roosenberg, D. 168
 Roosendaal 172
 Rotary 31
 Rotterdam 30, 31, 34, 61-64, 68-70, 73, 74,
 76, 79, 82, 84, 85, 87, 88, 90, 91, 93, 102,
 120, 127, 128, 130, 163, 165, 167-169,
 171-173, 258
 Rotterdamsepoort 61, 63, 70, 79, 80, 112,
 199
 Rotterdamseweg 159, 163, 165, 169, 179,
 188, 227, 231
 Rousillon 32
 Royal Society 71, 80, 202
 Rozemond, A.J.H. 9, 11, 12
 Rozemond-Adriaanse, J. 15
 Rusland 81, 89, 208
 Rutgers, V.H. 167
 Ruyter, Michiel de 76
 Ruyter, Pieter de 182
 Sabena 164
 Saftleven Herman 73
 Saksen-Weimar, Hertogen van 69
 Sallieth, M. de 129
 Salomon, Sara 131
 Salomons, Neeltje 131, 134
 Sanctus Virgilius, Ver. 193, 194
 Sanderson, Johan 222
 Sandt, Tjeerd van der 194
 Scandinavië 70
 Schaapskooi, De 29
 Schaik, Vivianne van 44
 Schaik-Jaske, J. van 144, 145
 Schelling, P. van der 49-51
 Scherft, D. 37
 Scheveningen 76, 81
 Schie, De 61, 72, 76, 79, 82, 87, 90, 113,
 120, 155, 165, 170
 Schiedam 79, 180
 Schiedamsepoort 70, 101-103, 108, 112,
 113, 199
 Schieweg 185
 Schiphol 163, 164, 168, 170, 172, 173
 Schipluiden 21, 33, 81
 Schippers, Rob
 Schledorn, L. 15
 Schniedewind, B. 26
 Schoeman, H.R. 26
 Schoeman, W.C.J. 10, 11, 16
 Schotland 79
 Schroot, K. 26
 Schuurman Hess, Jos 45
 Sciatiglione, Heer van 68
 Scriverius, Petrus 66
 Seinstra, J.K. 26
 Shaw, Joseph 80
 Sie, Echtbaar 42
 Siep, A. 37
 Simon, Broeder 57
 Simonis & Buunk, Fa. 209
 Simons, Snackbar 24
 Sint Aagtenklooster 155
 Sint Adelbertparochie 31
 Sint Barbara Stichting 13, 193, 194
 Sint Barbaraklooster 193
 Sint Bartholomeuskerk 53, 62
 Sint Elisabeth 54, 137, 140
 Sint Elisabethvereniging 137-151
 Sint Franciscus 102
 Sint Hieronymusklooster 106
 Sint Hippolytuskapel 214
 Sint Hippolytuskerk/parochie 32, 139, 148,
 149
 Sint Hippolytusschool 258
 Sint Jan 52, 54
 Sint Jansbrug, Delftse Stud.ver. 43
 Sint Joris Gasthuis 101, 106-108, 112
 Sint Jorispoot 206
 Sint Jozefkerk/parochie 138-140, 148, 149,
 151, 159
 Sint Magdalena 63

- Sint Nicolaas 44
 Sint Nicolaasgilde 131
 Sint Paulus 54
 Sint Sebastiaanstoren 21, 219-221
 Sint Stanislascollege 44
 Sint Ursulaklooster 203
 Sion, Hofstede 81, 82
 Skippon, Philip 73
 Slotboom, M. 10, 11
 Sluijtmán, C.G. 26
 Smith, Pieter 71
 Smits, Fa. 185
 Smits, Mej. 141
 Smulders, Juul 29, 180, 181, 189
 Sneeuwin, Snewind 122, 123
 Soest 258
 Solzjenitsyn, A. 155
 Sotheby's 43, 207, 208
 Soutendam, J. 49
 Spanje 64, 66, 67, 72, 77, 199, 201, 202
 Spiering, François 66
 Spies, F. 9
 Sri Lanka 25
 Stadhuis 12, 25, 26, 34, 35, 39, 43, 63, 67,
 69, 70, 73, 75, 77, 82, 85, 88, 101-107,
 113, 115-118, 120, 122
 Stads Koffyhuis 178
 Stadshal 22
 Stadsherberg 75, 80, 84
 Stadsherstel, Architectenbureau 196
 Stadsradio Delft 21, 23
 Stadswerf 120
 Stalpaert van der Wiele, Johannes 14
 Station NS 36, 41, 93
 Stationsplein 21, 30, 32
 Steen, E.J. van der 219, 258
 Stefanna, Woonzorgcentrum 22, 23
 Steffen-Hoogendoorn, W.C. 43, 255
 Stegehuis, Gerrit 219
 Stegeman, Fa. 187
 Sterringa, A.M.G. 10, 11
 Stockum, Fa. Van 202, 203
 Stoelinga, M.H.J.M. 255
 Stokvisch, Abraham Isaac 131, 134
 Stokvisch, Isaac Hartog 128
 Stolker, F.M. 255
 Stompwijk 258
 Storm-van der Chijs, Minette 139, 140
 Strick van Linschoten, Paulus 89
 Strik, W. 149
 Style, Thomas 77
 Sul, J. 31
 Sunrise Pub 184
 Surrey 82
 Swaan Arons, J. 42
 Swaay, G.J. van 167
 Swart, Bakkerij De 132
 Swarttouw, Fa. 154
 Synagoge 130, 132
 Syrik, Johan van 52
 Taebi, B. 255
 Tanthof 28
 Tas, C. 255
 Taylor, Joseph 80
 Techniekmuseum 35
 Teding van Berkhout, Fam. 207
 Teeuwisse, Arie 58
 Tella, E. Di 29
 Temminck Groll, C.L. 258
 Terpstra, E. 36
 Tétar van Elven, Paul 19, 30
 Tetteroo, P.G.A. 36, 255
 TH Delft 169, 173, 193, 258
 Thoen, Leo 24
 Thornhill, James 81
 Thüringen 140
 Tieleman, Hr. 29
 Tienstra, M. 10, 16
 Tilburg 140
 Tilius, Thomas 66
 Timman, Jan 22
 Timmermans, Ferdinand 258
 Timp & Schols, Fa. 157
 Tirol 130
 Tjebbes, F.A. 38
 Toelast, Herberg De 80
 Tongeren, A.J.F. van 255
 Toppenberg, A.G. 26
 Torenstra, J.P. 19, 24, 26, 28, 29, 32, 37, 255
 Toscane 73-75
 Touw, J.A. 26
 Touwen, Laurens 24
 Trier, Hendrik van 102, 103, 105, 106
 Trinitasklok 109
 Tromp, Cornelis 76
 Tromp, Maerten Harpertsz. 71, 72, 75-77,
 81, 82, 200
 Trompetstraat 34, 185, 189, 190
 TU Delft 15, 17, 19, 23, 27-29, 31, 35, 43,
 44, 163, 227, 257
 Tuchthuis 88, 128
 Twee, Snackbar Die 188
 Uffenbach, Johann F. von 80, 81
 Uffenbach, Zacharias C. von 80, 81
 Uijthoven, Thijs 45
 Uterlier, Kasteel 229
 Utrecht 37, 51, 52, 66, 115, 132, 138, 177,
 257
 V&D 219
 Valerius, A. 40
 Van Bleyswijkstraat 22, 37, 180, 181
 Van Bossestraat 24
 Van der Made Scholengemeenschap 21
 Van Leeuwenhoeksingel 42, 46
 Varend Corso 33
 Vaticaan 85
 Velásquez, Diego 199
 Velzen, C.van 26

- Velzen, Lena van 38
 Venduehuis der Notarissen 200
 Venetië 67-69, 74, 77, 87, 88
 Venne, Adriaen van de 75
 Verboom, Fokke 21
 Vergulde Pauw, Huis De 195
 Verhoeff, Fa. 159
 Verhoeff, Joost 29, 30
 Verhoeven, G. 15, 24, 45
 Vermeer, Johannes 32, 45, 73, 76, 113, 199, 204
 Vermeulen, Arie 178
 Verschuyf, M.A. 9, 10, 210
 Verwacht de Amateur, Festival 44
 Verwersdijk 80, 179, 189
 Veste, Theater De 23, 26, 44, 45
 Vienne (F.) 49
 Vieux Jean, Café Le 182
 Viglius van Aytta 64
 Vis, J.P.P.M. 255
 Vismarkt 80
 Visser, Hr. 155, 156
 Visser, P.C. 9
 Visser, Simon 44
 Vlaanderen 48, 85
 Vlaardingen 79
 Vlek & Co, Fa. 180
 Vlekke, J.L.M. 255
 Vliet, De 61, 70, 80, 82, 85
 Vliet, Slagerij Van 38
 Vlissingen 257
 VOC 14-16, 24, 25, 27, 28, 35, 73, 207
 VOC Delft 2002, Stichting 10
 Völcke, Fa. 117
 Voldersgracht 13, 158, 184, 195, 197
 Vollenhoven, P. van 36
 Vondeling, J.A. 255
 Voor de Kunst, Galerie 39
 Voorburg 58
 Voorschoten 228
 Voorschotfestival 26
 Voorstraat 139, 184
 Voort, Stefan van der 44
 Vorstius, Aemilius E. 66
 Vos, Jan de 61
 Vos, Klaas 119
 Voskuil, Kapsalon 183
 Vosmaer, Carel 196
 Vredenburg, Fam. Van 207
 Vree, F.J. van 139, 142
 Vrerix, Willem 112
 Vries Robbé, Fa. De 171
 Vries, Salomon Isaac de 134
 Vrijenban 13, 191-193
 Vrijenbanselaan 39
 Vrijwilligerswerk, Bureau 45
 Vroemen, Simon 34
 Vroom, F.N. 10, 11, 16
 Vrouwenregt 34, 185, 189, 190
 Vrouwjuttenland 45
 Vuijk, R. 255
 Vulcanusweg 37
 VVV Delft 10, 23
 Waalhaven 164-168, 172, 173
 Waalse Kerk 75, 87
 Wakker, K. 19
 Walaardt Sacré, H. 166, 169, 170, 172
 Waldstein, Zdenkonius 67
 Walichsz., Pieter 15
 Wallenburg, E. 25
 Wallenstein, Albrecht von 67
 Walsum, G.E. van 9
 Walsum, H.V. van 15, 36
 Walsum-Kieft, G.D. van 9
 Walsum-Quispel, J.M. van 9
 Wal-van Woerden, M.J. van der 45
 Wapen van Amsterdam, Herberg Het 80
 Waszink, J.H. 156, 157
 Waterloopkundig Laboratorium 224-226
 Waterslootsepoort 81, 103, 206
 Watertoren 37
 Wedel, Lupold von 64, 65
 Wees, Fa. Van der 184
 Weeshuis 87
 Welle Donker, M.H. 255
 Wennekers, P.S.
 Wensveen, M.A. 185
 Wergelmir 30
 Werkplaats, De 180
 Wernekinck, Richard 181
 Wesseling, Dansschool 32
 Westerbaen, Jacob 76
 Westerkamp, P. 15
 Westerkwartier 46
 Westfries Museum 16
 West-Friesland 128, 130, 225
 Westindische Compagnie 207
 Westland 33, 165, 168, 228
 Weve, W.F. 10, 13, 36, 125, 191, 258
 Weyers, H. 19
 Wiebenga, F. 23
 Wiel, K. van der 222
 Wienburg, Ludolf 92, 93
 Wijbenga, D. 9
 Wijnberg-Stroz, Joep
 Wijnhaven 144
 Wijs-Kamp, J.M. de 9
 Wijtema, J. 167
 Wilhelmina, Koningin 39
 Willebrandt, Johann P. 83
 Willem I, Koning 93
 Willem I, Prins 58, 64-69, 76, 80, 86, 87, 90, 92, 204
 Willem II, Graaf 51, 62
 Willem III, Prins 75, 79
 Willem V, Graaf 221
 Willem V, Prins 83, 84, 93
 Willem-Alexander, Prins 20

Wilmer, G.P. 142, 145-148
 Wilt, Thomas van der 211
 Wimbledon Fotoprijs 32
 Winden, Bureau Van 30
 Winkel, Michiel Samuel 131
 Winterswijk 43
 Wippolder 32, 46
 Wit, J.P. de 255
 Witte Starre, Plateelbakkerij De 201
 Witte, Pieter de 202, 203
 Woudwijk, W. 186
 Wout, Cornelis Joosten van 122
 Württemberg 65
 Ypenburg 26, 40, 173
 Zandvliet, Olga 24
 Zantstra, Aat 178
 Zee, P. van der 154
 Zeeland 49, 172
 Zeer, Jannie 45
 Zestienhoven 173
 Zoetermeer 257
 Zon, Branderij De 131
 Zonnepit, Fa. De 186
 Zorreguieta, Máxima 20
 Zuid-Afrika 36
 Zuideinde 154, 155, 159
 Zuiderstraat 21, 157, 185
 Zuiderwijk, Guus 178
 Zuiderwijk, J.W. 13
 Zuid-Holland 21, 31, 86
 Zuidpolder 165, 173
 Zuidpoort 21, 25, 219, 220
 Zusters van Tilburg 140
 Zwang, Cornelis P. 189
 Zwang, Jacobus 188
 Zwartendijk 228
 Zweden 84, 87
 Zweekhorst, L.C.A. 255
 Zwennis, W.C.M. 9, 16
 Zwennis-de Vries, B. 12
 Zwijsen, J. 148
 Zwitserland 81
 Zwitser, H. 44

Lijst van adverteerders

Bender porselein en aardewerk 218
 Visrestaurant Den Blaeuwen Snoeck 136
 Hoogheemraadschap van Delfland 216-217
 De Deughsaeme Waer broodjes en catering 152
 Drogisterij J.W. Elsenaar 126
 Interieur Decor Stijlvol Wonen 272
 Georg Jensen Damask 230
 Elektrotechnisch bureau Van Kapel bv 135
 Kleyweg's Stads-Koffyhuys 18
 Lagendijk Vastgoed 99
 Van der Leeuw Optiek 215
 Van Loenen Stadsuurwerkmakers 100
 Naaborg Bouwbedrijf BV 214
 Fotobureau Fred Nijs 134
 Boekhandel Paagman 232
 Koos Rozenburg Antiquiteiten 60
 Schols en 't Hart Grafmonumenten 162
 Talens Foto Video 176
 Drukkerij Vis Offset 46
 Van Witteloostuijn project/woninginrichting 175
 De Zwart modemagazijn 259

Maak van uw woonhuis een droomhuis...

**Het Interieur Decor Adviesplan :
in 5 stappen op weg naar uw
compleet nieuwe interieur.**

1. U brengt een bezoek aan onze winkel of nodigt één van onze interieurstylistes bij u thuis uit.
2. Samen bekijken wij onze unieke show-presentaties met diverse kleur- en combinatiemogelijkheden.
3. Zodra uw wensen bekend zijn, beginnen wij met adviseren.
4. Aan de hand van bouwtekeningen kunnen wij schetsontwerpen maken en kleur-collages samenstellen. Op basis hiervan maken wij voor u een offerte.
5. De laatste en mooiste stap, wij gaan het helemaal voor u maken!

STIJL & KLASSE

INTERIEUR DECOR

Stijlvol Wonen

Binnenwatersloot 9 - 13, 2611 BJ Delft. Tel. 015 - 214 19 90. www.interieur-decor.nl

Partnerschap
Interieurdecor
Middel 100 miljoen

Activiteiten

Om de belangstelling voor de geschiedenis van Delft te vergroten en te stimuleren ontplooit de Historische Vereniging Delfia Batavorum, opgericht in 1935, verschillende activiteiten.

De vereniging brengt een **jaarboek** uit met vaste rubrieken en historische artikelen. De leden ontvangen het jaarboek zonder extra kosten.

De vereniging kent de **Delfia Batavorumprijs** (de J.W. Blokpenning) toe aan een persoon of instelling die zich bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt voor het bevorderen van de kennis van de geschiedenis van Delft.

Het **Delfia Batavorumfonds** subsidieert projecten, zoals onderzoeken en historische publicaties die betrekking hebben op Delft.

De vereniging reikt jaarlijks de **Le Comteprijs** uit voor een verfraaiing van het Delftse stadsbeeld.

De **Commissie Behoud Stadsschoon** waakt voor het behoud en het herstel van cultureel erfgoed in Delft.

Gemiddeld acht keer per jaar verzorgt de vereniging een **lezing** over veelal specifiek Delftse thema's.

Jaarlijks organiseert de vereniging enkele **excursies**, waarvan minstens één buiten Delft.

De vereniging houdt leden op de hoogte van deze activiteiten door middel van het **Cultuur Historische Bulletin Delf** en een **nieuwsbrief**.

De vereniging heeft een **website**:
<http://www.delfia-batavorum.nl>.

Lid worden

U kunt het werk van de Historische Vereniging Delfia Batavorum steunen door lid te worden. U levert daarmee een bijdrage aan het behoud van het historische erfgoed in Delft. Bovendien kunt U dan deelnemen aan de activiteiten van de vereniging.

Aanmelden kan bij het secretariaat:

Delfia Batavorum, Pater Doumenstraat 9, 2286 PP Rijswijk.

